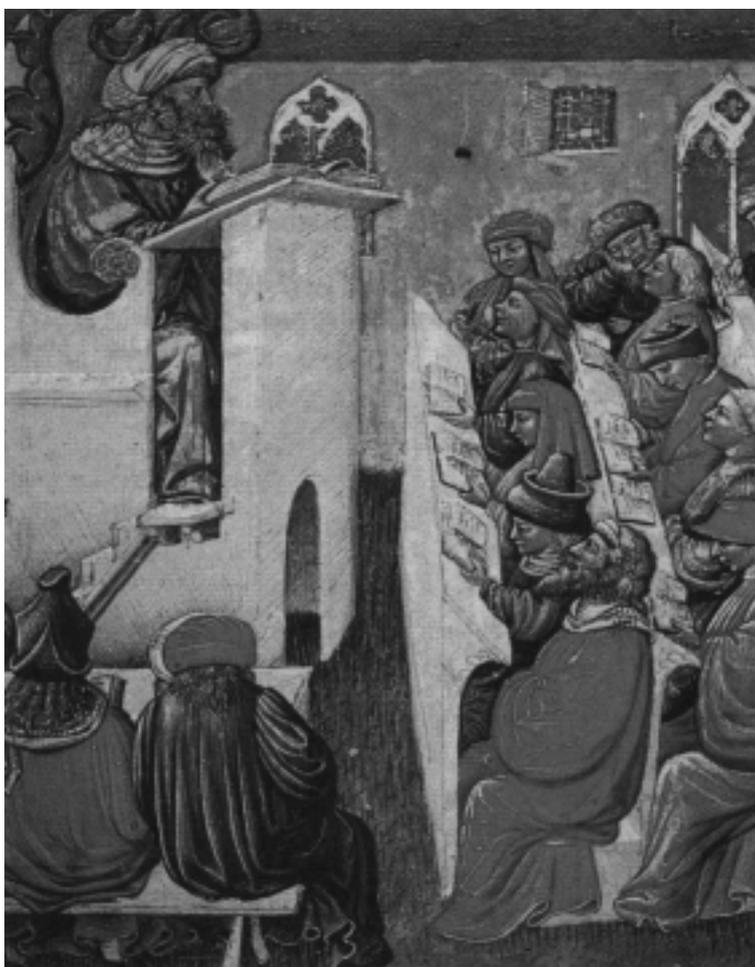


**ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΚΕΝΤΡΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ**

**ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ
ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ
(Γ' Λυκείου - Μάθημα Κατεύθυνσης)**

**ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ
(Τεύχος Β')**



Αθήνα 2000

Ομάδα σύνταξης

Γιάννης Αθ. Πανούσης, Φιλολόγος, δρ. Κλασικής Φιλολογίας:

Ηθικά Νικομάχεια: ενότητες 1 - 4, 6 -9

Ζωή Π. Σπανάκου, Φιλολόγος, δρ. Φιλοσοφίας:

Ηθικά Νικομάχεια: ενότητες 5, 10, Πολιτικά: ενότητες 11-14

Ευγενία Σπετσιώτου -Μέλλιου, Φιλολόγος, Μ.Δ. Παιδ/κής Φιλ/κής Σχολής Π.Α.:

Πολιτικά: ενότητες: 15 - 20

Συντονισμός - Επιμέλεια: Ζωή Π. Σπανάκου, Φιλολόγος, δρ. Φιλοσοφίας:

Copyright (C) 2000: Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας

Αδριανού 91, 105 56 Αθήνα

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή ανατύπωση ή φωτοτύπηση μέρους ή όλου του παρόντος βιβλίου, καθώς και η χρησιμοποίηση των ερωτήσεων που περιέχονται σ' αυτό σε σχολικά βοηθήματα ή για οποιοδήποτε άλλο σκοπό, χωρίς τη γραπτή άδεια του Κέντρου Εκπαιδευτικής Έρευνας.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- Πρόλογος..... 5
- Εισαγωγικό Σημείωμα 7

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

- ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΕΡΩΤΗΣΕΩΝ
Εισαγωγή: Βίος και Έργα 13

Ἠθικὰ Νικομάχεια

Εισαγωγή	16
Ενότητα 1η	19
Ενότητα 2η	24
Ενότητα 3η	28
Ενότητα 4η	32
Ενότητα 5η	36
Ενότητα 6η	39
Ενότητα 7η	43
Ενότητα 8η	47
Ενότητα 9η	52
Ενότητα 10η	56
Ερωτήσεις για τη συνολική θεώρηση των ΗΝ.....	59

Πολιτικά

Εισαγωγή.....	62
Ενότητα 11η	63
Ενότητα 12η	67
Ενότητα 13η	70
Ενότητα 14η	73
Ενότητα 15η	75
Ενότητα 16η	79
Ενότητα 17η	82
Ενότητα 18η	85

Ενότητα 19η	88
Ενότητα 20η	91
Ερωτήσεις για τη συνολική θεώρηση των <i>Πολιτικῶν</i>	95
Ερωτήσεις γενικής συνολικής θεώρησης (<i>Ἠθικῶν Νικομαχείων και Πολιτικῶν</i>)	97
Παραδείγματα κριτηρίων αξιολόγησης	100
Παραδείγματα αδίδακτων κειμένων	107
• ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ	116
• ΚΕΙΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	146
• ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ	167

Φωτογραφία εξωφύλλου: Αίθουσα Πανεπιστημίου, Πανεπιστημιακή διδασκαλία
από μικρογραφία του 14ου αιώνα στον Κώδικα του έργου
του Αριστοτέλη *Ἠθικὰ Νικομάχεια*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Με τα τελευταία βιβλία αξιολόγησης των μαθητών, που πρόκειται να δημοσιευθούν στις αρχές του 2000, ολοκληρώνεται μια σημαντική προσπάθεια του Κέντρου Εκπαιδευτικής Έρευνας, στόχος της οποίας ήταν η εκπόνηση και διάδοση νέων μεθόδων αξιολόγησης των μαθητών του Ενιαίου Λυκείου. Στο πλαίσιο της εκπονήθηκαν τα τρία τελευταία χρόνια δεκάδες βιβλίων που καλύπτουν το σύνολο σχεδόν των μαθημάτων, τα οποία διδάσκονται στο Λύκειο. Τα βιβλία αυτά περιέχουν οδηγίες μεθοδολογίας σχετικές με την αξιολόγηση των μαθητών, παραδείγματα ερωτήσεων διαφόρων τύπων, υποδείγματα εξεταστικών δοκιμασιών, θέματα συνθετικών - δημιουργικών εργασιών και άλλα χρήσιμα στοιχεία για τους εκπαιδευτικούς.

Το έντυπο αυτό υλικό συνοδεύτηκε από την παραγωγή ανάλογου ηλεκτρονικού υλικού, από τη δημιουργία Τράπεζας Θεμάτων και από πολυάριθμες επιμορφωτικές δραστηριότητες σχετικές με την αξιολόγηση των μαθητών.

Η παραπάνω προσπάθεια δεν είχε σκοπό να επιβάλει ένα συγκεκριμένο τρόπο αξιολόγησης ούτε να αυξήσει το φόρτο εργασίας διδασκόντων και διδασκομένων, όπως ισχυρίστηκαν ορισμένοι. Επιδίωξε να ενημερώσει τους καθηγητές για τις σύγχρονες εξεταστικές μεθόδους, να τους δώσει πρακτικά παραδείγματα εφαρμογής τους, να τους προβληματίσει γύρω από τα θέματα αυτά και να τους παράσχει ερεθίσματα για αυτομόρφωση. Πιστεύουμε ότι με το έργο μας συμβάλουμε στη διεύρυνση της δυνατότητας των διδασκόντων να επιλέγουν οι ίδιοι τη μέθοδο που θεωρούν πιο κατάλληλη για την αξιολόγηση των μαθητών τους και βοηθήσαμε στην αύξηση της παιδαγωγικής τους αυτονομίας.

Πεποίθησή μας είναι πως όλα αυτά άλλαξαν το τοπίο στον τομέα της αξιολόγησης των μαθητών του Ενιαίου Λυκείου, έφεραν νέο πνεύμα και άρχισαν να τροποποιούν σταδιακά ξεπερασμένες αντιλήψεις και τακτικές που κυριάρχησαν επί πολλά χρόνια στο Ελληνικό σχολείο. Τα θετικά σχόλια που εκφράστηκαν από το σύνολο σχεδόν των επιστημονικών και εκπαιδευτικών φορέων για τα θέματα των εξετάσεων του περασμένου Ιουνίου, τα οποία διαμορφώθηκαν με βάση το πνεύμα και τη μεθοδολογία της αντίστοιχης εργασίας του Κ.Ε.Ε., επιβεβαιώνουν όσα προαναφέρθηκαν.

Η κριτική που είχε αρχικά ασκηθεί για το έργο μας περιορίζεται συνεχώς, ενώ αυξάνει καθημερινά η αποδοχή του από την εκπαιδευτική κοινότητα και η αναγνώρισή του. Σ' αυτό συνέβαλε ασφαλώς και η βελτίωση του υποστηρικτικού υλικού που παράγεται από το Κ.Ε.Ε., η οποία οφείλεται, μεταξύ άλλων, και στις παρατηρήσεις και υποδείξεις των διδασκόντων στα Ενιαία Λύκεια. Η συνειδητοποίηση, τέλος, του τρόπου με τον οποίο πρέπει να χρησιμοποιείται το υλικό αυτό στη διδακτική πράξη και ο περιορισμός των σφαλμάτων που διαπράχθηκαν στην αρχή (μηχανική αναπαράγωγή πλήθους ερωτήσεων, υπέρμετρη αύξηση της εργασίας των μαθητών, απουσία εναλλακτικών τρόπων αξιολόγησης κτλ.) οδήγησαν σε πολύ θετικά αποτελέσματα, τα οποία όσο περνά ο καιρός θα γίνονται εμφανέστερα.

Η διαπίστωση αυτή μας ενισχύει να συνεχίσουμε την προσπάθειά μας και να την επεκτείνουμε, εκπονώντας ανάλογο υλικό και για άλλες εκπαιδευτικές βαθμίδες, εφόσον εξασφαλιστούν οι απαραίτητες οικονομικές και λοιπές προϋποθέσεις.

Τελειώνοντας, επιθυμώ να ευχαριστήσω όλους τους συνεργάτες μου στο Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας, οι οποίοι εργάστηκαν αφιλοκερδώς, με αφοσίωση και σπάνιο ζήλο και επιτέλεσαν κάτω από δύσκολες συνθήκες σημαντικό έργο. Ευχαριστώ ακόμη όλους τους εκπαιδευτικούς που με ποικίλους τρόπους στήριξαν την προσπάθειά μας και βοήθησαν στην επιτυχία της. Ξέχωρες ευχαριστίες θα ήθελα να απευθύνω στις δακτυλογράφους του Κ.Ε.Ε, στο τεχνικό προσωπικό του, στον Προϊστάμενο της Γραμματείας του κ. Γεώργιο Κορκόντζηλα και στους εκδότες που συνεργάστηκαν μαζί μας από το 1997 μέχρι σήμερα.

Αθήνα, Δεκέμβριος 1999

Καθηγήτριας Μιχάλης Κασσωτάκης
Πρόεδρος του Δ.Σ. του Κ.Ε.Ε.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Το δεύτερο τεύχος αξιολόγησης των μαθητών της Γ΄ Λυκείου στην αρχαία ελληνική γραμματεία (θεωρητικής κατεύθυνσης) περιλαμβάνει τα υπόλοιπα κείμενα του *Φιλοσοφικού Λόγου*, δηλαδή ενότητες από τα *Ἠθικὰ Νικομάχεια* και τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη. Τα κείμενα αυτά, όπως είναι γνωστό, διδάσκονται για πρώτη φορά στο Λύκειο¹. Το γεγονός αυτό κάνει δυσκολότερη την εργασία των φιλολόγων και μεγαλύτερη την ευθύνη τη δική μας, να δώσουμε ερωτήσεις αξιολόγησης που να ανταποκρίνονται στο επίπεδο των μαθητών χωρίς να απλουστεύουν, με κίνδυνο να παραποιούν, το φιλοσοφικό λόγο του Σταγειρίτη. Επειδή, λοιπόν, ο μοναδικός τρόπος επικοινωνίας μας με τους διδάσκοντες συναδέλφους είναι το βιβλίο αυτό και επειδή είναι αυτονόητο ότι θα πρέπει να μην υπάρχει καμιά αμφιβολία σχετικά με την αξιολόγηση, σχετικά δηλαδή με το τι αναμένεται ως απάντηση σε μία ερώτηση ή ποιο στόχο υπηρετεί, προχωρήσαμε σε ορισμένες αλλαγές σε σχέση με το Α΄ τεύχος μας για το *Φιλοσοφικό Λόγο*.

Συγκεκριμένα, ενώ ακολουθήσαμε την ίδια δομή, προτείνουμε κατά ενότητα **στόχους αξιολόγησης** που παραπέμπουν σε αντίστοιχους διδακτικούς στόχους και προσθέτουμε, επίσης κατά ενότητα, ένα τμήμα με τίτλο **επισημάνσεις**, όπου εξηγούμε πώς κατανοούμε ορισμένα σημεία των στόχων και του κειμένου, επομένως την οπτική των ερωτήσεων που προτείνουμε και τον άξονα απάντησης που θα αναμέναμε. Ευνόητο είναι ότι όλα αυτά είναι προτάσεις, άλλωστε αφορούν σε θέματα *ένδεχομένως ἄλλως ἔχειν*, για να θυμηθούμε τον Αριστοτέλη. Πάντως οι στόχοι αναλύουν και εξειδικεύουν εκείνους του Α. Π. Υπενθυμίζουμε ότι για τη διδασκαλία του Αριστοτέλη ορίζονται ως στόχοι:

¹ Μέχρι τώρα ο Αριστοτέλης ήταν απών από τη σχολική πράξη, αφού τα αποσπάσματα των *Ἠθικῶν Νικομαχείων* που περιλαμβάνονται στα *Φιλοσοφικά Κείμενα* της Γ΄ Γυμνασίου σπανίως διδάσκονται, ενώ στο Ανθολόγιο των Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων της Γ΄ Λυκείου περιλαμβάνονταν μόνο τρία μικρά κείμενα.

- να επισημάνουν οι μαθητές τη σημασία που έχει για τη ζωή και την ευδαιμονία του ατόμου η ενεργητική συμμετοχή του σε μια κοινωνία πολιτών με συνεκτικούς δεσμούς τους νόμους και τη δικαιοσύνη.
- να διακρίνουν τα σημεία στα οποία όλα τα είδη των πολιτευμάτων προσεγγίζουν αλλά και εκείνα στα οποία ριζικά διαφοροποιούνται.
- να διαπιστώσουν ότι αμιγές πολίτευμα δύσκολα δημιουργείται και ακόμα δυσκολότερα παραμένει και ότι η μορφή του εξαρτάται από το πόσο πλησιάζει ή απομακρύνεται από την άριστη πολιτική κοινωνία.
- να συζητήσουν και να εκτιμήσουν τη θέση του Αριστοτέλη ότι προτιμότερος τρόπος ζωής, που οδηγεί στην ευδαιμονία του ατόμου και του συνόλου, είναι ο κατ' ἀρετήν. Άρα αυτός πρέπει να είναι ο απώτερος σκοπός κάθε μορφής πολιτεύματος.
- να συνειδητοποιήσουν τον προσανατολισμό της παιδείας κατά τον Αριστοτέλη όχι μόνο προς τα χρήσιμα και αναγκαία αλλά κυρίως προς όσα συντελούν στην πνευματική καλλιέργεια του ανθρώπου.
- να συζητήσουν την άποψη ότι το να κνηγάει κανείς πάντα το χρήσιμο δεν ταιριάζει σε μεγάλψυχο και ελεύθερο άνθρωπο. Και αυτό να το δουν στο πλαίσιο του γενικότερου πραγματιστικού -ρεαλιστικού προσανατολισμού της αριστοτελικής φιλοσοφίας.
- να προχωρήσουν σε συσχετισμούς και συγκρίσεις πλατωνικών και αριστοτελικών θέσεων, όπου επιβάλλεται από τα ερμηνευόμενα αποσπάσματα. Να αξιοποιήσουν γι' αυτές τις συγκρίσεις παράλληλα κείμενα όχι μόνο του Πλάτωνα (π.χ. από τον Κρίτωνα σχετικά με τη γνώμη των πολλών, σε συσχετισμό με το απόσπασμα των Πολιτικών Γ 1281a 11 - 1282a 23 για το ποιος έχει την εξουσία στην πόλη), αλλά και της πολιτικής ελεγγείας, του Περί ανέμων, τόπων και υδάτων έργου του Ιπποκράτη (π.χ. τις παραγράφους 1, 12 και 16 όταν ερμηνεύονται τμήματα των Πολιτικών και των Ηθικών Νικομαχείων σχετικά με την αξία της αγωγής, της έννομης πολιτείας, της κυριαρχίας επί των ηδονών) και των τραγικών ποιητών.²

² Βλ. Οδηγίες για την διδασκαλία των Φιλολογικών Μαθημάτων στο Ενιαίο Λύκειο, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Τμήμα Δ/θμιας Εκπαίδευσης, Αθήνα 1999, σσ. 59-60.

Αναφορικά με τον τελευταίο στόχο δίνουμε στις ερωτήσεις χωρία της αρχαίας γραμματείας, ή, όταν πρόκειται για μεγαλύτερα κείμενα, τα παραθέτουμε σε ιδιαίτερο τμήμα με τίτλο **Παράλληλα κείμενα**. Για ορισμένα από αυτά υπάρχει παραπομπή στην ενότητα. Το περιεχόμενο όλων όμως προσδιορίζεται και συνδέεται με συγκεκριμένα θέματα μέσω ενός τίτλου που αποτελεί δική μας επιλογή³. Όπως και στο Α' τεύχος, παραθέτουμε και εδώ **Κείμενα από τη βιβλιογραφία** τα οποία διευκρινίζουν, σχολιάζουν ή αναλύουν την αριστοτελική σκέψη. Τα κείμενα αυτά μπορεί να αξιοποιηθούν κατά την κρίση του διδάσκοντος. Λάβαμε βέβαια υπόψη μας το Βιβλίο του Καθηγητή και δεν παραθέσαμε κείμενα που υπάρχουν εκεί. Κατά τον ίδιο τρόπο δεν επαναλάβαμε στις **επισημάνσεις** διευκρινίσεις που δίνονται στο βιβλίο του καθηγητή ή στα σχόλια του διδακτικού βιβλίου. Τα τελευταία αυτά αξιοποιήσαμε και στις ερωτήσεις.

Οι ερωτήσεις, κατά μέσο όρο δέκα ανά ενότητα, είναι καταρχήν ερωτήσεις κατανόησης-επεξεργασίας του κειμένου και έπειτα εμβάθυνσης, ανάλυσης, σύγκρισης. Οι **ερμηνευτικές ερωτήσεις** είναι κυρίως ερωτήσεις ανοικτού τύπου - σύντομης απάντησης ή ελεύθερης ανάπτυξης - αλλά και κάποιες συνδυασμού αντικειμενικού τύπου και ελεύθερης ανάπτυξης. Αυτές είναι σχετικά λίγες, γιατί δεν είναι εύκολο να κατασκευαστεί τέτοια ερώτηση σε φιλοσοφικό κείμενο χωρίς να καταλήξει σε επικίνδυνες απλουστεύσεις.

Καταβάλαμε κάθε προσπάθεια ώστε οι ερωτήσεις να είναι προσαρμοσμένες κατά το δυνατόν στο επίπεδο των μαθητών. Όπου ζητείται κάτι εκ πρώτης όψεως δύσκολο (όπως περιεχόμενο εννοιών στην αριστοτελική φιλοσοφία, συγκρίσεις με άλλους φιλοσόφους κ.λπ.) ως απάντηση για την αξιολόγηση του μαθητή αρκούν όσα περιλαμβάνει το κείμενο και τα σχόλια του διδακτικού βιβλίου. Αν στο δικό μας βιβλίο δίνεται μια πληροφορία επιπλέον, έχει στόχο μόνο να προφυλάξει από ενδεχόμενη παρανόηση, που μπορεί να προέλθει από την ερώτηση και δεν μπορούσε να αποφευχθεί αλλιώς. Μπορεί να δοθεί στους μαθητές οτιδήποτε από

³ Για όλα τα κείμενα παρατίθεται και μετάφραση εκτός από τον *Επιτάφιο*, που διδάσκεται στην ίδια τάξη.

αυτά θεωρεί αναγκαίο ο διδάσκων αλλά μόνο για να βοηθήσει στην κατανόηση του κειμένου όχι για να το "μάθουν" οι μαθητές, με την έννοια ότι θα αποτελεί ύλη εξετάσεων. Αυτό αποκλείεται παντελώς. Άλλωστε, όπως πάντα, επαναλαμβάνουμε ότι η επιλογή ερωτήσεων από τα βιβλία του ΚΕΕ για την αξιολόγηση του μαθητή είναι ευθύνη του διδάσκοντος, ο οποίος θα αποφασίσει με κριτήριο το επίπεδο της τάξης του και τις ιδιαίτερες κάθε φορά συνθήκες λειτουργίας της σχολικής τάξης.

Ένα άλλο πρόβλημα που αντιμετωπίσαμε είναι η αποσπασματικότητα των κειμένων του Αριστοτέλη, που κατά τη γνώμη μας μπορεί να δημιουργήσει δυσχέρειες στην κατανόηση της σκέψης του φιλοσόφου. Για το λόγο αυτό συμπληρώνουμε με χωρία του Αριστοτέλη όχι για να επιβαρύνουμε τον διδάσκοντα ή το μαθητή, αλλά για βοηθήσουμε στην καλύτερη κατανόηση του κειμένου. Ούτε και αυτά τα κείμενα προσθέτουν βέβαια κάτι στην εξεταστέα ύλη. Ως προς τις λεξιλογικές ερωτήσεις, τα κριτήρια, τα αδίδακτα κείμενα και τις ερωτήσεις συνολικής θεώρησης ισχύουν τα ίδια με το προηγούμενο τεύχος.

Ελπίζουμε το τεύχος αυτό να βοηθήσει το φιλόλογο να ανταποκριθεί στο δύσκολο έργο του και όπως πάντοτε οι παρατηρήσεις σας θα είναι πολύτιμες για τη βελτίωση του τεύχους στην επανέκδοσή του.

Η Ομάδα Σύνταξης

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ

ΗΘΙΚΑ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΑ

ΚΑΙ

ΠΟΛΙΤΙΚΑ

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΕΡΩΤΗΣΕΩΝ

Εισαγωγή: Βίος και Έργα

A. Ερωτήσεις ελεύθερης ανάπτυξης

1. Να δώσετε σε ένα σύντομο σημείωμα τις βασικές βιογραφικές πληροφορίες για τον Αριστοτέλη μέχρι την πρώτη άφιξή του στην Αθήνα.
2. Γιατί ο Αριστοτέλης διάλεξε την Αθήνα και ειδικά την πλατωνική Ακαδημία για τις σπουδές του;
3. Ποια σημασία είχε η απουσία του Πλάτωνα από την Ακαδημία, την εποχή που έφτασε εκεί ο Αριστοτέλης;
4. Πόσα χρόνια έμεινε ο Αριστοτέλης στην Ακαδημία και με ποιους φιλοσόφους γνωρίστηκε; Τι εννοούσε ο Πλάτων, όταν αποκαλούσε τον Αριστοτέλη «Νου» ή «Αναγνώστη»;
5. «*Ὅσιον προτιμᾶν τὴν ἀλήθειαν ... καὶ τὰ οἰκεῖα ἀναιρεῖν*»: α) Ποιο είναι το νόημα των λόγων αυτών του Αριστοτέλη; β) Ποιες ήταν πιθανόν οι συνέπειες για τη ζωή του στην Ακαδημία από την τήρηση αυτής της αρχής;
6. Ο Αριστοτέλης έφυγε από την Αθήνα μετά το θάνατο του Πλάτωνα. Ποιες εξηγήσεις δίνονται για το γεγονός αυτό και ποια είναι, κατά τη γνώμη σας, η πιθανότερη;
7. Να αναφέρετε πέντε τίτλους έργων που έγραψε ο Αριστοτέλης στην πρώτη παραμονή του στην Αθήνα και να δώσετε τα κύρια χαρακτηριστικά όλων των έργων του της ίδιας περιόδου.
8. Ποια ήταν τα νέα ενδιαφέροντα του Αριστοτέλη στην Άσσο της Μικράς Ασίας και σε ποια έργα του τα πραγματεύεται ;
9. Να διαβάσετε το απόσπασμα από το βιβλίο του Αριστοτέλη *Περί ζώων μοριών* και να εντοπίσετε τα σημεία που αποτελούν παρατηρήσεις ενός θετικού επιστήμονα και τα σημεία όπου αναδύεται ο θεωρητικός φιλόσοφος.
10. Ποια σημασία ή συνέπειες είχε για τον Αριστοτέλη (τη ζωή ή το έργο του ή και για τα δύο) η συνάντησή του με τον Θεόφραστο και με τον Αλέξανδρο;

11. Πότε επέστρεψε στην Αθήνα ο Αριστοτέλης, πόσο έμεινε και ποια δραστηριότητα επέδειξε;
12. Ποιες είναι οι ομοιότητες και οι διαφορές της πρώτης και της δεύτερης εγκατάστασης του Αριστοτέλη στην Αθήνα, ως προς τα αίτια εγκατάστασης στην πόλη και εγκατάλειψής της;
13. Ποια έργα του Αριστοτέλη ονομάζονται «εξωτερικά» και ποια «ακροαματικά»; Ποιας κατηγορίας έργα έφτασαν ως εμάς; Να γράψετε με λίγα λόγια πώς εξηγείται η περιπέτεια των έργων του.
14. Είναι καθολικά αποδεκτό ότι το έργο του Αριστοτέλη αποτέλεσε την απαρχή για μια αναλυτική και μεθοδική μελέτη όλων των τομέων του ανθρώπινου επιστητού. Οι πληροφορίες της εισαγωγής του βιβλίου σας επιβεβαιώνουν αυτή την άποψη;

B. Συνδυασμός ερωτήσεων αντικειμενικού τύπου και ελεύθερης ανάπτυξης

1. A. Σε ποιον αιώνα και ποια εποχή έζησε ο Αριστοτέλης;

α) τον 4ο αιώνα	1) την εποχή του Περικλή
β) τον 3ο αιώνα	2) την εποχή των περσικών πολέμων
γ) τον 5ο αιώνα	3) την μετά τον Πελοποννησιακό πόλεμο εποχή
δ) τον 2ο αιώνα	4) την εποχή της επέκτασης των Μακεδόνων

B. Αφού σημειώσετε τον αιώνα που έζησε και την πρόταση που αποδίδει πληρέστερα το χαρακτηρισμό της εποχής του, να δώσετε με λίγα λόγια τα βασικά χαρακτηριστικά της εποχής, όπως τα γνωρίζετε από το μάθημα της Ιστορίας.
2. A. Να συμπληρώσετε το κενό σε καθεμιά από τις παρακάτω προτάσεις επιλέγοντας το σωστό όρο από αυτούς που σας δίνονται σε παρένθεση:

α) ο Αριστοτέλης καταγόταν από	(την Όλυνθο, τα Στάγειρα, τη Μεθώνη, την Κορώνη, την Πέλλα)
β) Ο πατέρας του Νικόμαχος ήταν	(γιατρός, φιλόσοφος, στρατηγός)

B. Από τις πληροφορίες που έχουμε για τον Αριστοτέλη φαίνεται ότι είχε κάποια σημασία για την εξέλιξη και τη ζωή του φιλοσόφου η καταγωγή του και το επάγγελμα του πατέρα του και ποιά;

3. Ο Αριστοτέλης εγκατέλειψε την Αθήνα μετά το θάνατο του Αλεξάνδρου, γιατί κατηγορήθηκε ότι

	Σ	Λ
έγραψε παιάνα για κοινό θνητό	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
ακολουθούσε τη διδασκαλία του Σωκράτη	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
ήταν δάσκαλος του Αλεξάνδρου	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
δεν ήταν Αθηναίος	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
ήταν άθεος	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
ήταν μαθητής του Πλάτωνα	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
είχε σχέσεις με το βασιλικό οίκο της Μακεδονίας	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>

- A. Να σημειώσετε με Σ τις προτάσεις το περιεχόμενο των οποίων επιβεβαιώνεται σε σχέση με την κατηγορία από τις πληροφορίες του βιβλίου σας και με Λ εκείνες που το περιεχόμενό τους δεν επιβεβαιώνεται (ακόμα και αν είναι αληθοφανείς).
- B. Με βάση τις προτάσεις που σας δίνονται (είτε τις χαρακτηρίσατε με Σ είτε με Λ) να συνθέσετε ένα κείμενο στο οποίο θα διακρίνετε τις βαθύτερες, κατά τη γνώμη σας, αιτίες της κατηγορίας από τις φανερές αιτίες ή αφορμές.
4. A. Να συνδέσετε κάθε κύριο όνομα της στήλης A με την πρόταση της στήλης B που αναφέρεται σ' αυτό. Ένα στοιχείο της στήλης A περισσεύει.

A	B
Θεόφραστος	Έκανε την πρώτη έκδοση των έργων του Αριστοτέλη
Σύλλας	Αγόρασε τα βιβλία από τη Σκήψη
Ανδρόνικος	Άμεσος κληρονόμος του Αριστοτέλη
Νηλέας	Κληρονόμησε τα χειρόγραφα του Αριστοτέλη και τα μετέφερε στη Σκήψη
Εύδοξος	
Απελλικιών	Έστειλε τα βιβλία στη Ρώμη.

- B. Να εξηγήσετε τη σημασία της προσφοράς του Ανδρόνικου.

Ἠθικὰ Νικομάχεια

Εισαγωγή

A. Ερωτήσεις ελεύθερης ανάπτυξης

1. α) Πού οφείλουν το όνομά τους τα *Ἠθικὰ Νικομάχεια* του Αριστοτέλη;
β) Να δώσετε με λίγα λόγια το περιεχόμενο του έργου.
2. Ποια ερωτήματα απασχόλησαν τους στοχαστές της πνευματικής παράδοσης στην οποία εντάσσεται ο Αριστοτέλης με την πραγματεία του *Ἠθικὰ Νικομάχεια*; Να δώσετε τους νέους όρους, που χρησιμοποιήθηκαν για πρώτη φορά στις συζητήσεις και τις πνευματικές αναζητήσεις αυτής της εποχής, και να εξηγήσετε το περιεχόμενο καθενός ανάλογα με τον εισηγητή του.
3. Ο Περικλής στον *Ἐπιτάφιο* εκθειάζει την πολυμέρεια του Αθηναίου πολίτη ως εξής: *Ἐνι τε τοῖς αὐτοῖς οἰκείων ἅμα καὶ πολιτικῶν ἐπιμέλεια, καὶ ἑτέροις ἕτερα πρὸς ἔργα τετραμμένοι τὰ πολιτικὰ μὴ ἐνδεῶς γινῶναι*. Ποια διδασκαλία θεωρούσε απαραίτητη ο Πρωταγόρας για έναν τέτοιο τύπο πολίτη; Να σχολιάσετε τον όρο που χρησιμοποιούσε ο σοφιστής.
4. Ο σοφιστής Πρωταγόρας αναφέρει στον ομώνυμο διάλογο του Πλάτωνα ότι μπορεί να διδάξει σε έναν μαθητή την *εὐβουλίαν περὶ τῶν οἰκείων, ὅπως ἂν ἄριστα τὴν αὐτοῦ οἰκίαν διοικοῖ, καὶ περὶ τῶν τῆς πόλεως, ὅπως τὰ τῆς πόλεως δυνατώτατος ἂν εἴη καὶ πράττειν καὶ λέγειν*¹ (318 e). Τι νομίζετε ότι θα απαντούσε στον σοφιστή ένας σωκρατικός φιλόσοφος;
5. Παίρνοντας ως βάση την ετυμολογική προέλευση του όρου *εὐδαιμονία* να δείξετε αν το αρχικό σημασιολογικό του περιεχόμενο σχετίζεται περισσότερο με την *εὐβουλία* ή την *εὐτυχία* όπως την ορίζει στο επόμενο χωρίο ο ίδιος ο Αριστοτέλης: *εὐτυχία δέ ἐστὶν ὧν ἡ τύχη ἀγαθῶν αἰτία* (*Ρητορική*, 1361 b 41).

¹ «Η διδασκαλία μου σε κάνει μυαλωμένο για τις υποθέσεις του σπιτιού σου - πώς να κυβερνάς με τον καλύτερο τρόπο το νοικοκυριό σου - και για τις υποθέσεις της πολιτείας - πώς να γίνεις ασυναγώνιστος πολιτικός και στα έργα και στους λόγους». (Μετάφραση: Η. Σπυρόπουλος).

6. Να σχολιάσετε τον ορισμό της *εὐδαιμονίας* από τον Αριστοτέλη και να δείξετε αν οι θέσεις του Σταγειρίτη πλησιάζουν τις θέσεις των προσωκρατικών φιλοσόφων Ηράκλειτου και Δημόκριτου.
7. Ο Αριστοτέλης αναφέρει σ' ένα χωρίο των *Ἠθικῶν Νικομαχείων* ότι η πραγματεία του δεν έχει καθαρά θεωρητικό χαρακτήρα: *ἐπεὶ οὖν ἡ παροῦσα πραγματεία οὐ θεωρίας ἔνεκά ἐστιν ὥσπερ αἱ ἄλλαι (οὐ γὰρ ἵνα εἰδῶμεν τί ἐστὶν ἡ ἀρετὴ σκεπτόμεθα, ἀλλ' ἵν' ἀγαθοὶ γενώμεθα ...), ἀναγκαῖον ἐπισκέψασθαι τὰ περὶ τὰς πράξεις, πῶς πρακτέον αὐτάς.* (1103 b 31-36)².
Να δείξετε ότι οι θέσεις αυτές συμφωνούν με το περιεχόμενο που έδινε ο φιλόσοφος στον όρο *εὐδαιμονία*.
8. Να γράψετε αναλυτικά τη συλλογιστική διαδικασία που ακολούθησε ο Αριστοτέλης για να καταλήξει στη διάκριση των αρετών σε διανοητικές και ηθικές.
9. Να δώσετε την τριμερή διαίρεση της ψυχής, στην οποία κατέληξε ο Αριστοτέλης στο Α' βιβλίο των *Ἠθικῶν Νικομαχείων*, και να δείξετε τη σχέση της με τη διάκριση των ανθρώπινων αρετών σε ηθικές και διανοητικές.
10. Ποια θέματα απασχολούν τον Αριστοτέλη στο Α' και το Β' βιβλίο των *Ἠθικῶν Νικομαχείων*;

² «Επειδή αυτή η μελέτη δεν γίνεται για θεωρητικούς λόγους, όπως οι άλλες (γιατί δεν ερευνούμε για να μάθουμε τι είναι η αρετή, αλλά, για να γίνουμε ενάρετοι ...), είναι ανάγκη να σκεφτούμε με ποιο τρόπο πρέπει να εκτελούνται οι πράξεις». (Μετάφραση: Β. Μοσκόβης).

B. Συνδυασμός ερωτήσεων αντικειμενικού τύπου και ελεύθερης ανάπτυξης

1. A. Να τοποθετήσετε δίπλα σε κάθε στοχαστή της στήλης B το γράμμα του όρου της στήλης A που τον αντιπροσωπεύει. (Δύο στοιχεία της στήλης A περισσεύουν).

A

B

- | | |
|---------------|------------------------|
| α) εὐεξία | 1) σοφιστής Πρωταγόρας |
| β) εὐδαιμονία | 2) Δημόκριτος |
| γ) εὐβουλία | 3) Αριστοτέλης |
| δ) εὐτυχία | |

- B. Να ερμηνεύσετε τον όρο που αντιπροσωπεύει τον Δημόκριτο.

2. A. Να συμπληρώσετε τα κενά στην παρακάτω πρόταση, ώστε να ολοκληρωθεί ο αριστοτελικός ορισμός της *εὐδαιμονίας*, όπως αυτός δίνεται στο τέλος του Α΄ βιβλίου των *Ἠθικῶν Νικομαχείων*: «ἡ εὐδαιμονία ἐστὶ ψυχῆς ——— τις κατ’ ——— τελείαν».

- B. Να αποδώσετε με δικά σας λόγια τον ορισμό, τονίζοντας ποια προϋπόθεση θεωρεί ο Αριστοτέλης αναγκαία για την εξασφάλιση της *εὐδαιμονίας*.

3. A. Να συμπληρώσετε τα κενά με τους αριστοτελικούς όρους που λείπουν: Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει στο Α΄ βιβλίο των *Ἠθικῶν Νικομαχείων* ότι η ψυχή του ανθρώπου αποτελείται κατ’ αρχήν από δύο μέρη, από το ——— ——— (δύο λέξεις) και από το ———.

- B. Να εξηγήσετε με απλά λόγια αυτή τη διμερή «διαίρεση» της ψυχής.

Ενότητα 1η

(B 1, 1-3)

Διανοητική και ηθική αρετή. Ταιριάζει στη φύση μας η ηθική αρετή;

Προτεινόμενοι στόχοι

Να κατανοήσουν οι μαθητές

- τα είδη της αρετής,
- τη σχέση της ηθικής αρετής με την ανθρώπινη φύση,
- τον τρόπο γένεσης (και ανάπτυξης³) της ηθικής αρετής.

Επισημάνσεις

Ο συμπερασματικός σύνδεσμος «δή» επιβάλλει να συνδέσουμε με τα προηγούμενα, δηλαδή με το τέλος του Α' βιβλίου των *Ἠθικῶν Νικομαχείων* (1103 a 4-8), όπου ο Αριστοτέλης κατέληξε στη διάκριση της αρετής σε διανοητική και ηθική: *Διορίζεται δὲ καὶ ἡ ἀρετὴ κατὰ τὴν διαφορὰν ταύτην⁴. λέγομεν γὰρ αὐτῶν τὰς μὲν διανοητικὰς τὰς δὲ ἠθικὰς, σοφίαν μὲν καὶ σύνεσιν καὶ φρόνησιν διανοητικὰς, ἐλευθεριότητα δὲ καὶ σωφροσύνην ἠθικὰς⁵.*

Χρήσιμο είναι να επισημανθούν και να εξηγηθούν βασικοί όροι της αριστοτελικής φιλοσοφίας που συναντάμε στην ενότητα (*ἀρετή, γένεσις, αὔξεισις, ἐμπειρία, ἔθος, τέλος, φύσει*).

Μπορεί, επίσης, να γίνει μια πρώτη επισήμανση σχετικά με το ύφος και τη συλλογιστική του Αριστοτέλη⁶.

³ «τελειοιμένοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους» για την ανάπτυξη γίνεται λόγος κυρίως στις επόμενες ενότητες.

⁴ Αναφέρεται στη διάκριση των μερών της ψυχής. Βλ. εισαγωγή σχολικού βιβλίου, σ. 153.

⁵ «Και τα είδη των αρετών χωρίζονται σύμφωνα μ' αυτή την διαφορά. Γιατί άλλες απ' αυτές ονομάζουμε διανοητικές και άλλες ηθικές αρετές. Έτσι τη σοφία, τη σύνεση, τη φρόνηση ονομάζουμε διανοητικές, και την ελευθεριότητα (γενναιοδωρία) και σωφροσύνη, ηθικές». (Μετάφραση: Β. Μοσκόβης).

⁶ Βλ. ερωτήσεις γενικής συνολικής θεώρησης (*Ἠθικῶν Νικομαχείων και Πολιτικῶν*) αρ. 6, 7 και Κείμενα από τη βιβλιογραφία, αρ. 30.

Ερμηνευτικές ερωτήσεις

1. Ο Αριστοτέλης συνεχίζοντας την εξέταση των προβλημάτων της ηθικής στο Β' βιβλίο των *Ἠθικῶν Νικομαχείων* παίρνει ως δεδομένο το πόρισμα στο οποίο κατέληξε στο τέλος του Α' βιβλίου. Έχοντας υπόψη σας και την εισαγωγή του βιβλίου σας⁷, να εντοπίσετε στο κείμενο τι απασχόλησε τη σκέψη του μέχρι τώρα και σε ποιο συμπέρασμα έχει καταλήξει.
2. Ποια είδη της αρετής διακρίνει ο Αριστοτέλης, σε ποιο μέρος της ψυχής ανήκει κάθε είδος και από ποιους παράγοντες εξαρτάται η ανάπτυξη καθενός; Βλ. και εισαγωγή σχολικού βιβλίου, σσ. 152-153.
3. Ποια σχέση έχουν με τις ηθικές αρετές *ἡ φύσις* και *τὸ ἔθος*; Να δώσετε το εννοιολογικό περιεχόμενο των όρων.
4. Α. Ποιες από τις παρακάτω προτάσεις αποδίδουν σωστά το περιεχόμενο της ενότητας και ποιες όχι; Να τις χαρακτηρίσετε ανάλογα βάζοντας ένα σταυρό στην αντίστοιχη στήλη.

	Σωστό	Λάθος
α) Η αρετή διακρίνεται σε διανοητική και ηθική.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
β) Οι διανοητικές αρετές δεν εξαρτώνται από τη διδασκαλία.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
γ) Οι ηθικές αρετές προέρχονται από τη φύση.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
δ) Οι ηθικές αρετές είναι αποτέλεσμα εθισμού.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
ε) Οι φυσικές ιδιότητες αλλάζουν με τον εθισμό.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
στ) Έχουμε από τη φύση την προδιάθεση να δεχτούμε τις ηθικές αρετές.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
ζ) Οι διανοητικές αρετές χρειάζονται χρόνο και εμπειρία για να αναπτυχθούν.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>

- Β. Να γράψετε δίπλα σε δύο προτάσεις που χαρακτηρίσατε σωστές το αντίστοιχο αρχαίο χωρίο από την ενότητα και να αναλύσετε μία από αυτές με λίγα λόγια.

⁷ Στόχος της ερώτησης είναι η σύνδεση του κειμένου με ό,τι απασχόλησε τον Αριστοτέλη στο Α' βιβλίο, όπως φαίνεται από την εισαγωγή: η διερεύνηση της έννοιας της *εὐδαιμονίας*, η σύνδεσή της με την *ψυχή* και την *ἀρετή*, η έννοια της *ἀρετῆς* και τα είδη της.

5. Ποια παραδείγματα χρησιμοποιεί στο απόσπασμα ο Αριστοτέλης και με ποιο στόχο;
6. Να γράψετε μια μικρή παράγραφο σε δοκιμακό ύφος στην οποία να χρησιμοποιήσετε ως θεματική πρόταση τη βασική θέση του φιλοσόφου για την ηθική αρετή και να την στηρίξετε με τα επιχειρήματα που εκείνος χρησιμοποιεί διατυπωμένα με δικά σας λόγια. Να ενισχύσετε την επιχειρηματολογία με απλά, συγκεκριμένα παραδείγματα από την καθημερινή εμπειρία.
7. Ο Αριστοτέλης χαρακτηρίζεται πρακτικός νους που καταφεύγει συχνά στην πραγματικότητα για να τεκμηριώσει τις απόψεις του, τις οποίες παρουσιάζει σε απλό και λιτό ύφος. Ποια στοιχεία του αποσπάσματος θα μπορούσαν να επιβεβαιώσουν αυτές τις κρίσεις;
8. Να επισημάνετε στο κείμενο τις λέξεις που εκφράζουν όρους της αριστοτελικής φιλοσοφίας και να δώσετε το εννοιολογικό τους περιεχόμενο⁸.
9. Στην *Άντιγόνη* του Σοφοκλή η ομώνυμη ηρωίδα, στην προσπάθειά της να κεντρίσει τη φιλοτιμία της αδελφής της Ισμήνης και να πετύχει τη βοήθειά της στην ταφή του Πολυνείκη, κλείνει τον λόγο της ως εξής:

*οὕτως ἔχει σοι ταῦτα, καὶ δείξεις τάχα
εἴτ' εὐγενὴς πέφυκας, εἴτ' ἐσθλῶν κακῆ.*

(στ. 37-38)
- Η ηθική που προβάλλει στο απόσπασμα η κόρη του Οιδίποδα συμφωνεί με όσα υποστηρίζει ο Αριστοτέλης στο κείμενό σας⁹; Να δικαιολογήσετε την άποψή σας.
10. Ο Ξενοφώντας στο έργο του *Άγησίλαος*, όπου εγκωμιάζει τον ομώνυμο βασιλιά της Σπάρτης, αρχίζει και τελειώνει το προοίμιο του δοκιμίου του με τη λέξη *ἀρετή*. Στη συνέχεια, στην προσπάθειά του να δείξει την

⁸ *Γένεσις, αὔξησις, ἔθος, φύσις, φύσει, ἀρετὴ διανοητικὴ, ἀρετὴ ἠθικὴ* και τα παράγωγα του ρήματος *τελειοῦμαι* (βλ. σχολικό βιβλίο, σ. 157). Ο στόχος της ερώτησης μπορεί να τίθεται σε κάθε ενότητα.

⁹ Ο Σοφοκλής ακολουθεί την αρχαϊκή αριστοκρατική αντίληψη για την αρετή. Για τον Όμηρο, τον Τυρταίο, τον Θέογνι και τον Πίνδαρο, *ἀρετὴ* μπορούν να έχουν μόνο οι ευγενεῖς, οι «ἀρίστοι», ποτέ οι κοινοὶ ἄνθρωποι. Αντίθετη είναι η θέση του Αριστοτέλη.

αρετή του Αγησιλάου¹⁰, γράφει: *Οἶδα ὅτι τῆς Ἀγησιλάου ἀρετῆς τε καὶ δόξης οὐ ῥάδιον ἄξιον ἔπαινον γράψαι, ὅμως δ' ἐγχειρητέον. (...) Περὶ μὲν οὖν εὐγενείας αὐτοῦ τί ἂν τις μεῖζον καὶ κάλλιον εἰπεῖν ἔχοι ἢ ὅτι ἔτι καὶ νῦν τοῖς προγόνοις ὀνομαζομένοις ἀπομνημονεύεται ὀπόστος ἀφ' Ἡρακλέους ἐγένετο, καὶ τούτοις οὐκ ἰδιώταις ἀλλ' ἐκ βασιλέων βασιλεῦσιν;*¹¹ (1, 1-3).

Να συγκρίνετε την άποψη που εκφράζει εδώ ο Ξενοφώντας με τη βασική θέση του Αριστοτέλη στο κείμενό σας.

Λεξιλογικές - Σημασιολογικές ερωτήσεις

1. Να συνδέσετε τα ρήματα της στήλης Α με τις ετυμολογικά συγγενείς τους λέξεις που βρίσκονται στη στήλη Β. Δυο λέξεις της στήλης Β περισεύουν.

A	B
περιγίγνομαι	άδεια ¹²
ἔχω	δοχείο
φέρομαι	αγενής
παρεκκλίνω	ευφύια
πέφυκα	ένδεια
δέχομαι	δίφρος
δέομαι	ενοχή
	κλίτος
	παράκληση

2. *παρεκκλίνω*: α) Τι σημαίνει το ρήμα; Ποια είναι τα συνθετικά του;
β) Να συνθέσετε το απλό ρήμα με τις προθέσεις *έν, από, σύν, κατά* και να σχηματίσετε τα αντίστοιχα παρασύνθετα ουσιαστικά.

¹⁰ Ο Ξενοφώντας καταφεύγει πρώτα πρώτα στην ευγένεια του Αγησιλάου, δηλαδή στην καταγωγή του από αριστοκρατική γενιά.

¹¹ «Γνωρίζω ότι δεν είναι εύκολο να γραφεί έπαινος αντάξιος της αρετής και της δόξας του Αγησιλάου αλλά παρ' όλα αυτά θα το επιχειρήσω (...) Για την ευγένειά του τι μεγαλύτερο και καλύτερο μπορεί να αναφέρει κανείς παρά το ότι και σήμερα ακόμη κατέχει εξαιρετική θέση μεταξύ των προγόνων που αναφέρονται ονομαστικά από τον Ηρακλή και μάλιστα όχι μεταξύ των ιδιωτών αλλά μεταξύ των βασιλέων που κατάγονται από βασιλείς;» [Μετάφραση: Κ. Καιροφύλας (διασκευή)].

¹² ἄ (στερητ.) + δειδω (δέδοικα).

3. ἔθος: α) Να δώσετε δύο ομόρριζα ρήματα στην αρχαία ελληνική και να γράψετε τη σημασία τους¹³.
β) Να γράψετε δύο ομόρριζα ουσιαστικά της λέξης στη νέα ελληνική.
4. Να δώσετε αντώνυμα των λέξεων στην αρχαία ελληνική: ἀρετή, γένεσις¹⁴, πλείον, αὔξησις, ἐμπειρία.
5. πῦρ: Να βρείτε τέσσερις φράσεις της νέας ελληνικής στις οποίες χρησιμοποιείται η λέξη¹⁵.
6. Να γράψετε σύνθετες λέξεις της νέας ελληνικής με πρώτο συνθετικό τις λέξεις: λίθος, πῦρ (πέντε σύνθετες για καθεμία).

¹³ ἔθιζω, εἴωθα.

¹⁴ Ως αντώνυμο προτιμότερο είναι το «φθορά» με το οποίο σχηματίζει θεμελιώδες αντιθετικό ζεύγος στη φιλοσοφική σκέψη. Βλ. και ερμηνευτικά σχόλια του διδακτικού βιβλίου, σ. 161.

¹⁵ α) πυρ και μανία, β) πυρ, γυνή και θάλασσα, γ) ανοίγω πυρ, δ) διά πυρός και σιδήρου, ε) γραμμή πυρός, στ) μεταξύ δύο πυρών, ζ) βάπτισμα του πυρός, η) παύσατε πυρ, θ) δέχομαι τα πυρά, ι) παρανάλωμα του πυρός.

Ενότητα 2η

(B 1, 4)

Η ηθική αρετή καλλιεργείται με την ηθική πράξη

Προτεινόμενοι στόχοι

Να κατανοήσουν οι μαθητές

- τη σχέση της ηθικής αρετής με την ηθική πράξη και ειδικότερα
- τη σημασία της επανάληψης των ηθικών πράξεων - ως επανάληψη όμοιων ενεργειών - για την απόκτηση και την ανάπτυξη της ηθικής αρετής.

Επισημάνσεις

Χρήσιμο είναι να προσέξουν οι μαθητές τη χρονική βαθμίδα των ρημάτων και των ρηματικών τύπων της ενότητας που συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με τους όρους *δυνάμεις*, *ένεργειες*, για να καταλάβουν τη διαφορά του *φύσει* και του *ἐξ ἔθους*. Ο Αριστοτέλης διευκρινίζει τη διαφορά με το παράδειγμα των αισθήσεων, που είναι *φύσει* και στις οποίες οι *ένεργειες* ακολουθούν χρονικά (υστερόχρονο) τις *δυνάμεις* (ικανότητες ολοκληρωμένες ήδη μέσα μας). Αντίθετα οι *δυνάμεις* που αποκτούμε *ἐξ ἔθους* είναι αποτέλεσμα *ένεργειων* οι οποίες είτε προηγούνται της απόκτησης (προτερόχρονο) είτε συμπίπτουν χρονικά μ' αυτήν (σύγχρονο).

Παράλληλα να συνδέσουν τα χρονικά επιρρήματα με τα ρήματα στα οποία αναφέρονται και να κατανοήσουν τη σημασία τους για το προτερόχρονο ή υστερόχρονο.

Ερμηνευτικές ερωτήσεις

1. α) Να επισημάνετε τη λέξη με την οποία εισάγεται η νέα ενότητα και να εξηγήσετε το ρόλο της στη δομή της επιχειρηματολογίας του φιλοσόφου¹⁶.
β) Χρησιμοποιώντας την επαγωγική μέθοδο, να συνθέσετε μία παράγραφο στην οποία θα υποστηρίζετε τη βασική θέση του Αριστοτέλη (*οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται*) με το επιχείρημα που προβάλλεται εδώ, διατυπωμένο με δικά σας λόγια.

¹⁶ Στόχος είναι να προσέξει ο μαθητής ότι το επίρρημα *ἔτι* (προσθετικό) εισάγει ένα δεύτερο επιχείρημα ή ότι προχωρεί σε βαθύτερη εξέταση του θέματος. Βλ. Βιβλίο του Καθηγητή, σ. 17.

2. Ο λόγος του φιλοσόφου εδώ είναι δομημένος με τη βοήθεια των μεθόδων της αντίθεσης και της αναλογίας. Αφού επισημάνετε σε ποια σημεία χρησιμοποιείται η κάθε μέθοδος, να δείξετε ποια στοιχεία της επιχειρηματολογίας αντιτίθενται και ποια παρουσιάζονται αναλογικά. Επίσης να βρείτε ποιοι εκφραστικοί τρόποι (λεξιλόγιο, σύνταξη κλπ.) εξυπηρετούν καθεμιά από τις δύο μεθόδους ανάπτυξης.
3. α) Να βρείτε τα χρονικά επιρρήματα της ενότητας και να δείξετε τη λειτουργικότητά τους σε σχέση με την επιχειρηματολογία.
β) Ποιος είναι ο ρόλος του επιρρήματος *πολλάκις* στην επιχειρηματολογία του Αριστοτέλη για τον τρόπο απόκτησης της ηθικής αρετής;
4. *τὰς δυνάμεις κομιζόμεθα, τὰς ἐνεργείας ἀποδίδομεν*: α) Ποιο είναι το περιεχόμενο των εννοιών *δύναμις* - *ἐνέργεια* στην αριστοτελική φιλοσοφία; β) Ποια από τις δύο έννοιες θεωρεί ο φιλόσοφος πιο αξιόλογη; Μπορούμε να το συμπεράνουμε αυτό από το κείμενο¹⁷;
5. Α. Να συνδέσετε κάθε στοιχείο της στήλης Α με τις φράσεις της στήλης Β που του αντιστοιχούν, γράφοντας μπροστά από τα γράμματα της στήλης Α τους αντίστοιχους αριθμούς της στήλης Β. Κανένα στοιχείο της στήλης Β δεν περισσεύει.

Α	Β
α) φύσει	1. ὕστερον τὰς ἐνεργείας ἀποδίδομεν 2. ἔχοντες ἐχρησάμεθα 3. χρησάμενοι ἔσχομεν 4. τὰς αἰσθήσεις ἐλάβομεν 5. ποιοῦντες μανθάνομεν
β) ἐξ ἔθους	6. ἐνεργήσαντες πρότερον 7. δίκαιοι γινόμεθα 8. πρότερον τὰς δυνάμεις κομιζόμεθα

- Β. Να αιτιολογήσετε με λίγα λόγια τις επιλογές σας για το στοιχείο (α) *φύσει*.

¹⁷ Αρκοῦν (ως πλαίσιο απάντησης για το α και το β) ὅσα αναφέρει το σχολικό βιβλίο. Βλ. και Βιβλίο του Καθηγητή, σ. 19.

6. Να γράψετε ένα παράδειγμα¹⁸ από την καθημερινή εμπειρία σας, όπου να φαίνεται η διάκριση και ο ρόλος των εννοιών *δύναμις* – *ένεργεια* σε συνδυασμό με τις χρονικές βαθμίδες του προτερόχρονου και του υστερόχρονου.
7. Ποια είναι η σχέση της *πράξεως* - *ένεργείας* με τις ιδιότητες που έχουμε φύσει και με την ηθική αρετή σύμφωνα με τον Αριστοτέλη;
8. Ο Περικλής στον *Επιτάφιο* κλείνοντας την κύρια πρόθεση του λόγου του χρησιμοποιεί την έννοια *ἀρετή*, όχι με την ευρύτητα του αριστοτελικού όρου, αλλά με το ηθικό περιεχόμενο της ευεργετικής δύναμης που φανερώνεται στις σχέσεις των ανθρώπων. Συγκεκριμένα λέει τα εξής:
Καὶ τὰ ἐς ἀρετὴν ἐνηντιώμεθα τοῖς πολλοῖς οὐ γὰρ πάσχοντες εὖ, ἀλλὰ δρῶντες κτώμεθα τοὺς φίλους. Βεβαιότερος δὲ ὁ δράσας τὴν χάριν ὥστε ὀφειλομένην δι' εὐνοίας ᾧ δέδωκε σώζειν ὁ δὲ ἀντοφείλων ἀμβλύτερος, εἰδὼς οὐκ ἐς χάριν, ἀλλ' ἐς ὀφείλημα τὴν ἀρετὴν ἀποδώσων (Θουκ. II, 40, 4 - 5). Σε άλλο χωρίο του λόγου με τον όρο *ἀρεταί* δηλώνονται τα ανδραγαθήματα των νεκρών: *ἃ γὰρ τὴν πόλιν ὕμνησα, αἱ τῶνδε καὶ τῶν τοιῶνδε ἀρεταὶ ἐκόσμησαν ...* (Θουκ. II, 42, 2).
- Νομίζετε ότι υπάρχουν κοινά σημεία ανάμεσα στους λόγους του Περικλή και στην άποψη του Αριστοτέλη όσον αφορά στη σχέση ηθικής πράξης και ηθικής αρετής; Να στηρίξετε τις απόψεις σας σε χωρία των δύο κειμένων¹⁹.
9. *οὕτω δὴ καὶ τὰ μὲν δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα, τὰ δὲ σώφρονα σώφρονες, τὰ δ' ἀνδρεῖα ἀνδρεῖοι*: Ο W. D. Ross, γνωστός αριστοτελιστής, επισημαίνει στο χωρίο αυτό ένα παράδοξο. Συμφωνείτε; Να διατυπώσετε τις σκέψεις σας σ' ένα σύντομο δοκίμιο και να τις συζητήσετε στην τάξη σας²⁰.

¹⁸ Μπορούν να δοθούν απλά παραδείγματα υλικών κατασκευών που ως φυσικά υλικά (π.χ. μάρμαρο) είναι *δυνάμει* και μετά την ολοκλήρωση της επεξεργασίας τους (π.χ. άγαλμα) είναι *ένεργεια*. Βλ. σχολικό βιβλίο Γ' Λυκείου, *Αρχές Φιλοσοφίας*, Ο.Ε.Δ.Β., 1999, σσ. 31-32.

¹⁹ Η αρετή και στα δύο κείμενα δεν αντιμετωπίζεται ως αφηρημένη ιδέα αλλά ως συγκεκριμένη πράξη με θετικό περιεχόμενο, που είναι αποτέλεσμα επανάληψης όμοιων ενεργειών. Να προσέξουν οι μαθητές στο λεξιλόγιο των κειμένων την έμφαση που δίνεται στη δράση. Πρβλ. Ι. Θ. Κακριδής, σ. 57.

²⁰ Βλ. Κείμενα από τη βιβλιογραφία, αρ. 22 και Βιβλίο του Καθηγητή, σσ. 18-19.

Λεξιλογικές - Σημασιολογικές ερωτήσεις

1. *δυνάμεις, ἐνεργείας*: Με τη δοτική ενικού κάθε λέξης να γράψετε μία πρόταση στη νέα ελληνική και να εξηγήσετε τη σημασία της.
2. Να βρείτε με ποιες λέξεις του κειμένου έχουν ετυμολογική συγγένεια οι παρακάτω λέξεις της νέας ελληνικής: *κομιστής, θυρωρός, λήμμα, χρήμα, παρόραμα, λάφυρο, εύχρηστος, ευήκοος, τοκετός*.
3. *σώφρων*: α) Να δώσετε την ετυμολογία του επιθέτου και να σχηματίσετε το αντίστοιχο παράγωγο αφηρημένο ουσιαστικό. β) Χρησιμοποιώντας το δεύτερο συνθετικό του επιθέτου και ως πρώτο συνθετικό τις λέξεις: *εὖ, παρά, ὁμοῦ*, να σχηματίσετε αφηρημένα ουσιαστικά και τα αντίστοιχα επίθετα.
4. Να γράψετε τη σημασία των εκφράσεων:
δίδωμι λόγον τινί:
δίκην δίδωμι τινί:
δίκας δίδωμι:
ἀποδίδομαί τινα:
ἐκδίδωμι ἢ ἐκδίδομαι θυγατέρα:
δίκην λαμβάνω παρά τινος:
ξημίαν λαμβάνω παρά τινος:
5. *κομίζομαι*: α) Τί σημαίνει η έκφραση *κομίζω γλαῦκα ἐς Ἀθήνας*;
β) Να συμπληρώσετε καθένα από τα κενά των φράσεων με μία από τις λέξεις της παρένθεσης. Μία λέξη δεν θα χρησιμοποιηθεί.
..... οστών σκουπιδιών
..... καρπών του ταξί
..... αποδεικτικών στοιχείων
(κόμιστρο, ανακομιδή, συγκομιδή, μετακόμιση, προσκόμιση, αποκομιδή)
6. α) Να δώσετε στην αρχαία ελληνική δύο συνώνυμα για καθένα από τα παρακάτω ρήματα: *ἀποδίδομαι, δεῖ, πράττω, κομίζω*²¹.
β) Να γράψετε ένα ομόηχο για καθεμιά από τις λέξεις: *ἔτι, ἀκούσαι, ἰδεῖν, δεῖ*²².

²¹ *πωλῶ ἢ πιπράσκω, χορή, ποιῶ, φέρω.*

²² *ἔτη ἢ αἴτει, ἀκούσαι, ἠδύν, δῆ.*

Ενότητα 3η

(B 1, 5 -7)

Άλλα επιχειρήματα για τη σχέση ηθικής αρετής και ηθικής πράξης

Προτεινόμενοι στόχοι

- να συνειδητοποιήσουν οι μαθητές ότι στα πλαίσια της πολιτείας ο εθισμός (μέσω των νόμων) στην ηθική αρετή είναι συνέπεια της επανάληψης ηθικών πράξεων,
- να εκτιμήσουν ως κριτήριο της αγαθής πολιτείας την καλλιέργεια της ηθικής αρετής, επισημαίνοντας τη στενή σχέση που υπάρχει μεταξύ ηθικής και πολιτικής στη φιλοσοφία του Αριστοτέλη,
- να επισημάνουν το ρόλο της παιδείας στην απόκτηση της ηθικής αρετής.

Επισημάνσεις

Ο Αριστοτέλης, αναγνωρίζοντας το σημαντικό ρόλο της διδασκαλίας στη γένεση και την ανάπτυξη των διανοητικών αρετών (βλ. ενότητα 1η), δεν αρνείται τη συμβολή της στην καλλιέργεια των ηθικών αρετών μέσω του εθισμού στις ενάρετες πράξεις. Αντίθετα την τονίζει με την αναφορά του στο έργο τόσο του νομοθέτη όσο και του διδασκάλου (βλ. και επόμενες ενότητες).

Ο Αριστοτέλης, όπως και ο Πλάτων, θεωρεί ως ένα από τα σπουδαιότερα έργα της πολιτείας το παιδευτικό, που υλοποιείται κυρίως με τους νόμους και την παιδεία.

Ερμηνευτικές ερωτήσεις

1. Από ποιο χώρο αντλεί το νέο του επιχείρημα ο Αριστοτέλης και ποια βασική θέση του, που είδαμε στις προηγούμενες ενότητες, θέλει να ενισχύσει με αυτό;
2. Ποια είναι η επιδίωξη κάθε νομοθέτη και πώς αυτή υλοποιείται;

3. Να επισημάνετε το κριτήριο που χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης, όταν διακρίνει την *ἀγαθή πολιτεία* από τη *φάυλη*. Σήμερα θα συμφωνούσατε με το κριτήριο αυτό ή θα το απορρίπτατε εντελώς;
4. *ἐκ τῶν αὐτῶν καὶ διὰ τῶν αὐτῶν καὶ γίνεται πᾶσα ἀρετὴ καὶ φθείρεται*: α) Ποιο θεμελιώδες αντιθετικό ζεύγος φιλοσοφικών εννοιών υποκειται στο χωρίο αυτό; β) Να δείξετε τη σχέση που έχουν τα αντιθετικά μέλη του ζεύγους με τον εθισμό και την ηθική πράξη, όπως φαίνεται στην ενότητα.
5. Ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί και στην ενότητα αυτή επιχειρήματα (παράδειγματα) από την τέχνη, για να ενισχύσει τη βασική του θέση. Να τα αποδώσετε με δικά σας λόγια, επισημαίνοντας τη διαφορά τους από παρόμοια επιχειρήματα της προηγούμενης ενότητας.
6. Α. Να συμπληρώσετε τα κενά με μετοχές ή έναρθρα απαρέμφατα (στην αρχαία ελληνική)²³, ώστε το νόημα των προτάσεων να αποδίδει το κείμενο της ενότητας. Τους ρηματικούς τύπους που ζητούνται θα τους βρείτε αυτούσιους στο κείμενο ή θα τους σχηματίσετε από ρήματα του κειμένου.
 - α) Ως απόδειξη της βασικής θέσης ότι *οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται*, ο Αριστοτέλης προσκομίζει σ' αυτή την ενότητα το _____ στις πολιτικές κοινωνίες.
 - β) Επιδίωξη κάθε νομοθέτη είναι το _____ τους πολίτες αγαθούς.
 - γ) Οι νομοθέτες προσπαθούν να επιτύχουν το σκοπό τους _____ τους πολίτες στις αγαθές πράξεις.
 - δ) Οι _____ νομοθέτες θεωρούνται από τον Αριστοτέλη υπεύθυνοι για τα φαύλα πολιτεύματα.
- Β. Να αναλύσετε σε μία παράγραφο το νόημα της «δ» πρότασης.
7. *εἰ γὰρ μὴ οὕτως εἶχε, οὐδὲν ἂν ἔδει τοῦ διδάξοντος*: Η άποψη που εκφράζεται στο απόσπασμα συμφωνεί με όσα υποστήριξε ο Αριστοτέλης στην 1η ενότητα σχετικά με το ρόλο της διδασκαλίας στη γένεση και ανάπτυξη των αρετών (διανοητικών και ηθικών); Να δικαιολογήσετε την άποψή σας.

²³ α) *γινόμενον*, β) *ποιεῖν*, γ) *ἐθίζοντες*, δ) *ἀμαρτάνοντες*.

8. Να εξηγήσετε τη σχέση ηθικής και πολιτικής, όπως φαίνεται από το κείμενο της ενότητας και από όσα αναφέρει ο Αριστοτέλης στο επόμενο χωρίο των *Ἠθικῶν Νικομαχείων* για τον πολιτικό άνδρα: *δοκεῖ δὲ καὶ ὁ κατ' ἀλήθειαν πολιτικὸς περὶ ταύτην (= τὴν εὐδαιμονίαν) μάλιστα πεπονησθαι*]βούλεται γὰρ τοὺς πολίτας ἀγαθοὺς ποιεῖν καὶ τῶν νόμων ὑπηκόους²⁴ (1102a 10 -13).
9. Αφού διαβάσετε προσεκτικά το κείμενο και όσα αναφέρει ο Αριστοτέλης σε άλλο χωρίο σχετικά με τους νόμους: *ὁμοίως δὲ καὶ τὰ κατὰ τὰς ἄλλας ἀρετὰς καὶ μοχθηρίας τὰ μὲν κελεύων (= ὁ νόμος) τὰ δ' ἀπαγορεύων, ὀρθῶς μὲν ὁ κείμενος ὀρθῶς, χειρὸν δ' ὁ ἀπεσχεδιασμένος*²⁵ (HN, 1129 b 30-31), να γράψετε αν συμφωνεῖτε με τον Αριστοτέλη όσον αφορά το βασικό κριτήριο επιτυχίας του νομοθετικού έργου (για την αρχαία και τη σύγχρονη πολιτική κοινωνία).
10. Ο Περικλῆς στον *Ἐπιτάφιο* αναφέρεται στην *ἀρετή* (= ανδρεία) του Αθηναίου πολίτη ως εξής: *μὴ μετὰ νόμων τὸ πλεόν ἢ τρόπων ἀνδρείας ἐθέλομεν κινδυνεύειν* (Θουκ. II, 39, 4). Να συγκρίνετε την άποψη αυτή με τη θέση του Αριστοτέλη για το ρόλο του νόμου στην καλλιέργεια της ηθικής αρετής. Πού οφείλεται, κατά τη γνώμη σας, η διαφορά του πολιτικού από το φιλόσοφο;

Λεξιλογικές - σημασιολογικές ερωτήσεις

1. *ἀγαθός*: α) Ποια είναι η αρχική σημασία της λέξης και ποια στο συγκεκριμένο κείμενο; β) Να δώσετε τις σημασίες του επιθέτου στη νέα ελληνική.
2. *φαῦλος*: α) Ποια είναι η κυριολεκτική σημασία της λέξης; β) Τι σημαίνει στη νέα ελληνική η έκφραση «φαῦλος κύκλος» και η λέξη «φαυλοκρατία»;

²⁴ «φαίνεται δε ότι κι ο αληθινός πολιτικός ασχολείται μ' αυτήν παρά πολύ. Γιατί θέλει να γίνουν οι συμπολίτες του ενάρετοι και να πειθαρχούν στους νόμους». (Μετάφραση: Β. Μοσχόβης).

²⁵ «Όμοίως ο νόμος κάνει το ίδιο και σχετικά με τις υπόλοιπες αρετές και τις κακίες, συνιστώντας αυτές κι απαγορεύοντας εκείνες, κάνει δε αυτό, εφόσον θεσπίζεται ύστερα από σκέψη με σωστό τρόπο, αντίθετα έχουμε κακό αποτέλεσμα όταν η νομοθεσία συντάσσεται επιπόλαια και πρόχειρα». (Μετάφραση: Β. Μοσχόβης).

3. *ἀμαρτάνουσιν, φθείρεται*: α) Ποια ομόρριζα θηλυκά ουσιαστικά αποτελούν όρους της αριστοτελικής φιλοσοφίας και ποιο είναι το σημασιολογικό τους περιεχόμενο²⁶; β) Να γράψετε από δύο ετυμολογικά συγγενείς λέξεις (απλές ή σύνθετες) για το κάθε ρήμα²⁷.
4. *τέχνη*: α) Ποιες σημασίες της λέξης γνωρίζετε; β) Να γράψετε παράγωγα επίθετα (απλά ή σύνθετα).
5. *ἀμαρτάνω*: α) Να δώσετε τη σημασία του ρήματος στην αρχαία ελληνική, κυριολεκτικά και μεταφορικά. β) Να δικαιολογήσετε το σημασιολογικό του περιεχόμενο στη χριστιανική ηθική²⁸.

²⁶ *ἀμαρτία*: αστοχία, αποτυχία, σφάλμα κρίσεως (όχι ηθικό).

φθορά: η έννοια αντιτίθεται στη *γένεση* και έχει τη σημασία της απώλειας, της μείωσης, της κατάρπτωσης (όχι με ηθικό περιεχόμενο). Αποτελεί κατά βάση βιολογικό όρο.

²⁷ *αμαρτωλός, εξαμαρτάνω* (στη φράση: «το δις εξαμαρτείν ουκ ανδρός σοφού»), *αμάρτημα, αναμάρτητος* // *φθαρτός, αδιάφθορος, παραφθορά, διαφθορά*.

²⁸ Θα μπορούσε να επεκταθεί κανείς και στο αγαθό που αποτελεί «στόχο» της χριστιανικής ηθικής, την αθάνατη ζωή. Κάθε «αστοχία», που απομακρύνει από αυτόν, είναι «αμαρτία» (αστοχία με συγκεκριμένο ηθικό περιεχόμενο).

Ενότητα 4η

(B 1, 7 - 8)

**Σε όλες τις περιστάσεις της (καθημερινής) ζωής μας
διαπιστώνεται η σημασία της ηθικής πράξης
για την απόκτηση της ηθικής αρετής**

Προτεινόμενοι στόχοι

- να συνειδητοποιήσουν οι μαθητές τη σημασία της ηθικής πράξης στις διαπροσωπικές σχέσεις για την απόκτηση της ηθικής αρετής, να αντιληφθούν επομένως ότι η ηθική αρετή νοείται μόνο ως κοινωνική αρετή,
- να εκτιμήσουν τον ρόλο της *ἔξεως* στην καλλιέργεια της ηθικής αρετής,
- να συνειδητοποιήσουν ότι η παιδεία, κατά τον Αριστοτέλη, προσανατολίζεται και στη δημιουργία *ἔξεων* που οδηγούν στην ηθική καλλιέργεια.

Επισημάνσεις

Η διαδικασία για την απόκτηση των ηθικών αρετών είναι ανάλογη με εκείνη της εκμάθησης των τεχνών. Όπως κάποιος γίνεται γνώστης της τέχνης του με την αδιάλειπτη άσκηση, έτσι και η αρετή είναι αποτέλεσμα επαναλήψεως *ὁμοίων ἐνεργειῶν* και συνέπεια του *πολλάκις πράττειν*. Αυτή η επανάληψη ὁμοίων ενεργειῶν, που πρέπει να έχουν ορισμένη ποιότητα, η επανάληψη της ηθικής πράξης μας βοηθάει να αποκτήσουμε μέσω του εθισμού τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας, τις *ἔξεις*. Σ' αυτό συνίσταται ο ρόλος της παιδείας.

Η καθημερινή ζωή είναι βέβαια ζωή στην κοινωνία και ακριβέστερα στην πολιτικά οργανωμένη κοινωνία. Έτσι εκτός από την πολιτική διάσταση της ηθικής αρετής (ενότητα 3η) βλέπουμε εδώ και την κοινωνική της διάσταση.

Ερμηνευτικές ερωτήσεις

1. α) Πώς εισάγει ο Αριστοτέλης το νέο μέρος του συλλογισμού του²⁹ και ποια σημεία της επιχειρηματολογίας του διασαφηνίζει;
β) Ποια συλλογιστική μέθοδο ακολουθεί³⁰ και σε ποιο συμπέρασμα καταλήγει;
2. Να επισημάνετε τα αντιθετικά ζεύγη που σχηματίζουν μέσα στο κείμενο οι ηθικές αρετές με τις αντώνυμες τους έννοιες (κακίες).
3. Ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί στην ενότητα πολλές φορές τα ρήματα *ἐθίζομαι*, *πράττω* και *γίνομαι* σε διάφορους τύπους. Να εξηγήσετε ποια σημασία έχει η επαναλαμβανόμενη χρήση των συγκεκριμένων ρημάτων και η χρονική τους βαθμίδα στη δόμηση της επιχειρηματολογίας του φιλοσόφου για την απόκτηση της ηθικής αρετής³¹.
4. Α. Να συμπληρώσετε καθένα από τα παρακάτω κενά με ένα προθετικό σύνολο από το κείμενο (στην αρχαία ελληνική), ώστε να ολοκληρωθεί σωστά το νόημα των προτάσεων.
 - α) Καθένας μας γίνεται δίκαιος ή άδικος ανάλογα με τις πράξεις του _____ με τους άλλους ανθρώπους.
 - β) Καθένας γίνεται ανδρείος ή δειλός ανάλογα με τη συμπεριφορά του _____.
 - γ) Γινόμαστε φρόνιμοι ή ακολαστοι ανάλογα με τη στάση μας _____.
 - δ) Άλλοι γίνονται πράοι και άλλοι οξύθυμοι ανάλογα με τη στάση τους _____.

²⁹ Ο Αριστοτέλης ολοκληρώνει το συλλογισμό του με το τροπικό επίρρημα *οὕτω* που είναι ομοιωματικό προς τα προηγούμενα και υποδηλώνει αναλογική θεώρηση του θέματος, και με το συμπερασματικό σύνδεσμο *δή* που ανακεφαλαιώνει και εισάγει νόημα, συμπέρασμα άλλου προηγούμενου.

³⁰ Ακολουθεί αναλογική μέθοδο.

³¹ Τα ρήματα αναφέρονται στην πράξη (π.χ. *πράττοντες*) και την επανάληψή της που οδηγεί στον εθισμό (π.χ. *ἐθιζόμενοι*) και στη βαθμιαία απόκτηση της αρετής (π.χ. *γινόμενοι*). Η χρονική τους βαθμίδα (ενεστώτας) δηλώνει την επανάληψη. Η σημασία τους έγκειται στη στήριξη της βασικής θέσης του φιλοσόφου για τον τρόπο απόκτησης της αρετής.

- B. Να εξηγήσετε πώς καταλαβαίνετε το περιεχόμενο της πρότασης «α» σε συνδυασμό με τη γενική πρόταση στην οποία καταλήγει ο Αριστοτέλης³².
5. *Καὶ ἐνὶ δὴ λόγῳ ἐκ τῶν ὁμοίων ἐνεργειῶν αἱ ἕξεις γίνονται*: Να εντοπίσετε τη νέα αριστοτελική έννοια που περιέχεται στο χωρίο και να δώσετε τον ορισμό της με τη βοήθεια του κειμένου της ενότητας.
 6. Ποιο ρόλο παίζει η ηθική πράξη και η συμπεριφορά του ανθρώπου, γενικότερα σε όλες τις περιστάσεις της (καθημερινής) ζωής, στην απόκτηση της ηθικής αρετής; Να στηρίζετε την απάντησή σας σε χωρία του κειμένου.
 7. Να αναλύσετε με λίγα λόγια τα χωρία της ενότητας στα οποία φαίνεται ότι η ηθική αρετή είναι κοινωνική αρετή.
 8. Λαμβάνοντας υπόψη σας τη θέση του φιλοσόφου για τις ἕξεις, όπως εκφράζεται στην ενότητα, και αυτήν που υποστηρίζει συμπληρωματικά πιο κάτω : *ἢ μετὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἕξις ἀρετὴ ἐστίν* (HN 1144 b 30), να δείξετε ποιος είναι ο ρόλος των ἕξεων στην απόκτηση και καλλιέργεια των ηθικών αρετών. Ποιους περιορισμούς θέτει ο φιλόσοφος σχετικά με τις ἕξεις³³ (στο κείμενό σας και στο χωρίο που σας δίνεται);
 9. *οὐ μικρὸν οὖν ... μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν*. Να εξηγήσετε αν συμφωνείτε με την άποψη του Αριστοτέλη και αν έχει, κατά τη γνώμη σας, κάποια σημασία για την αγωγή της νέας γενιάς σήμερα.
 10. Ο Περικλής στον *Ἐπιτάφιο* αναδεικνύει το παιδαγωγικό σύστημα της Αθήνας ανώτερο από αυτό της Σπάρτης. Σύμφωνα με τον Αθηναίο πολιτικό οι νέοι της πόλης του κατακτούν την ανδρεία μέσα από μία αγωγή που δεν τους αλλοτριώνει από τη χαρά της ζωής, ενώ οι Σπαρτιάτες *ἐπιπόνῳ ἀσκήσει εὐθὺς νέοι ὄντες τὸ ἀνδρεῖον μετέρχονται* (Θουκ. II, 39, 1). Να κρίνετε την άποψη αυτή, λαμβάνοντας υπόψη σας τις θέ-

³² A. α) *ἐν τοῖς συναλλάγμασι*, β) *ἐν τοῖς δεινοῖς*, γ) *περὶ τὰς ἐπιθυμίας*, δ) *περὶ τὰς ὀργάς*.
B. Η γενική πρόταση είναι «*καὶ ἐνὶ δὴ λόγῳ ... γίνονται*».

³³ Η ερώτηση μπορεί να συζητηθεί και στην ενότητα 6, όπου ο Αριστοτέλης επανέρχεται στο θέμα της ποιότητας των ενεργειών σε σχέση με τις ἕξεις ή στην ενότητα 10, όπου δίνεται το ίδιο χωρίο (1144 b 30) στο σχολικό βιβλίο (σ. 176).

σεις του Αριστοτέλη για το ίδιο θέμα. Στην κριτική σας θα σας βοηθήσουν επίσης οι γνώσεις σας από την αρχαία γραμματεία και ιστορία³⁴.

Λεξιλογικές - σημασιολογικές ερωτήσεις

1. *συναλλάγμασι*: α) Ποια είναι η σημασία της λέξης στο κείμενο; β) Με βάση την ετυμολογία της να δικαιολογήσετε τη σημερινή σημασία της λέξης.
2. *ἀκόλαστος*: α) Ποια είναι η αρχική σημασία της λέξης; β) Ποιες σημασίες έχει στη νέα ελληνική;
3. *ἔξις*: α) Να δικαιολογήσετε τη σημασία της λέξης στο κείμενο με βάση την ετυμολογία της. β) Τι σημαίνουν οι φράσεις : «ψεύδεται καθ' ἕξιν» και «ἔξις, δευτέρα φύσις»;
4. Με ποιες λέξεις του κειμένου παρουσιάζουν ετυμολογική συγγένεια οι λέξεις: *στρεβλός, ευεξία, παμπληθής, ποιότητα* ;
5. *δεινοῖς*: Να γράψετε ονοματικά σύνολα που να αποδίδουν τις διάφορες σημασίες της λέξης.

³⁴ Οι μαθητές πρέπει να εντοπίσουν το χωρίο της ενότητας *εὐθύς ἐκ νέων ἐθίζεσθαι* και να το συσχετίσουν με το χωρίο που δίνεται (ιδίως *εὐθύς νέοι ὄντες και ἐπιπόνῳ ἀσκήσει*). Μπορούν να συμφωνήσουν ή να διαφωνήσουν με τη θέση του Περικλή, λαμβάνοντας υπόψη τους και την άποψη του Πρωταγόρα από τον ομώνυμο διάλογο (υπάρχει στο σχολικό βιβλίο, ενότητα 7η, σσ. 89-91).

Ενότητα 5η

(B 3, 1-2)

Η πραγμάτωση της ηθικής αρετής συνεπάγεται ευχαρίστηση για τον άνθρωπο

Προτεινόμενοι στόχοι

Να κατανοήσουν οι μαθητές

- τη βασική αριστοτελική έννοια της *ήδονης* και την έννοια της *λύπης*.
- τη σχέση της ηθικής αρετής με την *ήδονή* (και τη *λύπη*),
- να συνδέσουν την ηθική αρετή με τη ζωή στην πολιτική κοινωνία μέσω της παιδείας.

Επισημάνσεις

Η σχέση της ηθικής αρετής με την ηδονή ή τη λύπη μπορεί να γίνει κατανοητή αν θυμηθούμε τη συλλογιστική πορεία που ακολούθησε ο φιλόσοφος. Αρχικά (ενότητα 1η και 2η) έδειξε ότι η αρετή είναι *ἕξις*, δημιουργείται δηλαδή με την επανάληψη μιας πράξης. Στη συνέχεια (ενότητα 3η και 4η) έδειξε ότι η ποιότητα της πράξης καθορίζει και την ποιότητα της *ἕξεως*. Εδώ προσθέτει την (ψυχολογικού περιεχομένου) παρατήρηση ότι η πράξη συμπαρακολουθείται από συναίσθημα ευχάριστο ή δυσάρεστο, ανάλογα με την ποιότητά της. Αυτό το θεωρεί ως κριτήριο για τη διαμόρφωση *ἕξεως* αντίστοιχης με την ποιότητα της πράξης.

Η διάκριση των ηδονών σε «καλές» και «κακές» δεν συνάγεται άμεσα από το κείμενο³⁵. Η σχέση της ηθικής αρετής με τη ζωή στην πολιτική κοινωνία συνάγεται έμμεσα από το κείμενο. Είναι χρήσιμο για την

³⁵ Μπορεί όμως να γίνει κατανοητή με τη βοήθεια των σχολίων. Μπορεί επίσης να δοθούν συμπληρωματικά άλλα χωρία, π.χ.: *Ἔτι ἐμπόδιον τῷ φρονεῖν αἱ ἡδοναί, καὶ ὄσφ μᾶλλον χαίρει, μᾶλλον, οἷον τῇ τῶν ἀφροδισίων οὐδένα γὰρ ἂν δύνασθαι νοῆσαι τι ἐν αὐτῇ (...)* τοῦ δὲ μὴ πάσας σπουδαίας, ὅτι εἰσὶν καὶ αἰσχροὶ καὶ ὄνειδιζόμεναι καὶ ὅτι βλαβεραὶ νοσώδη γὰρ ἔνια τῶν ἡδέων (HN 1152 b 19-21, 23-25). «Πλὴν τούτου αἱ ἡδοναὶ ἐμποδίζουν τὴν διάνοησιν καὶ μάλιστα ὅσον περισσότερο εἶναι ἐντατικαί, καθὼς ἐπὶ παραδείγματι, αἱ ἀφροδισιακαί, διότι οὐδεὶς δύναται νὰ σκέπτεται, καθ' ὃν χρόνον τὰς δοκιμάζει (...) Το ὅτι δε ὅλαι αἱ ἡδοναὶ δὲν εἶναι ἐξαίρετοι, ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ ὅτι ὑπάρχουν καὶ αἰσχροὶ καὶ ἀξιοκατάκριτοι καὶ βλαβεραὶ τοιαῦται, διδομένου ὅτι μερικαὶ τέρψεις εἶναι φορεῖς ἀσθενειῶν». (Μετάφραση: Α. Δαλέζιος). Βλ. Μ. Ρέλλος, σσ. 285-291 καὶ Κείμενα ἀπὸ τῆ βιβλιογραφία, αρ. 21.

κατανόησή της να συνδεθεί με τη σωφροσύνη - ποιος θεωρείται σώφρων - και με την ορθή παιδεία, που νοείται ως «ορθή» στα πλαίσια κάποιου αξιολογικού συστήματος, το οποίο έχει υιοθετηθεί από μια κοινωνία. Η ερώτηση, δηλαδή, για το ποιος αποφασίζει τι «πρέπει» και τι όχι, έχει αυτό το στόχο, να συνδέσει την ηθική αρετή με την πολιτική κοινωνία.

Η ενότητα μπορεί να συσχετιστεί με τη 20ή των *Πολιτικών*, που αναφέρεται στην παιδεία.

Ερμηνευτικές ερωτήσεις

1. Με ποιο κριτήριο μπορεί να αποφανθεί κανείς, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, για την οριστική διαμόρφωση των *έξεων*;
2. Ποια παραδείγματα χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης για να εξηγήσει το κριτήριο της διαμόρφωσης *έξεων*; Συμφωνείτε;
3. Ποια είναι η σχέση μεταξύ ηθικής αρετής και λύπης ή ηδονής και πώς την εξηγεί ο Αριστοτέλης;
4. Ποια είδη ηδονής φαίνεται να διακρίνει ο Αριστοτέλης σύμφωνα με τα σχόλια του βιβλίου σας;
5. Ποια θεωρεί ο Αριστοτέλης «ορθή» παιδεία; Συμφωνείτε με τα κριτήριά του;
6. *σώφρων, ἀκόλαστος, ἀνδρείος, δειλός*: Να δώσετε τον ορισμό καθενός όρου με βάση το κείμενο.
7. *Διὸ δεῖ ... οἷς δεῖ*: Ποιος νομίζετε ότι αποφασίζει με τι «πρέπει» να χαιρόνται ή να λυπούνται οι νέοι, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη; Η άποψή του θα ήταν χρήσιμη στη σύγχρονη πραγματικότητα;
8. Πώς αντιλαμβάνεσθε την άποψη ότι η πραγμάτωση της ηθικής αρετής συνεπάγεται ευχαρίστηση για τον άνθρωπο; Μήπως κάποτε συμβαίνει και το αντίθετο, δηλαδή εκείνο που «πρέπει» να κάνουμε - το ηθικώς πράττειν - να μας είναι πιο δυσάρεστο; Ο Αριστοτέλης γράφει σχετικά (HN, 1117b 17-18) ότι: *οὐ δὴ ἐν ἀπάσαις ταῖς ἀρεταῖς τὸ ἡδέως ἐνεργεῖν ὑπάρχει, πλὴν ἐφ' ὅσον τοῦ τέλους ἐφάπτεται* (= δεν είναι λοιπόν δυνατόν να βρει κανείς σε όλες ανεξαιρέτως τις αρετές μια ενέρ-

γεια που συνεπάγεται ηδονή, παρά μόνο εφόσον αυτή επιτυγχάνει το σκοπό της). Ποια είναι η δική σας άποψη;

9. Αφού διαβάσετε τις απόψεις που εκφράζει ο Αθηναίος ξένος για την παιδεία στους πλατωνικούς *Νόμους* (653 a - c) και την άποψη που εκφράζει ο Λάκων στον Πλούταρχο³⁶ να δείξετε τη σχέση τους με τις θέσεις που διατυπώνει ο Αριστοτέλης σ' αυτή την ενότητα.
10. Να εντοπίσετε και να αναλύσετε το σημείο του κειμένου στο οποίο φαίνεται ότι η ηθική αρετή συνδέεται με την οργανωμένη πολιτική-κοινωνική ζωή.
11. Ποια είναι η αξία του συναισθήματος στον Αριστοτέλη όπως φαίνεται από την ενότητα;

Λεξιλογικές- Σημασιολογικές ερωτήσεις

1. *ὀρθὴ παιδεία*: Ποια είναι η πρώτη σημασία του επιθέτου *ὀρθός*; Με ποια σημασία χρησιμοποιείται στο κείμενο και με ποιες σήμερα ;
2. Ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί την έκφραση *ὀρθὴ παιδεία* και ο Πρωταγόρας αναφερόμενος στην αγωγή των νέων (από την πόλη με τους νόμους) την έκφραση *εὐθύνουσι* (= ισιώνουν). Ποιο είναι το κοινό σημείο αυτών των μεταφορικών εκφράσεων και πώς εξηγείται η σχέση τους με την αγωγή των νέων³⁷;
3. Να εντοπίσετε στο κείμενο τις λέξεις που παρουσιάζουν ετυμολογική συγγένεια με τις παρακάτω: *ασήμαντος*, *επίγονος*, *αναμονή*, *επιδείνωσι*, *εποχή*, *ανεύθυνος*.
4. *ἤχθαι*: Να γράψετε δέκα παράγωγα της λέξης (απλά ή σύνθετα).

³⁶ Βλ. Παράλληλα κείμενα αρ. 2 και 9.

³⁷ Οι μεταφορές από τον κόσμο των φυτών, βλ. σχολικό βιβλίο σ. 90, το σχόλιο για την έκφραση του Πρωταγόρα.

Ενότητα 6η

(B 6, 1 - 4)

Η αρετή καθιστά τον άνθρωπο ικανό να εκτελέσει το προορισμένο γι' αυτόν έργο

Προτεινόμενοι στόχοι

- να επισημάνουν οι μαθητές ότι η αριστοτελική *ἀρετή* έχει ευρύ περιεχόμενο και μπορεί να αποδίδεται ακόμα και σε ζώα ή πράγματα,
- να συνειδητοποιήσουν ότι ο ορισμός της έννοιας της αρετής απαιτεί να προσδιοριστεί η ειδοποιός διαφορά της, η ποιότητά της,
- να κατανοήσουν ότι κριτήριο ποιότητας της αρετής κάθε πράγματος είναι η αποτελεσματικότητά της στην ολοκλήρωση του *έργου* του, δηλ. του φυσικού του προορισμού.

Επισημάνσεις

Να επισημανθεί ότι ο Αριστοτέλης στην πορεία εξέτασης της αρετής, θέτει σε προηγούμενο χωρίο το ερώτημα: *τί δ' ἐστὶν ἡ ἀρετὴ ἐξῆς σκεπτόν* (1105 b 21). Για να απαντήσει συσχετίζει την *ἀρετή* ως *ἐν τῇ ψυχῇ γινομένη* με αυτά που έχει δεχθεί ως *ἐν τῇ ψυχῇ γινόμενα*, δηλαδή *τὰ πάθη, τὰς δυνάμεις καὶ τὰς ἕξεις* (1102 a 6- 20, 1105 b 21- 23) και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η *ἀρετή* είναι *ἕξις* κατά το γένος³⁸. Έχοντας, λοιπόν, ο φιλόσοφος ορίζει την *ἀρετή* κατά το γένος προχωρεί στον προσδιορισμό της ποιότητάς της, της ειδοποιού διαφοράς της από άλλες πράξεις - ενέργειες.

Ερμηνευτικές ερωτήσεις

1. Σε ποιο συμπέρασμα έχει καταλήξει ο Αριστοτέλης, όπως φαίνεται στην αρχή της ενότητας, και ποιο νέο ερώτημα θέτει σχετικά με τη φύση της αρετής;
2. Η αριστοτελική *ἕξις* είναι έννοια ουδέτερης ποιότητας : μπορεί να έχει θετικό περιεχόμενο ή να είναι ανάξια λόγου. α) Από τι εξαρτάται η

³⁸ Βλ. Βιβλίο του Καθηγητή, σ. 27.

- ποιότητα των *ἔξεων*; β) Ποιο είδος *ἔξεων* νομίζετε ότι καλλιεργεί την αρετή και σε τι οδηγούν οι *ἔξεις* αντίθετης ποιότητας³⁹;
3. Ποιες είναι οι συνέπειες της αρετής στο υποκείμενό της και το έργο του; Να διασαφηνίσετε την απάντησή σας δίνοντας δικά σας παραδείγματα με ζώα ή πράγματα.
 4. Να δικαιολογήσετε τη λειτουργικότητα της επανάληψης του επιρρήματος *εὖ* και του αντίστοιχου επιθέτου του στην ενότητα⁴⁰.
 5. *εἰ δὴ ... ἡ ἔξις*: Ο δογματισμός και το αξιωματικό ύφος δεν έχουν καμία σχέση με τον επιστημονικό λόγο, γιατί αυτός επιδέχεται διάψευση. Με αφετηρία την αρχή αυτή να εξηγήσετε τη χρήση των εκφραστικών τρόπων του Αριστοτέλη στο σημείο αυτό· ειδικότερα τη σημασία που έχει το είδος της δευτερεύουσας πρότασης και η έγκλιση της ανεξάρτητης πρότασης. Με βάση τις παρατηρήσεις σας να χαρακτηρίσετε το ύφος του φιλοσόφου.
 6. Ο Αριστοτέλης στη 2η ενότητα του βιβλίου σας υποστηρίζει τη βασική του θέση ότι *οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται* έκανε διάκριση μεταξύ των χαρακτηριστικών που έχουμε *φύσει* και όσων αποκτούμε *ἐξ ἔθους*, λέγοντας ότι η επανάληψη - άσκηση δεν παίζει κανένα ρόλο σε ό,τι έχουμε *φύσει*, όπως η όραση: *οὐ γὰρ ἐκ τοῦ πολλάκις ἰδεῖν ...* Όταν λοιπόν αναφέρεται στην αρετή του οφθαλμού (*ἡ τοῦ ὀφθαλμοῦ ... ἔργον αὐτοῦ*), νομίζετε ότι αντιφάσκει⁴¹; Να δικαιολογήσετε την άποψή σας.
 7. Σε άλλο σημείο των *Ἠθικῶν Νικομαχείων* ο Αριστοτέλης θα μιλήσει για το *ἔργον* κάθε «τεχνίτη» σε σχέση με το *ἔργον* του ανθρώπου που επιδιώκει την ευδαιμονία : *ὥσπερ γὰρ αὐλητῆ καὶ ἀγαματοποιῶ καὶ*

³⁹ Η απάντηση και στα δύο μέρη θα στηριχθεί στο κείμενο στο οποίο διακρίνονται τα δύο κύρια στοιχεία -κριτήρια- που καθιστούν κάποια *ἔξις* αρετή, δηλ. οι θετικές συνέπειές της στο υποκείμενό της και στο έργο του (*πάσα ἀρετὴ ... ἀποδίδωσιν*), και στα ερμηνευτικά σχόλια της ενότητας. Τα σημεία αυτά πρέπει να κατανοηθούν καλά για να απαντηθούν και οι ερωτήσεις 3 και 4.

⁴⁰ Η επανάληψη του επιρρήματος *εὖ* και του επιθέτου *ἀγαθός* λειτουργεί εμφαντικά στην υπόμνηση των δυο κύριων στοιχείων της αρετής: των συνεπειών της στο υποκείμενό της και στο έργο του.

⁴¹ Δεν υπάρχει αντίφαση, αφού εδώ αναφέρεται στην οξύτητα της όρασης και όχι απλώς στην απόκτηση της αίσθησης, όπως στη 2η ενότητα.

παντὶ τεχνίτη, καὶ ὅλως ὧν ἔστιν ἔργον τι καὶ πρᾶξις, ἐν τῷ ἔργῳ δοκεῖ τὰγαθὸν εἶναι καὶ τὸ εὖ, οὕτω δόξειεν ἂν καὶ ἀνθρώπῳ, εἴπερ ἔστι τι ἔργον αὐτοῦ⁴² (1097 b 29-33). Στο ίδιο θέμα αναφέρεται και ο Πλάτων στην *Πολιτεία* (352d – 353e)⁴³.

Συγκρίνοντας τα αποσπάσματα με το κείμενό σας, να δώσετε το περιεχόμενο των εννοιῶν ἀρετὴ και ἔργον, όταν αποδίδονται σε «τεχνίτες», ζῶα ή πράγματα. Τι συμπεραίνετε σχετικά με την επίδραση⁴⁴ του δασκάλου (Πλάτωνα) στον μαθητή (Αριστοτέλη);

8. Ο Αριστοτέλης στη *Ρητορική* του χρησιμοποιεί ηθικές κατηγορίες για το γραπτό λόγο και μιλάει για «ενάρετο» και «πρέπον» ύφος, για ἀρετὴ λέξεως και ἔργον λόγου (1404 b 1 κ.ε.). Ποιο νομίζετε ότι είναι το περιεχόμενο αυτών των ὄρων; Να δικαιολογήσετε την άποψή σας με χωρία του κειμένου σας.
9. Προσέξτε ότι στο κείμενο το ζῶο ή το πράγμα που το διακρίνει η αρετή χαρακτηρίζεται από το φιλόσοφο σπουδαῖον. α) Πώς καταλαβαίνετε το περιεχόμενο του χαρακτηρισμού αυτού; β) Ποιο είναι το περιεχόμενο του χαρακτηρισμού (σπουδαῖος), όταν αναφέρεται στον άνθρωπο; Να στηρίξετε την απάντησή σας στο κείμενο της ενότητας και στο χωρίο των *Ἠθικῶν Νικομαχείων* 1098 a 6-20⁴⁵.
10. εὖ ἔχον. Με τη βοήθεια των πληροφοριῶν που παρέχει το κείμενο και λαμβάνοντας υπόψη σας το σημασιολογικό περιεχόμενο των λέξεων εὖ και ἔχον, να δείξετε ότι κάθε πρόσωπο, ζῶο ή πράγμα στο οποίο αποδίδεται ο χαρακτηρισμός εὖ ἔχον είναι «ενάρετο»⁴⁶.

⁴² «Γιατί όπως στον αυλητή και στον γλύπτη και σε κάθε τεχνίτη, και γενικά σε όλους γενικά που ασκούν ένα ἔργο και μια πράξη, φαίνεται αγαθό και η επιτυχία ἐγκείται στο ἔργο του, το ίδιο μπορεί να σκέπτεται κανείς και για τον άνθρωπο, αν υπάρχει ἔργο που χαρακτηρίζει γενικά τον άνθρωπο». (Μετάφραση: Β. Μοσκόβης).

⁴³ Βλ. Παράλληλα κείμενα, αρ. 10.

⁴⁴ Οι μαθητές μπορούν εύκολα να επισημάνουν το κοινό περιεχόμενο, τα παραδείγματα κ.λπ. Με υπόδειξη του διδάσκοντος μπορούν να προσέξουν και τη μορφή. Ο Πλάτων ακολουθεί διαλογική μορφή, αλλά και ο λόγος του Αριστοτέλη, η συλλογιστική διαδικασία βήμα-βήμα, μοιάζει πολύ με διάλογο.

⁴⁵ Βλ. Παράλληλα κείμενα, αρ. 11.

⁴⁶ Βλ. και Βιβλίο του Καθηγητή, σσ. 23, 27.

Λεξιλογικές - σημασιολογικές ερωτήσεις

1. *σπουδαῖος* : α) Να εξηγήσετε τη σημασία του επιθέτου στο κείμενο με βάση την ετυμολογική του προέλευση. β) Να δώσετε τουλάχιστον δύο σημασίες για τις ομόρριζες λέξεις της νέας ελληνικής: *σπουδάζω*, *σπουδή*, *σπουδές*.
2. *ῥητέον* : α) Πώς λέγονται τα επίθετα που έχουν κατάληξη - τος και - τέος; β) Ποια σημασία προσδίδουν σ' αυτά τα επίθετα οι καταλήξεις -τος και -τέος⁴⁷; Δώστε άλλα παραδείγματα στην αρχαία και τη νέα ελληνική.
3. *θεωρῶ* : α) Να δώσετε την ετυμολογική προέλευση και την αρχική σημασία του ρήματος. β) Να εξηγήσετε πώς από την αρχική σημασία οδηγούμαστε στη σημασία που έχει το ρήμα μέσα στο κείμενο.
4. *ὄφθαλμος* : Να δώσετε την εξήγηση των φράσεων :
 - α) δια γυμνού οφθαλμού,
 - β) ως κόρην οφθαλμού,
 - γ) αποστρέφω τους οφθαλμούς,
 - δ) εν ριπή οφθαλμού,
 - ε) ἔστιν δίκης οφθαλμός,
 - στ) χάσμα οφθαλμών.
5. *φανερόν*, *εὖ*, *ἀγαθόν*, *πολέμιος* : Να δώσετε αντώνυμα των λέξεων αυτών στην αρχαία ελληνική.
6. *ἀποτελεῖ* : α) Ποιος βασικός αριστοτελικός όρος χρησιμοποιήθηκε για τη δημιουργία του ρήματος; β) Με βάση αυτή την ετυμολογική προέλευση να δείξετε το ακριβές σημασιολογικό περιεχόμενο του ρήματος μέσα στο κείμενο.

⁴⁷ Βλ. *Γραμματική της Αρχαίας Ελληνικής*, §§ 393-395, έκδοση Ο.Ε.Δ.Β, Αθήνα, 1984.

Ενότητα 7η

(B 6, 4- 8)

Η αρετή βρίσκεται στη μεσότητα Προσδιορισμός της έννοιας «μεσότητα»

Προτεινόμενοι στόχοι

Να γνωρίσουν οι μαθητές

- το περιεχόμενο και τα είδη της έννοιας «μεσότητα» και το περιεχόμενο των εννοιών: «ακρότητα», «έλλειψη», «υπερβολή», *τὸ κατ' αὐτὸ τὸ πράγμα, τὸ πρὸς ἡμᾶς*,
- να συνειδητοποιήσουν τη σχέση της ηθικής αρετής με τις νέες έννοιες.

Επισημάνσεις

Όσα λέγονται στην ενότητα αυτή αποτελούν άμεση απάντηση στο ερώτημα *ποία τίς ἐστὶν ἡ φύσις αὐτῆς (=τῆς ἀρετῆς)*, που τέθηκε από τον φιλόσοφο στο τέλος της προηγούμενης ενότητας.

Χρήσιμο είναι να συνδεθεί η έννοια «μεσότητα», η οποία δίνεται εδώ αναλυτικά, με τις προηγούμενες σκέψεις του Αριστοτέλη που γνωρίσαμε ήδη (ενότητα 4η) και στις οποίες υπάρχουν τα πρώτα σπέρματα αυτής της θεωρίας⁴⁸.

Καλό είναι επίσης να υπογραμμιστεί το σημασιολογικό περιεχόμενο του ρήματος *αἰροῦμαι* (: *τὸ δὲ μέσον ζητεῖ καὶ τοῦθ' αἰρεῖται*) και της έκφρασης *πρὸς ἡμᾶς*⁴⁹, στις οποίες υπάρχει εν σπέρματι ο ορισμός της ηθικής αρετής (βλ. ενότητα 10).

Ερμηνευτικές ερωτήσεις

1. Ο Αριστοτέλης στην προσπάθειά του να προσδιορίσει την έννοια της ηθικής αρετής θέτει επιμέρους ερωτήματα και δίνει απαντήσεις, προχωρώντας βαθμιαία μέχρι τον τελικό στόχο, τον ορισμό της έννοιας. Σε

⁴⁸ Βλ. και σχολικό βιβλίο, ερμηνευτικά σχόλια, σ. 169.

⁴⁹ Εδώ πρέπει να τονιστεί όμως ότι η διατύπωση αυτή είναι σχετική αλλά όχι σχετικιστική. Άλλωστε αυτό θα φανεί καθαρά στις επόμενες ενότητες. Βλ. Κείμενα από τη βιβλιογραφία αρ. 2 και 20.

ποιο ερώτημα δίνει απάντηση ο φιλόσοφος με όσα αναφέρει σ' αυτήν την ενότητα;

2. Να επισημάνετε τα γνωρίσματα που θεωρεί ο Αριστοτέλης απαραίτητα για ένα πράγμα, ώστε να είναι δυνατόν να του αποδοθούν οι έννοιες *τὸ πλεῖον, τὸ ἔλαττον και τὸ ἴσον*.
3. Ο φιλόσοφος δομεί εδώ τη σκέψη του γύρω από τις έννοιες της «μεσότητας» και των δύο «ακροτήτων». Αφού εντοπίσετε τις λέξεις ή φράσεις (ονοματικά και ρηματικά σύνολα) που αναφέρονται σε κάθε έννοια χωριστά, να διατυπώσετε με δικά σας λόγια τους ορισμούς που δίνει ο Αριστοτέλης.
4. Ποια κριτήρια χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης για να προσδιορίσει τα είδη της «μεσότητας» και ποιο είδος έχει άμεση σχέση με την ηθική αρετή; Να στηρίξετε την απάντησή σας στο κείμενο.
5. Τα πρώτα σπέρματα της θεωρίας της «μεσότητας», η οποία εδώ εκτίθεται αναλυτικά, εντοπίζονται σε προηγούμενη ενότητα (4η), όταν ο Αριστοτέλης αναπτύσσει τη σημασία της ηθικής πράξης για την απόκτηση της ηθικής αρετής. Αφού λάβετε υπόψη σας τον αναλυτικό προσδιορισμό της έννοιας, να γυρίσετε στην 4η ενότητα και να σχολιάσετε σ' ένα μικρό κείμενο τις μεσότητες και τις ακρότητες που αναφέρονται ή υπονοούνται εκεί. Στο τέλος να προσθέσετε και δικά σας παραδείγματα. Στο σχολιασμό σας να λάβετε υπόψη σας και όσα λέει ο φιλόσοφος σε άλλο σημείο: *ὁ δὲ τῶ θαρρεῖν ὑπερβάλλων περὶ τὰ φοβερὰ θρασὺς ... ὁ δὲ τῶ φοβεῖσθαι ὑπερβάλλων δειλός*⁵⁰ (HN 1115 b 33 - 40).
6. Ο Αριστοτέλης για να διασαφηνίσει τα είδη της «μεσότητας» παίρνει ένα παράδειγμα από το χώρο του αθλητισμού. Προσπαθήστε να κάνετε το ίδιο, χρησιμοποιώντας ένα ανάλογο παράδειγμα από τη μαθητική ζωή. Στο κείμενό σας να κρατήσετε αυτούσιους τους αριστοτελικούς όρους.
7. Γνωρίζουμε ήδη από τα προηγούμενα ότι η ηθική αρετή είναι *ἕξις* κατά το γένος. α) Ποια καινούργια στοιχεία – πληροφορίες μας προσφέρει το

⁵⁰ «Εκείνος δε που σε περίπτωση φοβερών κινδύνων είναι θαρραλέος πάνω από το μέτρο είναι θρασύς ... Αυτός που κατέχεται από υπερβολικό φόβο είναι δειλός». (Μετάφραση: Β. Μοσκόβης).

κεείμενο για να συμπληρώσουμε τον ορισμό της έννοιας; β) Ποια από αυτά τα στοιχεία μπορούν κατά τη γνώμη σας να στηρίξουν την άποψη που ο Αριστοτέλης θα υποστηρίξει αργότερα, ότι δηλαδή η ηθική αρετή είναι *μετὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἕξις*⁵¹ (HN 1144 b 27); Να δικαιολογήσετε την άποψή σας με χωρία του κειμένου.

8. Λαμβάνοντας υπόψη σας τις σκέψεις που ο Αριστοτέλης εκφράζει εδώ, τι θα συμβουλευάτε ένα δάσκαλο (ή γονιό) που στόχο έχει να «εθίσει» τους μαθητές του (ή τα παιδιά του) στην ηθική αρετή;
9. Ο Αριστοτέλης, όπως είδαμε ήδη (ενότητες 1, 2, 3) υποστήριξε ότι *οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται*. Να δείξετε με επιχειρήματα ότι όσα λέγονται σ' αυτήν την ενότητα υποστηρίζουν την παραπάνω βασική σκέψη του φιλοσόφου.
10. *Οὕτω δὴ πᾶς ἐπιστήμων ... ἀλλὰ τὸ πρὸς ἡμᾶς* υποστηρίζει ο Αριστοτέλης. Να δείξετε ότι απαραίτητη προϋπόθεση αυτού είναι η σωκρατική προτροπή *γνώθι σαυτόν* και γι' αυτό η κατάκτηση της ηθικής αρετής γίνεται δύσκολο και επίπονο έργο.
11. *Διαφερόντως γὰρ δὴ καὶ τόδε ἔχομεν ὥστε τολμᾶν τε οἱ αὐτοὶ μάλιστα καὶ περὶ ὧν ἐπιχειρήσομεν ἐκλογίζεσθαι ὃ τοῖς ἄλλοις ἀμαθία μὲν θράσος, λογισμὸς δὲ ὄκνον φέρει. κράτιστοι δ' ἂν τὴν ψυχὴν δικαίως κριθεῖεν οἱ τὰ τε δεινὰ καὶ ἡδέα σαφέστατα γινώσκοντες καὶ διὰ ταῦτα μὴ ἀποτρεπόμενοι ἐκ τῶν κινδύνων* (Θουκ. II, 40, 3), υποστηρίζει ο Περικλής παρουσιάζοντας τις αρετές του Αθηναίου πολίτη στον *Ἐπιτάφιο*. Να συσχετίσετε αυτό το χωρίο με την άποψη του Αριστοτέλη *πᾶς ἐπιστήμων ... ἀλλὰ τὸ πρὸς ἡμᾶς*. Στο συσχετισμό αυτό να λάβετε υπόψη σας επίσης την άποψη που συναντάμε στον πλατωνικό *Λάχη Ταύτην* (= *τὴν ἀνδρεία*) *ἔγωγε, ὦ Λάχης, τὴν τῶν δεινῶν καὶ θαρραλέων ἐπιστήμην καὶ ἐν πολέμῳ καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις ἄπασιν*⁵² (Πλάτων, *Λάχης*, 194 e - 195 a).

⁵¹ Ο Αριστοτέλης αναφέρεται (α) στην ηθική αρετή ως «μεσότητα» *πρὸς ἡμᾶς*, που καθορίζεται δηλαδή με υποκειμενικά κριτήρια, (β) στον ειδήμονα (*ἐπιστήμων*) ο οποίος (γ) επιζητεί (*ζητεῖ*) και (δ) επιλέγει (*αἰρεῖται*) τη «μεσότητα». Αυτά στοιχειοθετούν μια λογική διεργασία, διαδικασία δηλαδή για την οποία απαιτεῖται ο ορθός λόγος.

⁵² «Τούτη λέγω, Λάχη (= ότι είναι η ανδρεία): η επιστήμη των δεινών και θαρραλέων πραγμάτων και στον πόλεμο και σε όλα τα άλλα». (Μετάφραση: Β. Τατάκης).

Λεξιλογικές - σημασιολογικές ερωτήσεις

1. τῶ ἀρχομένῳ - αἰρεῖται : α) Ποια σημασία έχουν οι λέξεις στο κείμενο; β) Ποια άλλη σημασία των ρημάτων γνωρίζετε;
2. γυμνάσια : α) Να γράψετε την ετυμολογική προέλευση της λέξης και τη σημασία της στο κείμενο. β) Να δώσετε τις σημασίες της λέξης στη νέα ελληνική.
3. Να βρείτε στο κείμενο συνώνυμα των λέξεων : *κελεύω, ἤττον, προτιμῶ, ἐπαίῳν, βιβρώσκω.*
4. *φεύγω* : Χρησιμοποιώντας το ρήμα να δώσετε στην αρχαία ελληνική α) τον πολιτικό όρο «οι εξόριστοι», β) τη σημασία του δικανικού όρου *φεύγω φόνου*⁵³.
5. Με ποιες λέξεις του κειμένου παρουσιάζουν ετυμολογική συγγένεια οι λέξεις: *ἐπισταμένως, λειπτέον, πρόσληψις, συνοχή, ταυτότης.*
Α. Να χαρακτηρίσετε την ετυμολογική προέλευση των παρακάτω συνθέτων ως σωστή ή λανθασμένη σημειώνοντας ένα Χ στην αντίστοιχη στήλη.

	Σ	Λ
α) <i>ὑπερβολή</i> < <i>ὑπέρ</i> + <i>βούλομαι</i>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
β) <i>ἀλείπτῃς</i> < <i>ἄ</i> (στερητ.) + <i>λείπω</i>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
γ) <i>ἀναλογία</i> < <i>ἀνά</i> + <i>λέγω</i>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
δ) <i>ἐπιστήμων</i> < <i>ἐπίσταμαι</i>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
ε) <i>προστάζω</i> < <i>πρό</i> + <i>στάζω</i>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>

- Β. Να δώσετε τη σωστή ετυμολογική προέλευση των λανθασμένων περιπτώσεων.

⁵³ α) οἱ φεύγοντες, β) κατηγορούμαι για ανθρωποκτονία.

Ενότητα 8η

(B 6, 9 -10)

Όπως η τέχνη, έτσι και η ηθική αρετή στοχεύει στο μέσον

Προτεινόμενοι στόχοι

- να κατανοήσουν οι μαθητές πληρέστερα την έννοια της «μεσότητας» και να εκτιμήσουν την κεντρική θέση που κατέχει στην αριστοτελική φιλοσοφία,
- να συνειδητοποιήσουν τη στενή σχέση ηθικής αρετής και «μεσότητας».

Επισημάνσεις

Χρήσιμο είναι να επισημανθεί ότι οι όροι *επιστήμη* και *τέχνη* έχουν σχεδόν το ίδιο σημασιολογικό περιεχόμενο στην ενότητα. Επίσης ότι δεν έχουν καμία σχέση με τους ίδιους όρους, όταν χρησιμοποιούνται από τον Αριστοτέλη ως «διανοητικές αρετές» (HN, 1139b 20).

Να επιστήσουμε την προσοχή των μαθητών στη σχέση της ηθικής αρετής με την «τέχνη», τη «φύση», τα «πάθη» και τις «πράξεις».

Για να διασαφηνιστεί η σχέση της ηθικής αρετής, με τη φύση και την τέχνη, χρήσιμο είναι να αναφερθεί ότι : Η φύση είναι ανώτερη από την τέχνη, γιατί κάθε φυσική ύπαρξη τείνει προς την τελειότερη μορφή της, την ολοκλήρωσή της, ενώ κάθε έργο βάνουσης ή καλής τέχνης μένει αμετάβλητο και δεν τείνει πουθενά. Εξάλλου *ή τέχνη μιμείται την φύσιν* (Φυσικά II, 194 a 21). Ο Ασπάσιος, σχολιαστής του Αριστοτέλη, αναφέρει σχετικά με το χωρίο αυτό: *καὶ γὰρ ἡ φύσις ἀμείνων τῆς τέχνης, μιμείται γὰρ ἡ τέχνη τὴν φύσιν, ἢ δὲ ἀρετὴ ἔτι ἀμείνων, ἔστι γὰρ ἡ ἀρετὴ τελειότης φύσεως καὶ κατωρθωμένη φύσις.*

Ερμηνευτικές ερωτήσεις

1. Ο όρος *επιστήμη* στον Αριστοτέλη άλλοτε ισοδυναμεί με τον όρο *τέχνη*, ενώ άλλοτε χρησιμοποιείται με τη συνηθισμένη και σήμερα σημασία του (συστηματοποιημένη γνώση), οπότε και εντάσσεται από τον φιλόσοφο στις διανοητικές αρετές. Με ποιο περιεχόμενο χρησιμοποιείται ο όρος στην ενότητα; Ποιο είδος «μεσότητας» αντιστοιχεί σε κάθε σημασία του όρου⁵⁴;

⁵⁴ Θα πρέπει οι μαθητές να έχουν υπόψη τους τα σχόλια της ενότητας 7.

2. Ο Αριστοτέλης σε προηγούμενη ενότητα (6η) αναφέρθηκε στην αρετή του οφθαλμού, του ίππου κτλ., σε σχέση με την ολοκλήρωση του έργου που η φύση έχει αναθέσει σε κάθε ζώο ή πράγμα. Με βάση αυτές τις απόψεις και με τη βοήθεια των πληροφοριών που περιέχονται στο κείμενό σας, να δείξετε πότε μία τέχνη είναι «ενάρετη»⁵⁵.
3. Χρησιμοποιώντας όρους της αριστοτελικής φιλοσοφίας, να δώσετε τον ορισμό των άριστων έργων και να τον αιτιολογήσετε.
4. Να δώσετε με δικά σας λόγια τη σχέση της ηθικής αρετής με την τέχνη και τη φύση. Ποιο κριτήριο χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης ως βάση σ' αυτόν τον συσχετισμό; Να αιτιολογήσετε την υπεροχή της φύσης και της ηθικής αρετής απέναντι στην τέχνη⁵⁶.
5. Στην αριστοτελική (τυπική) Λογική έχουμε υποθετικούς συλλογισμούς των οποίων το συμπέρασμα εξάγεται από προκειμένες προτάσεις από τις οποίες η μία τουλάχιστον είναι υποθετική. α) Να επισημάνετε έναν τέτοιο συλλογισμό στο κείμενό σας και να τον καταγράψετε προτάσσοντας τις προκειμένες προτάσεις και καταλήγοντας στο συμπέρασμα. β) Νομίζετε ότι ένα τέτοιο είδος συλλογισμού ταιριάζει στο επιστημονικό ύφος⁵⁷;
6. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, η ψυχή του ανθρώπου *ἀληθεύει*, ανακαλύπτει την αλήθεια, με τη βοήθεια των διανοητικών αρετών, όπως *ἡ φρόνησις, ἡ σοφία και ὁ νοῦς* (HN, 1139 b 15-20). Νομίζετε ότι όσα αναφέρονται στην ενότητα για τη «μεσότητα» μπορούν να ισχύουν για τις διανοητικές αρετές; Να αιτιολογήσετε τις απόψεις σας.
7. *πάθη*: Σε άλλο χωρίο ο φιλόσοφος διευκρινίζει: *Λέγω δὲ πάθη μὲν ἐπιθυμίαν ὀργὴν φόβον θάρσος φθόνον χαρὰν φιλίαν μῖσος πόθον ζῆλον ἔλεον, ὅλως οἷς ἔπεται ἡδονὴ ἢ λύπη* (HN, 1105 b 23-26). Λαμβάνοντας υπόψη σας αυτή τη διευκρίνιση και όσα εκτίθενται στις

⁵⁵ Το κριτήριο, όπως αναφέρεται στην 6η ενότητα, είναι: *αὐτό τε εὖ ἔχον ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ εὖ ἀποδίδωσιν.*

⁵⁶ Πρβλ. *ἡ τέχνη τέλειος, ἡνίκ' ἂν φύσις εἶναι δοκῇ* (Λογγίνος, *Περὶ ὕψους*, XXII, 2). Η απάντηση θα στηριχθεί και στο σχολικό βιβλίο, ερμηνευτικά σχόλια, σ. 171. Βλ. επίσης Κείμενα από τη βιβλιογραφία, αρ. 14.

⁵⁷ Η υπόθεση αποκλείει το δογματισμό, που δεν προσιδιάζει στον επιστημονικό λόγο. Η επιστήμη άλλωστε έχει συχνά ως αφετηρία υποθέσεις που επαληθεύονται ή διαψεύδονται.

ενότητες 5η και 8η, να δώσετε τα κοινά σημεία των ηθικών αρετών με τα πάθη και τις πράξεις.

8. Η «μεσότητα» αποτελεί κεντρική έννοια της αριστοτελικής φιλοσοφίας. Να αντιπαραβάλετε τις θέσεις που διατυπώνει ο Σταγειρίτης στην ενότητα με όσα εκθέτει για το ίδιο θέμα στα *Πολιτικά* και να δείξετε πώς καταλήγει ότι η «μεσότητα» είναι αναγκαία για την πολιτεία⁵⁸.
9. Καθώς η Αντιγόνη οδηγείται στην υπόγεια φυλακή της, στο τέταρτο επεισόδιο της ομώνυμης τραγωδίας του Σοφοκλή, απευθύνει τελευταίο χαιρετισμό στους συμπολίτες της (στ. 801-882), ψάλλοντας μαζί με τον Χορό ένα θρηνητικό τραγούδι (κομμός). Μέσα σ' αυτή την ατμόσφαιρα ο Κορυφαίος σε μια αποστροφή του προς την ηρωίδα λέει :

ΧΟ. *προβᾶσ' ἐπ' ἔσχατον θράσους
ὑψηλὸν ἐς Δίκας βάθρον
πολὸν προσέπεσας, ᾧ τέκνον* (στ. 853-855).
(«Σκαρφάλωσες στην κορυφή του θράσους
και στον απρόσιτο της Δίκης θρόνο,
παιδί μου, παραπάτησες». Μετάφραση: Κ. Χ. Μύρης).

Να εντοπίσετε τα κοινά στοιχεία μεταξύ των απόψεων του Αριστοτέλη για τη «μεσότητα», την «έλλειψη» και την «υπερβολή», και της μομφής που επιρρίπτει ο Κορυφαίος στην κόρη του Οιδίποδα. Νομίζετε ότι ο Αριστοτέλης θα συμφωνούσε με την άποψη του Κορυφαίου του Χορού⁵⁹;

10. Η έννοια της «μεσότητας», κεντρική στην αριστοτελική φιλοσοφία, δεν είναι παρά επαναδιατύπωση μιας παλαιάς και μακράς παράδοσης περί

⁵⁸ Ο μαθητής με τη βοήθεια των στοιχείων της ενότητας θα δείξει πώς αξιοποιεί ο φιλόσοφος τα συμπεράσματα των *Ἠθικῶν* στα *Πολιτικά* (βλ. Παράλληλα κείμενα, αρ. 7 και 8). Ο μαθητής θα χρειαστεί να θυμηθεί α) ότι ο άνθρωπος επιδιώκει το αγαθό (*εὐδαιμονία*) και β) τη στενή σχέση μεταξύ πολίτη -πόλης.

⁵⁹ Ο μαθητής μπορεί να υποστηρίξει όποια άποψη θέλει, αρκεί να την τεκμηριώνει με κάποια λογικά επιχειρήματα. Άλλωστε στόχος της ερώτησης δεν είναι να «μαντέψει» ο μαθητής την άποψη του Αριστοτέλη, αλλά να δούμε τον τρόπο σκέψης του μαθητή και τι έχει κατανοήσει μέχρι τώρα από τη σκέψη του φιλοσόφου. Η ερώτηση μπορεί να δοθεί και στην 9η ενότητα με το σχόλιο του σχολικού βιβλίου, σ. 174.

μέτρου στην αρχαία ελληνική σκέψη⁶⁰. Ο ίδιος ο Αριστοτέλης αναφέρει στα *Πολιτικά* του (1295 b 35-37) το στίχο του γνωμικού ποιητή Φωκυλίδη *πολλὰ μέσοισιν ἄριστα*. Στα κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας που έχετε διδαχθεί (π.χ. Ηρόδοτο, Ξενοφώντα, Θουκυδίδη, τραγικούς), έχετε συναντήσει συμπεριφορές, στάσεις, έργα στα οποία μπορούν να αποδοθούν οι έννοιες «μέσον» και «υπερβολή» ή «έλλειψη»;

Λεξιλογικές - σημασιολογικές ερωτήσεις

1. ἄγουσα τὰ ἔργα: Να δώσετε τη σημασία των εκφράσεων:
 - (α) ἄγω καὶ φέρω (+ ὄνομα πόλης ἢ χώρας)
 - (β) ἄγω θεούς
 - (γ) ἄγω τείχος
 - (δ) ἡσυχίαν ἄγω
 - (ε) ἐορτὴν ἄγω
 - (στ) ἄγω ἐπὶ τοὺς δικαστάς
 - (ζ) ἄγομαι γυναῖκα
 - (η) ἄγε ἢ ἄγετε (δὴ) (+ υποτακτική ἢ προστακτική)
 - (θ) ἄγω κακῶς / καλῶς / ὀρθῶς
2. Να μεταφέρετε στη νέα ελληνική τις φράσεις :
 - (α) τὸ ἔργον ἐπιτελῶ
 - (β) ὄθεν εἴωθας
 - (γ) οὐκ ἀφελεῖν ἔστιν
 - (δ) ἡ ἀρετὴ στοχαστικὴ ἐστὶ τοῦ μέσου
3. Α. Να επισημάνετε τις λέξεις του κειμένου που σημαίνουν στη νέα ελληνική: α) αυτόν που σκέπτεται βαθιά, που βρίσκεται σε περισυλλογή, β) διαλέγω.
 Β. Ποια σημασία έχουν στο κείμενο οι ίδιες λέξεις;

⁶⁰ Βλ. Παράλληλα κείμενα, αρ. 4. Επίσης το κείμενο του Ιπποκράτη (αρ. 6) για την επίδραση του μέσου (= ευκρατού) κλίματος στην ευφορία της γης και στο χαρακτήρα των κατοίκων.

4. Να σχηματίσετε ένα παράγωγο επίθετο για κάθε ρηματικό τύπο, χρησιμοποιώντας την παραγωγική κατάληξη που σας δίνεται, και να γράψετε τη σημασία του, όπως στο παράδειγμα :
- νέμω -άς (-άδος) = νομάς, άδος (= ο νεμόμενος, αυτός που γυρίζει από τόπο σε τόπο για να βρει βοσκή).

προβλέπω -ιμος:

ἀφελείν -τικός:

φθειρούσης -τός:

σωζούσης -τήριος:

νοῦς + ἔχω -ής:

5. ἀκριβέστερα : A. Να δώσετε τη σημασιολογική διαφορά

μεταξύ των επιθέτων: ακριβής -ακριβός

και των επιρρημάτων: ακριβώς -ακριβά

- B. Να συνδέσετε τις λέξεις της στήλης A με τις σημασιολογικά συγγενείς τους στη στήλη B, γράφοντας μπροστά από τα γράμματα της στήλης A τον ή τους αριθμούς της στήλης B. (Κανένα στοιχείο της στήλης B δεν περισσεύει).

A	B
(α) ακριβής	1. ακριβοπληρώνω
(β) ακριβός	2. ακριβοδίκαιος
	3. ακριβολόγος
	4. ακριβοθώρητος
	5. μονάκριβος
	6. ανακριβής
	7. ανεξακριβωτος

6. ἐπιτελῶ: α) Να δώσετε ένα ομόρριζο επίρρημα της νέας ελληνικής.
β) Να εξηγήσετε τις σημασίες της λέξης *επιτελείο* στη νέα ελληνική.

Ενότητα 9η

(B 6, 10-13)

Σημαντικές διευκρινίσεις για το περιεχόμενο της έννοιας μεσότητας

Προτεινόμενοι στόχοι

- να εμβαθύνουν οι μαθητές καλύτερα στο περιεχόμενο της έννοιας της μεσότητας, που (α) σχετίζεται με τα πάθη και τις πράξεις, και (β) εξαρτάται από τις συνθήκες του χρόνου, του σκοπού, του τρόπου κλπ.
- να οδηγηθούν στη διαπίστωση ότι η ηθική αρετή συνίσταται σ' αυτού του είδους τη μεσότητα.

Επισημάνσεις

Χρήσιμο είναι να θυμηθούν οι μαθητές το περιεχόμενο του όρου πάθη στην αριστοτελική φιλοσοφία⁶¹.

Σχολιάζοντας τις έννοιες του χρόνου, του σκοπού, του τρόπου κλπ., που συμπληρώνουν επιρρηματικά (ὅτε, ἐφ' οἷς, ὡς ...) τα διάφορα δεῖ της ενότητας, καλό θα ήταν ίσως να αναφέρουμε τις αριστοτελικές κατηγορίες⁶² με τις οποίες διευκρινίζεται η μεσότης (θεωρείται π.χ. ότι είναι το αγαθό ως προς την κατηγορία του χρόνου κ.λπ.).

Το κείμενο προσφέρεται για να τονιστεί η αυστηρή οργάνωση της σκέψης και η μεθοδικότητα του Αριστοτέλη. Ενώ στην προηγούμενη ενότητα (8η) ο φιλόσοφος διατύπωσε τη σκέψη του υποθετικά (εἰ δὴ πᾶσα ...) και δυνητικά (ἂν εἴη), προχωρεί στη νέα ενότητα σε αναλυτική εξέταση και υποβολή της υπόθεσης σε λογικό έλεγχο, για να πάρει τελικά η αρχική υπόθεση τη μορφή συμπεράσματος διατυπωμένου σε οριστική έγκλιση (=πραγματικό, βεβαιότητα): *Μεσότης τις ἄρα ἐστὶν ἡ ἀρετή ...*

⁶¹ HN, 1105 b 20 κ.ε. Βλ. ενότητα 8η και σχολικό βιβλίο, ερμηνευτικά σχόλια, σ. 172.

⁶² Βλ. Κείμενα από τη βιβλιογραφία, αρ. 28 και 19 και Βιβλίο του Καθηγητή, σ. 70.

Ερμηνευτικές ερωτήσεις

1. Στην ενότητα αυτή ο Αριστοτέλης διευκρινίζει τις σκέψεις που διατύπωσε πιο πάνω, κυρίως στην τελευταία περίοδο της προηγούμενης ενότητας: *λέγω δὲ τὴν ἠθικὴν αὕτη γὰρ ... καὶ τὸ μέσον*. α) Ποιον τρόπο ανάλυσης χρησιμοποιεί ο φιλόσοφος για να δώσει τις διευκρινίσεις που θεωρεί αναγκαίες; (Προσέξτε τη λέξη με την οποία εισάγεται η ενότητα). β) Να αποδώσετε με δικά σας λόγια τις διευκρινίσεις αυτές.
2. Σε ποια πάθη αναφέρεται στην ενότητα ο Αριστοτέλης και ποιες γενικότερες συναισθηματικές καταστάσεις τα συνοδεύουν;
3. Όπως είδαμε σε προηγούμενη ενότητα (7η), η μεσότητα που έχει σχέση με την ηθική αρετή ορίζεται με κριτήριο το υποκείμενό της (*πρὸς ἡμᾶς*). Ποια κριτήρια προσθέτει εδώ ο φιλόσοφος, ώστε να οριστεί πληρέστερα η έννοια της «μεσότητας»;
4. Να εντοπίσετε τα ΡΣ της ενότητας που αναφέρονται στις έννοιες της υπερβολής και της μεσότητας. Ποια από αυτά αναφέρονται στο έργο του υποκειμένου της ηθικής αρετής και ποια υποδηλώνουν την κοινωνική της διάσταση; Να διευκρινίσετε το β' μέρος της απάντησής σας με ένα παράδειγμα από την αρχαία ελληνική γραμματεία⁶³.
5. Α. Να συμπληρώσετε την πρόταση που λείπει, ώστε να ολοκληρωθούν οι συλλογισμοί⁶⁴:
 - (α) 1. *Τὸ δ' ὅτε δεῖ καὶ ἐφ' οἷς καὶ πρὸς οὓς καὶ οὗ ἕνεκα καὶ ὡς δεῖ, μέσον τε καὶ ἄριστον.*
 2. *ὄπερ (=τὸ ἄριστον) ἐστὶν τῆς ἀρετῆς.*
 3.
 - (β) 1. *Τὸ μέσον ἐπαινεῖται καὶ κατορθοῦται.*
 2.
 3. *Μεσότης τις ἄρα ἐστὶν ἡ ἀρετή.*
- Β. Να εξηγήσετε με δικά σας λόγια το δεύτερο συλλογισμό.

⁶³ Τα ρηματικά σύνολα , π.χ. *ἔστι μᾶλλον, ἔστι ἥττον, ἀμφοτέρω οὐκ εὔ*, κτλ. (σχεδόν όλα τα ΡΣ της ενότητας) θα πρέπει να διακριθούν κατά κατηγορία (έλλειψη, υπερβολή, μεσότητα). Η κοινωνική διάσταση της ηθικής αρετής υποδηλώνεται στα *δεῖ, ψέγεται, ἐπαινεῖται* (βλ. Βιβλίο του Καθηγητή, σσ. 35-36), ενώ στο υποκείμενό της αναφέρονται τα *ἀμαρτάνεται καὶ κατορθοῦται*.

⁶⁴ (α) *ἀρετὴ ἐστὶν τὸ δ' ὅτε δεῖ ... καὶ ὡς δεῖ*. (β) *Ταῦτα δ' ἄμφω τῆς ἀρετῆς*.

6. Στην προηγούμενη ενότητα παρατηρήσαμε ότι ο φιλόσοφος διατύπωσε τη σκέψη του υποθετικά (*εἰ δὴ πᾶσα ἐπιστήμη*) και δυνητικά (*ἢ δ' ἀρετὴ ... τοῦ μέσου ἂν εἴη στοχαστική*). Στο τέλος της νέας ενότητας (9η) ο τρόπος παρουσίασης της ίδιας σκέψης αλλάζει: *Μεσότης τις ἄρα ἐστὶν ἡ ἀρετὴ, στοχαστικὴ γε οὕσα τοῦ μέσου*. Πώς εξηγείται η διαφορά στη διατύπωση και τι συμπεράσματα συνάγει κανείς από αυτό για το επιστημονικό ήθος του Αριστοτέλη.
7. Ο Α. Lesky (σ. 782) γράφει για τα *Ἠθικά Νικομάχεια* ότι «είναι μια ανάλυση του ηθικού, όπως αυτό εμφανίζεται κάτω από τις διάφορες συνθήκες της πραγματικότητας», και προσθέτει «ο Αριστοτέλης, σε πολύ ανώτερο βαθμό από τον Πλάτωνα, λαμβάνει υπόψη του την επικαιρικότητα της ανθρώπινης συμπεριφοράς». Να δείξετε την αλήθεια αυτών των απόψεων με τη βοήθεια χωρίων της ενότητας.
8. Να δείξετε με τη βοήθεια χωρίων του κειμένου ότι η πράξη του ψεύδεται μπορεί να είναι αρετή και το πάθος του ἐλεῆσαι είναι δυνατόν να είναι κακία⁶⁵.
9. Να συγκρίνετε τις απόψεις του Αριστοτέλη για τη «μεσότητα» (ενότητες 7, 8, 9) με τις θέσεις του Πλουτάρχου για την ίδια έννοια⁶⁶.

Λεξιλογικές -σημασιολογικές ερωτήσεις

1. Να εντοπίσετε στο κείμενο τα αντώνυμα των λέξεων: *φοβηθῆναι*, *λυπηθῆναι*, *ἦττον*, *ἔλλειψις*, *ἀμαρτάνεται*, *ἐπαινεῖται* και της φράσης *οὐκ εὖ*⁶⁷.
2. *κατορθοῦται* : Α. Να σημειώσετε ποια σημασία έχει το ρήμα στο κείμενο :

1. επιτυγχάνεται	<input type="checkbox"/>
2. αποτελεί κατόρθωμα	<input type="checkbox"/>
3. είναι το ορθό	<input type="checkbox"/>

 Β. Να γράψετε τέσσερα ομόρριζα ουσιαστικά και επίθετα (απλά ή σύνθετα) στη νέα ελληνική.

⁶⁵ Η απάντηση πρέπει να στηριχτεί αυστηρά στο κείμενο, κυρίως στο γεγονός ότι οι συνθήκες καθορίζονται από την ηθική της πόλης *δεῖ*, *ψέγεται*, *ἐπαινεῖται*. Βλ. Κείμενα από τη βιβλιογραφία, αρ. 9 και 13 και Βιβλίο του Καθηγητή, σσ. 35 -37.

⁶⁶ Βλ. Παράλληλα κείμενα, αρ. 1 και 3.

⁶⁷ Στο *οὐκ εὖ* (σχῆμα λιτότητας = «πολύ κακό») αντιστοιχεί ως αντώνυμο το *ἄριστα*.

3. α) Να επισημάνετε τις λέξεις του κειμένου που είναι ομόρριζες με την πρόθεση *ἀμφί*. β) Να δώσετε σύνθετα ρήματα, επίθετα και ουσιαστικά, στη νέα ελληνική, με πρώτο συνθετικό την πρόθεση *ἀμφί*. Ποια σημασία προσδίδει στο δεύτερο συνθετικό η παρουσία της πρόθεσης;
4. *φοβηθῆναι, ἔλεῃσαι*: α) Να γράψετε τα ομόρριζα ουσιαστικά που αποτελούν θεμελιώδεις όρους του αριστοτελικού ορισμού για την τραγωδία. β) Να δώσετε από ένα συνώνυμο και ένα αντώνυμο στον κάθε όρο⁶⁸.
5. *δεῖ*: Να δώσετε τη σημασία των φράσεων.
- (α) *πολλοῦ δέω (ἀπολογεῖσθαι)*
 - (β) *μικροῦ δέω (εἶναι)*
 - (γ) *δυοῖν δέοντα (τεσσαράκοντα)*
 - (δ) *τὰ ἐνὸς δεῖν (πεντήκοντα)*
 - (ε) *ὀλίγου δεῖ*

⁶⁸ *ἔλεος* ≡ *οἶκτος, συμπάθεια*
≠ *ἀναλγησία, ἀσπλαγχνία*
φόβος ≡ *δεῖμα, δέος*
≠ *θάρος, τόλμη*

Ενότητα 10η

(B, 6)

Ορισμός της αρετής

Προτεινόμενοι στόχοι

- να κατανοήσουν οι μαθητές την πολυμορφία της κακίας σε αντίθεση με την «απλότητα» (*ἀπλῶς*) της αρετής, επομένως τη δυσκολία της επίτευξής της σε αντίθεση με την ευκολία της αποτυχίας.
- να εμβαθύνουν σε έννοιες βασικές για τον ορισμό της αρετής και τον προσδιορισμό της κοινωνικής της διάστασης (*μεσότης πρὸς ἡμᾶς, λόγος, φρόνιμος*) και ιδίως στην έννοια της *προαιρέσεως*.
- να κατανοήσουν πώς καταλήγει στον πληρέστερο ορισμό της αρετής, αφού συνδέσουν όλα τα στοιχεία της που γνωρίζουν σε ένα όλον⁶⁹.

Επισημάνσεις

Είναι χρήσιμο να προσέξουν οι μαθητές τα αντιθετικά ζεύγη των εννοιών (*πολλαχῶς-μοναχῶς, κακῶν-ἀγαθοῦ, ἄπειρον-πεπερασμένον, ἀμαρτάνειν-κατορθοῦν*), ώστε να κατανοήσουν τη συλλογιστική πορεία μέσα από την οποία ο Αριστοτέλης συμπεραίνει και πάλι ότι η αρετή είναι «μεσότητα».

Ἐχει ιδιαίτερη σημασία να κατανοηθεί η έννοια της *προαιρέσεως*⁷⁰ ως χαρακτηριστικό που ανήκει αποκλειστικά στον άνθρωπο. Μπορεί να συσχετιστεί με την άποψη που εκφράζει ο Πλάτων στην *Πολιτεία* (*αἰτία ἐλομένου, θεὸς ἀναίτιος*)⁷¹.

Καλὸ εἶναι να τονιστοῦν οι ὅροι *ἀπλῶς, λόγῳ, φρόνιμος* μέσω των οποίων υπογραμμίζεται ο αντικειμενικός χαρακτήρας της αρετής και δίνεται η συγκεκριμένη κοινωνική -ιστορική της διάσταση⁷².

⁶⁹ Ο τελευταῖος στόχος αφορά τη συνολική θεώρηση του έργου και ὄχι μόνο την ενότητα. Βλ. ερωτήσεις συνολικής θεώρησης (*Ἠθικῶν Νικομαχείων*), αρ. 4.

⁷⁰ Βλ. Κείμενα ἀπὸ τη βιβλιογραφία, αρ. 19.

⁷¹ Βλ. σχολικό βιβλίο, σ. 132.

⁷² Βλ. Κείμενα ἀπὸ τη βιβλιογραφία, αρ. 19 και 20.

Ερμηνευτικές ερωτήσεις

1. Να γράψετε σε δύο στήλες τα αντιθετικά ζεύγη των εννοιών που χαρακτηρίζουν το αγαθό/την ορθή πράξη και το κακό/την εσφαλμένη πράξη και να τα εξηγήσετε με δικά σας λόγια, χρησιμοποιώντας και παραδείγματα για καθεμία έννοια.
2. Να γράψετε τη συλλογιστική πορεία μέσα από την οποία ο Αριστοτέλης καταλήγει ότι η αρετή είναι *μεσότης*.
3. Ποιο είναι το νόημα του στίχου που παρεμβάλλει ο Αριστοτέλης και ποια σημασία έχει για την επιχειρηματολογία του;
4. Ποια σημασία έχει η *προαίρεσις* και ειδικά το γεγονός ότι η αρετή χαρακτηρίζεται ως *ἕξις προαιρετική*; Για να κατανοήσετε τη σημασία της σκεφθείτε αν θα μπορούσε να χαρακτηρίζεται από αντίθετες προς την *προαίρεσιν* έννοιες -γνωρίσματα⁷³.
5. Ποιο είναι το προσεχές γένος της αρετής και ποια η ειδοποιός της διαφορά όπως περιλαμβάνονται στον ορισμό της⁷⁴;
6. Να εξηγήσετε τι σημαίνει υποκειμενικός και αντικειμενικός χαρακτήρας της αρετής.
7. *καὶ εὐρίσκειν καὶ αἰρείσθαι*: Εξηγήστε με δικά σας λόγια τη φράση, αφού τη συνδέσετε με ανάλογες διατυπώσεις στην ενότητα 7.
8. *φρόνιμος, τοῦ δέοντος* : Το περιεχόμενο των εννοιών αυτών δεν είναι πάντοτε, οριστικά και εφάπαξ καθορισμένο. Να εξηγήσετε, σύμφωνα και με όσα συζητήσατε στην προηγούμενη ενότητα, ποιος ορίζει το περιεχόμενό τους και ποια είναι τα όρια του υποκειμενικού και του αντικειμενικού σ' αυτές τις έννοιες;
9. Γιατί, κατά τη γνώμη σας, οι Πυθαγόρειοι θεωρούσαν το κακό αδιαμόρφωτο και το καλό διαμορφωμένο;
10. Συμφωνείτε με τον Αριστοτέλη ότι το να κάνουμε λάθος μπορεί να γίνει με πολλούς τρόπους, ενώ το να κάνουμε το σωστό με ένα τρόπο⁷⁵;

⁷³ Βλ. Βιβλίο του Καθηγητή, σ. 74.

⁷⁴ Βλ. Βιβλίο του Καθηγητή, σ. 27.

⁷⁵ Πρβλ. τις παροιμιακές εκφράσεις : Ένας ο δρόμος του θεού και χίλιοι του διαβόλου - Ο διάβολος έχει πολλά ποδάρια κτλ. Βλ. Γ. Μ. Ιγνατιάδης, σ. 38 και Βιβλίο του Καθηγητή, σ. 65.

11. Τι εννοούμε όταν λέμε «υπερβολή» και «έλλειψη» στα πάθη και τις πράξεις και τι «μεσότητα»; Να αναφέρετε παραδείγματα⁷⁶.
12. Να συγκρίνετε τις απόψεις που διατυπώνει ο Αριστοτέλης για την αρετή στην ενότητα αυτή με τις αντιλήψεις του Πλουτάρχου⁷⁷.
13. Στην 6η ενότητα ο Αριστοτέλης αφού είχε προσδιορίσει το προσεχές γένος της αρετής προχώρησε στην ειδοποιό διαφορά της. Ποιες έννοιες διευκρίνισε από την 7η έως και την 9η ενότητα και ποια γνωρίσματα πρόσθεσε στην έννοια της αρετής; Να τα αποδώσετε με σύντομες προτάσεις και να τα συνδέσετε με τον ορισμό της αρετής στη 10η ενότητα.

Λεξιλογικές - σημασιολογικές ερωτήσεις

1. Να συμπληρώσετε τα αντώνυμα των παρακάτω λέξεων στην αρχαία ελληνική: *χαλεπόν, άποτυχεῖν, κακία, ύπερβολή, πολλαχώς, άπειρον.*
2. *προαίρεσις* : Χρησιμοποιώντας τη λέξη *προαίρεση* και παράγωγα ή ομόρριζά της, να γράψετε φράσεις στην νέα ελληνική και να δώσετε τη σημασία τους.
3. *φρόνιμος* : Να γράψετε όσες σημασίες της λέξης στην αρχαία και στη νέα γλώσσα γνωρίζετε.
4. *ράθυμος, ραδιουργία, ευπαθής, μεσόγειος, προορισμός, λιποψυχώ, αφορίζω, σχέση, εφεύρεση, έμπρακτος*: Με ποιες λέξεις του κειμένου έχουν ετυμολογική συγγένεια;
5. *εἵκαζον* : Να δώσετε τις σημασίες των φράσεων: α) *κατὰ τὸ εἰκὸς καὶ ἀναγκαῖον*, β) *παρὰ τὸ εἰκός*, γ) *τὰ εἰκότα*, δ) *εἰκῆ καὶ ὡς ἔτυχεν*.

⁷⁶ Βλ. Βιβλίο του Καθηγητή, σσ. 31, 65.

⁷⁷ Βλ. Παράλληλα κείμενα, αρ. 3.

Ερωτήσεις για τη συνολική θεώρηση των *Ἡθικῶν Νικομαχείων*

1. Να δείξετε ότι η αρετή είναι ολοκλήρωση και προσορισμός του ανθρώπου. Να στηριχθείτε σε χωρία των κειμένων των *Ἡθικῶν Νικομαχείων* που διδαχθήκατε.
2. Ένα γνωστό περιστατικό της αρχαίας ελληνικής μυθολογικής παράδοσης με πρωταγωνιστή τον Ηρακλή έχει κεντρικό θέμα του την αντίθεση *ἀρετῆς - κακίας*. Αφού διαβάσετε προσεκτικά το κείμενο, να επισημάνετε κοινά σημεία και διαφορές με τις θέσεις του Αριστοτέλη σχετικά με την ηθική αρετή. Ειδικότερα να προσέξετε τις έννοιες: ηδονή, τρόπος απόκτησης της αρετής, το χαλεπόν της αρετής, προαίρεση, ευδαιμονία.

φῆσι γὰρ Ἡρακλέα, ἐπεὶ ἐκ παίδων εἰς ἥβην ὠρᾶτο, ἐν ᾗ οἱ νέοι ἤδη αὐτοκράτορες γιγνόμενοι δηλοῦσιν εἴτε τὴν δι' ἀρετῆς ὁδὸν τρέψονται ἐπὶ τὸν βίον εἴτε τὴν διὰ κακίας, ἐξελθόντα εἰς ἡσυχίαν καθῆσθαι ἀποροῦντα ποτέραν τῶν ὁδῶν τράπηται καὶ φανῆναι αὐτῷ δύο γυναῖκας προσιέναι μεγάλας, ὡς δ' ἐγένοντο πλησιαίτερον τοῦ Ἡρακλέους, τὴν δ' ἑτέραν εἰπεῖν Ὅρω σε, ὧ Ἡράκλεις, ἀποροῦντα ποῖαν ὁδὸν ἐπὶ τὸν βίον τράπη. ἐὰν οὖν ἐμὲ φίλην ποιησάμενος ἔπη, τὴν ἡδίστην τε καὶ ῥάστην ὁδὸν ἄξω σε, καὶ τῶν μὲν τερπνῶν οὐδενὸς ἄγευστος ἔσει, τῶν δὲ χαλεπῶν ἄπειρος διαβιώσει. καὶ ὁ Ἡρακλῆς ἀκούσας ταῦτα: ὦ γύναι, ἔφη, ὄνομα δέ σοι τί ἐστίν; ἡ δὲ Οἱ μὲν ἐμοὶ φίλοι, ἔφη, καλοῦσί με Εὐδαιμονίαν, οἱ δὲ μισοῦντές με ὑποκνιζόμενοι ὀνομάζουσι Κακίαν. καὶ ἐν τούτῳ ἡ ἑτέρα γυνὴ προσελθοῦσα εἶπε Καὶ

Λέγει δηλαδή για τον Ηρακλή όταν μετέβαινε από την παιδική ηλικία στην εφηβική, στην οποία πλέον οι νέοι αφού γίνονται αυτεξούσιοι φανερώνουν είτε αν θα ακολουθήσουν την οδό που οδηγεί μέσω της αρετής στη ζωή είτε την οδό της κακίας, αφού βγήκε σε ήσυχη τοποθεσία, κάθησε και απορούσε ποια από τις δυο οδούς να ακολουθήσει. (τότε) του φάνηκε ότι τον πλησίασαν δύο γυναίκες επιβλητικές και όταν έφτασαν κοντά του η μια (από αυτές του) είπε: «Σε βλέπω, Ηρακλή, ν' απορείς ποιο δρόμο να πάρεις στη ζωή σου. Εάν λοιπόν κάμεις εμένα φίλη σου, θα σε οδηγήσω στον πιο ευχάριστο και εύκολο δρόμο, και από τα ευχάριστα κατένενα δε θα υπάρξει που να μην το γευθείς, και θα περάσεις όλη σου τη ζωή χωρίς να δοκιμάσεις δυσκολίες». Και ο Ηρακλής αφού τα άκουσε αυτά: «Γυναίκα», είπε, «ποιο είναι το όνομά σου;» «Οι δικοί μου φίλοι», είπε, «με ονομάζουν Ευδαιμονία, εκείνοι όμως που με μισούν με ονομάζουν Κακία». Εν τω μεταξύ η άλλη γυναίκα τον πλησίασε και του είπε: «Και εγώ ήλθα κοντά σου, Ηρακλή, επειδή ξέρω εκείνους

ἐγὼ ἦκω πρὸς σε, ὦ Ἡράκλεις, εἰδυῖα
τοὺς γεννήσαντάς σε καὶ τὴν φύσιν
τὴν σὴν ἐν τῇ παιδεΐα καταμαθοῦσα,
ἐξ ὧν ἐλπίζω, εἰ τὴν πρὸς ἐμὲ ὁδὸν
τράποιο, σφόδρ' ἄν σε τῶν καλῶν καὶ
σεμνῶν ἀγαθὸν ἐργάτην γενέσθαι καὶ
ἐμὲ ἔτι πολὺ ἐντιμότεραν καὶ ἐπ'
ἀγαθοῖς διαπρεπεστέραν φανῆναι.
καὶ ἡ Κακία ὑπολαβοῦσα εἶπεν
Ἐννοεῖς, ὦ Ἡράκλεις, ὡς χαλεπὴν καὶ
μακρὰν ὁδὸν ἐπὶ τὰς εὐφροσύνας ἡ
γυνὴ σοι αὕτη διηγεῖται; ἐγὼ δὲ
ῥαδίαν καὶ βραχεῖαν ὁδὸν ἐπὶ τὴν
εὐδαιμονίαν ἄξω σε. φέρεται δὲ
προσκλίνει τῇ Ἀρετῇ τὸν Ἡρακλέα
καὶ τοὺς ἐκείνης ἰδρώτας προκρίνει
τῶν προσκαίρων τῆς κακίας ἡδονῶν.

Ξενοφῶν, Ἀπομνημονεύματα II, 1, 21-34 καὶ Schol. Ἀριστοφάνης, *Νεφέλαι*, 361 (διασκευή).
Μετάφραση: Κ. Βάρναλης (διασκευή).

3. Να συγκρίνετε τις απόψεις του Ἀριστοτέλη για τη μεσότητα με το παρακάτω απόσπασμα από το δεύτερο στάσιμο του *Οιδίποδος Τυράννου* του Σοφοκλή:

ὑβρις φυτεύει τύραννον ὑβρις, εἰ
πολλῶν ὑπερπλησθῆ μάταν,
ἄ μὴ 'πίκαιρα μηδὲ συμφέροντα,
ἀκρότατα γεῖσ' ἀναβάσ'
ἀπότομον ὄρουσεν εἰς ἀνάγκαν
ἐνθ' οὐ ποδὶ χρησίμῳ
χρηται. (στ. 873-879)

«Ἡ ἔπαρση τον γεννάει τον τύραννο,
ἡ ἔπαρση, που αν μάταια παραφορτωθεῖ
με πολλά που θε νά 'ναι
παράκαιρα κι ασύφερα, σα θενά φτάσει
πια στην πιο ψηλὴ κορφὴ, θα πέσει
μες στον ορθόγκρεμο ὄλεθρο
ἀπ' όπου δεν τον ωφελεῖ το πόδι νά 'βγει». (Μετάφραση: I. Ν. Γρυπάρης).

που σε γέννησαν και εννόησα εντελῶς την ευφυΐα σου στη μάθηση και από αυτά έχω την ελπίδα ότι, αν ακολουθήσεις το δικό μου δρόμο, θα γίνεις πάρα πολύ καλός εργάτης των καλών και σεμνῶν ἔργων και εγώ θα αναδειχθῶ πιο ἐντιμη και διαπρεπής με τις αγαθές πράξεις σου». Και η Κακία πήρε το λόγο και εἶπε: «Καταλαβαίνεις, Ηρακλή, ότι η γυναίκα αυτή σου υπόσχεται δρόμο μακρὸ και δύσκολο για τις ευφροσύνες. Εγώ όμως θα σε οδηγήσω στην ευδαιμονία από δρόμο εύκολο και σύντομο». Λέγεται, λοιπόν, ότι ο Ηρακλῆς επέλεξε την Ἀρετὴ και προτίμησε τους δικούς της μόχθους από τις πρόσκαιρες ἡδονές της Κακίας.

- α) Ποια έννοια κυριαρχεί στο απόσπασμα του Σοφοκλή και σε ποια αριστοτελική έννοια αντιστοιχεί;
- β) Αφού λάβετε υπόψη σας όσα υποστηρίζει ο Αριστοτέλης για τη μεσότητα στα ΗΝ και στο χωρίο 1295 a 37-42 των *Πολιτικῶν*⁷⁸, να συγκρίνετε τις θέσεις του φιλοσόφου με τις απόψεις του Σοφοκλή για τη σχέση της μεσότητας με την πολιτεία.
- γ) Τέλος να σχολιάσετε τις αριστοτελικές απόψεις και την ποιητική σύλληψη του Σοφοκλή, λαμβάνοντας υπόψη σας το μύθο του τυράννου Αρδιαίου στην πλατωνική *Πολιτεία* (βλ. σχολ. βιβλίο, σσ. 127 κ.ε.).
4. Ανατρέχοντας στα κείμενα των ΗΝ που διδαχθήκατε, να σημειώσετε τα χωρία που δηλώνουν την κοινωνική - πολιτική διάσταση της αρετής και να δείξετε πώς συγκεφαλαιώνονται στον ορισμό της αρετής στη 10η ενότητα.
5. Υποστηρίχθηκε ότι τα ΗΝ, αν και δεν είναι έργο σε μορφή διαλόγου, ανάλογο προς τα πλατωνικά έργα, παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με αυτά. Ο Αριστοτέλης, όπως και ο δάσκαλός του, εξετάζει με βάση την επαγωγική μέθοδο την αλήθεια σε διαδοχικά στάδια, έτσι που κάθε φορά κάνει ένα βήμα και σε κάθε φάση συμπληρώνει, επεξηγεί, φωτίζει και προωθεί τη σκέψη του. Να δείξετε την αλήθεια αυτής της άποψης με τη βοήθεια χωρίων των κειμένων που διδαχθήκατε, σχετικά με τη διερεύνηση της φύσης της αρετής.

⁷⁸ Βλ. Παράλληλα κείμενα, αρ. 7 (πρβλ. και αρ. 8).

Π ο λ ι τ ι κ ά

Εισαγωγή: Ερωτήσεις

1. α) Πώς νομίζετε ότι εξηγείται ο τίτλος αυτού του έργου του Αριστοτέλη;
β) Να δώσετε με λίγα λόγια το περιεχόμενο του έργου.
2. Ο Αριστοτέλης τελειώνοντας τα *Ἠθικὰ Νικομάχεια* γράφει: «Τώρα που μιλήσαμε για όλα αυτά, είναι η ώρα να μιλήσουμε και για νόμους και πολιτεύματα».
α) Σε ποια θέματα αναφέρεται με το «όλα αυτά»,
β) Ποια σχέση πολιτικής και ηθικής προκύπτει από την παραπάνω δήλωση του Αριστοτέλη;
3. Ποια σημασία έχει η λέξη *πόλις* στον αρχαίο ελληνικό λόγο και ποιο είναι το συγκεκριμένο περιεχόμενό της στα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη;
4. Ποιος είναι ο στόχος της «πόλης» κατά τον Αριστοτέλη και ποια σχέση έχει αυτός με την «αυτάρκειά» της;

Ενότητα 11η

(A 1, 1)

Η πόλη είναι η τελειότερη μορφή κοινωνίας

Προτεινόμενοι στόχοι

Να κατανοήσουν οι μαθητές

- τι είναι η πόλις κατά τον Αριστοτέλη,
- την πορεία που ακολουθεί η σκέψη του για να ορίσει την έννοια.

Επισημάνσεις

Ο ορισμός της έννοιας και η συλλογιστική πορεία του φιλοσόφου για τον ορισμό της στην πραγματικότητα δεν χωρίζονται. Η διάκριση μπορεί να εξυπηρετήσει μόνο πρακτικούς σκοπούς. Ο ορισμός της «πόλης» που δίνει ο Αριστοτέλης αρχίζει από την έννοια του γένους («κοινωνία»: *κοινωνίαν τινὰ οὔσαν*) και προχωρεί στην ειδοποιό διαφορά της από τις άλλες κοινωνίες, το «στόχο» της που είναι το «κυριότατο από όλα τα αγαθά». Η εξήγησή του για τη σύσταση της πόλης είναι τελεολογική (*ὄρωμεν πᾶσαν κοινωνίαν ἀγαθοῦ τινος ἕνεκεν συνεστηκυῖαν - τοῦ γὰρ εἶναι δοκοῦντος ἀγαθοῦ χάριν πάντα πράττουσιν πάντες*).

Είναι αναγκαίο να κατανοήσουν οι μαθητές την τελεολογική σκέψη του Σταγειριτή, ότι δηλαδή γι' αυτόν το νόημα και ο χαρακτήρας κάθε πράγματος στον κόσμο πρέπει να αναζητηθεί στο σκοπό της ύπαρξής του¹. Σκοπός ύπαρξης της πόλης είναι το αγαθό, για το οποίο *πάντα πράττουσι πάντες*. Έτσι ήδη από το σημείο αυτό συνδέει ο φιλόσοφος τον άνθρωπο/πολίτη² (*πάντες*) με την πόλη, δηλαδή την επιδίωξη του αγαθού ως σκοπού όλων των ανθρώπων με την επιδίωξη του αγαθού ως σκοπού της πόλης.

¹ Βλ. W. D. Ross, σ. 335. Επίσης βλ. σχολικό βιβλίο, σ. 167 (σχόλια) : *ἡ φύσις οὐδὲν ποιεῖ μάτην*, εισαγωγή σ. 151 για το αγαθό που αποτελεί επιδίωξη όλων των ανθρώπων, Βιβλίο του Καθηγητή σσ. 28, 42, 78 και εδώ Κείμενα από τη βιβλιογραφία, αρ. 7.

² Βλ. ιδίως 15η ενότητα. Εδώ δεν αναφέρεται στον «πολίτη» ονομαστικά, το υπονοούμε με το «πάντες».

Ο φιλόσοφος ακολουθεί πορεία από τα γενικά στα επιμέρους. Για την κατανόηση της δόμησης του συλλογισμού είναι χρήσιμο να επισημάνουμε την επανάληψη του επιθέτου *πᾶς*. Ο συλλογισμός μπορεί να διατυπωθεί ως εξής³:

- κάθε πόλη (βλέπουμε ότι) είναι κοινωνία,
- κάθε κοινωνία έχει συγκροτηθεί χάριν κάποιου αγαθού,
- άρα όλες οι κοινωνίες αποβλέπουν σε κάποιο αγαθό -και-
- η κυριότητα από όλες τις κοινωνίες αποβλέπει στο κυριότατο από όλα τα αγαθά.

Για το τελευταίο συμπέρασμα υπονοούνται οι προτάσεις:

- (α) κάθε κοινωνία αποβλέπει σε ένα αγαθό ανάλογα με το χαρακτήρα της,
- (β) οι «κατώτερες»/ατελέστερες κοινωνίες αποβλέπουν σε αντίστοιχα αγαθά και οι ανώτερες αντίστοιχα σε ανώτερα αγαθά, άρα η κυριότητα αποβλέπει στο κυριότατο κτλ.

Ως βοηθητικό υλικό για την κατανόηση της πρότασης ότι «η πόλη είναι η κυριότητα από όλες τις κοινωνίες» μπορεί να δοθεί, συμπληρωματικά στα σχόλια του διδακτικού βιβλίου, το κείμενο του Αριστοτέλη από τα *Ἠθικὰ Νικομάχεια* 1160 a⁴. Για το κυριότατο αγαθό, την *εὐδαιμονία*, θα χρειαστεί να θυμηθούν οι μαθητές την εισαγωγή στα *Ἠθικὰ Νικομάχεια* (σσ. 151-152) ή και να δοθεί το σχετικό χωρίο (HN 1095 a) που δείχνει επιπλέον σαφέστατα την τελεολογική σκέψη του Αριστοτέλη.

Ερμηνευτικές ερωτήσεις

1. Αρχίζοντας από την τελευταία πρόταση της ενότητας να δώσετε τον ορισμό της πόλης που συνάγεται από το κείμενο. Ποια είναι η έννοια γένους της πόλης και ποια η ειδοποιός της διαφορά;
2. Έχοντας υπόψη σας ότι τελεολογική σκέψη ονομάζουμε αυτή που αναζητεί τελικό ή τελικά αίτια (τέλος = σκοπός) για την εξήγηση των

³ Για αναλυτική διατύπωση του συλλογισμού βλ. Fr. Wolff, σσ. 31 - 42 και για ανάλυση κάθε προκειμένης στο ίδιο, σσ. 42 -56. Η καταγραφή του συλλογισμού από μας διαφέρει κάπως και φυσικά δεν είναι η μόνη δυνατή ούτε η μια ούτε η άλλη.

⁴ Βλ. Βιβλίο του Καθηγητή σ. 42.

πραγμάτων (φαινομένων, πράξεων, όντων κτλ.), α) να γράψετε τις φράσεις της ενόττητας που δηλώνουν τελικό αίτιο και β) να τις αναλύσετε με απλά λόγια.

3. Να καταγράψετε τις προκείμενες του συλλογισμού του Αριστοτέλη και το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει σχετικά με την πόλη. Να προσέξετε ότι τα σημεία που επεξηγούν όρο ή όρους μιας προκείμενης θα πρέπει να παραλειφθούν, ενώ αντίθετα θα πρέπει να γραφούν οι προτάσεις που υπονοούνται⁵.
4. Να εντοπίσετε το σημείο της ενόττητας που ο Αριστοτέλης συνδέει τον πολίτη με την πόλη και να εξηγήσετε πώς το αντιλαμβάνεσθε.
5. Να εξηγήσετε τη σύνδεση ηθικής και πολιτικής στη σκέψη του Αριστοτέλη (για την οποία συζητήσατε στα *Ήθικα Νικομάχεια*) με βάση το κείμενο της ενόττητας.
6. Η παρατήρηση του Αριστοτέλη *δήλον ώς πᾶσαι (=κοινωνίαι) μὲν ἀγαθοῦ τινοσ στοχάζονται* νομίζετε ότι είναι δυνατόν να ισχύει για τις κοινωνίες της εποχής μας; Να στηρίξετε την απάντησή σας με παραδείγματα.
7. Να συγκρίνετε την άποψη του Αριστοτέλη για τη σύσταση της πόλης με την άποψη του Πρωταγόρα στον ομώνυμο διάλογο και την άποψη του Πλάτωνα στην *Πολιτεία*, επισημαίνοντας πέρα από τις διαφορές και τα κοινά τους σημεία⁶.

⁵ Βλ. παραπάνω στις επισημάνσεις.

⁶ Ο Αριστοτέλης επιθυμεί να αντικρούσει τις απόψεις των σοφιστών ότι η ύπαρξη της πόλης είναι συμβατική, οφείλεται στο (θετό) νόμο και επομένως είναι αντίθετη στη φύση του ανθρώπου (*Πολιτικά* 1280 b 10-11 για το σοφιστή Λυκόφρονα). Ο Πρωταγόρας ανήκει στους σοφιστές που υπερασπίζονται το νόμο, εξηγεί τη σύσταση της πόλεως από την **ανάγκη** (ανάγκη προστασίας από τα θηρία, ανάγκη επιβίωσης γενικά) αλλά τονίζει ότι χωρίς την ανάπτυξη της *αἰδοῦς* και της *δίκης*, της πολιτικής αρετής, δεν μπορούσε να υπάρχει πόλη. Η δυνατότητα ανάπτυξης της πολιτικής αρετής ενυπάρχει στον άνθρωπο, αλλά αναπτύσσεται με τη διδασκαλία και τη ζωή στην κοινωνία. Κατά τον Πλάτωνα (*Πολιτεία* 369 b, c) αιτία της σύστασης πόλεων είναι η έλλειψη αντάρκειας του ανθρώπου ως ατόμου και η αλληλεγγύη (βλ. και *Νόμους* 676 - 680). Η αλληλεγγύη μπορεί να εξηγηθεί ως στάση που οδηγεί στον καταμερισμό της εργασίας και την εξειδίκευση, στην οποία στηρίζεται η ανάπτυξη της πόλης. Η ερώτηση μπορεί να δοθεί και στην επόμενη ενόττητα ή ως εργασία για το σπίτι. Οι μαθητές έχουν διδαχτεί *Πρωταγόρα* και *Πολιτεία* και μπορούν να ανατρέξουν στο βιβλίο τους (εισαγωγή στον *Πρωταγόρα* σ. 52, κείμενο σσ. 77, 80 και εισαγωγή στην *Πολιτεία* σ. 96).

Λεξιλογικές - σημασιολογικές ερωτήσεις

1. Να χρησιμοποιήσετε το επίθετο *πᾶς* στα τρία γένη και στους δύο αριθμούς, σε όποιες πτώσεις θέλετε, για να γράψετε φράσεις της νέας ελληνικής, στις οποίες θα αποδίδονται οι σημασίες που έχει το επίθετο στο κείμενο της ενότητας.
2. *στοχάζονται* : α) Να εξηγήσετε την ετυμολογική προέλευση της λέξης και τη σημασία της στην αρχαία και τη νέα ελληνική. β) Να αποδώσετε τη σημασία των παρακάτω λέξεων (κυριολεκτική ή μεταφορική ή και τα δύο): *στόχος* - *στοχεύω* - *στόχευση* - *στοχαστής* - *στοχαστικός* - *στόχαστρο*.
3. *συνεστηκυῖαν, δῆλον* : Να γράψετε πέντε ομόρριζα, απλά ή σύνθετα, για κάθε λέξη (στη νέα ελληνική).

Ενότητα 12η

(A 2, 5-6)

Ο άνθρωπος είναι ζῷον πολιτικόν

Προτεινόμενοι στόχοι

Να κατανοήσουν οι μαθητές

- ότι ο άνθρωπος είναι προορισμένος φύσει να ζει μέσα στην πόλη, είναι ζῷον πολιτικόν, και η απομόνωση από την πόλη έρχεται σε αντίθεση με τη φύση του,
- ότι η πόλη «ήρθε στην ύπαρξη εκ φύσεως» και σκοπός της ύπαρξής της είναι η εὐδαιμονία των μελών της /των πολιτών,
- να διευκρινίσουν και να κατανοήσουν ορισμένους όρους της αριστοτελικής φιλοσοφίας που για πρώτη φορά συναντούν (*αὐτάρκεια*) ή που χρειάζονται ιδιαίτερη προσοχή: «φύση», «εκ φύσεως» (*φύσις, φύσει*).

Επισημάνσεις

Πέρα από όσα διευκρινίζονται στο σχολικό βιβλίο (ερμηνευτικά σχόλια) και στο Βιβλίο του Καθηγητή, θεωρούμε χρήσιμο να επισημανθεί ότι το «εκ φύσεως» (*φύσει*) δεν δηλώνει προέλευση της πόλης παρόμοια π.χ. με την προέλευση των αισθήσεων (στις οποίες αναφέρθηκε ο Αριστοτέλης στα ΗΝ), δεν δηλώνει χρονική προτεραιότητα. Ο Αριστοτέλης θεωρεί «εκ φύσεως» την πόλη, όπως και τις πρώτες κοινωνικές οντότητες από τις οποίες αυτή προήλθε, με την έννοια ότι ο άνθρωπος μόνος του δεν μπορεί ούτε καν να επιβιώσει πόσο μάλλον να ευτυχήσει. Γι'αυτό «εκ φύσεως» επιζητεί το άλλο φύλο, δημιουργεί οικογένεια, έπειτα χωριό - κώμη, και με τη συνένωση περισσότερων χωριών την πόλη, που εμπεριέχει τις προηγούμενες κοινωνικές οντότητες, αλλά και τις υπερβαίνει. Εκείνες ικανοποιούσαν μόνο μερικές ανάγκες του ανθρώπου, ενώ η πόλη συγκροτείται μεν και αυτή για τη διασφάλιση της ζωής (*γινομένη μὲν τοῦ ζῆν ἔνεκεν*), αλλά στην πραγματικότητα υπάρχει για να εξασφαλίζει την καλή ζωή (*οὗσα δὲ τοῦ εὖ ζῆν*).

Με την έννοια αυτή η πόλη είναι το τέλος όλων των προηγουμένων κοινωνικών μορφών. Ο τελικός λόγος (το τέλος) που εξηγεί την ύπαρξη της πόλης είναι η *αὐτάρκεια*⁷ της, δηλαδή η δυνατότητα να χαρίσει από μόνη της στον άνθρωπο το *εὖ ζῆν*, την ευδαιμονία. Αφού η πόλη είναι *αὐτάρκης*, αντιπροσωπεύει όλα όσα ο πολίτης επιθυμεί, για να ικανοποιήσει τις ανάγκες του και να κατακτήσει το στόχο του, το υπέρτατο αγαθό, την ευδαιμονία, για να ολοκληρωθεί, να πραγματοποιήσει τη φύση του. Αυτό εξηγεί γιατί από τη φύση του ο άνθρωπος είναι προορισμένος να ζει στην πόλη, γιατί χαρακτηρίζεται *ζῶν πολιτικόν* και γιατί όποιος ζει - «εκ φύσεως» - δίχως πόλη είναι κατώτερης ποιότητας άνθρωπος ή ον πάνω από τον άνθρωπο.

Ερμηνευτικές ερωτήσεις

1. Να εντοπίσετε όλους τους χαρακτηρισμούς που ο Αριστοτέλης αποδίδει στην πόλη (στην 11η και 12η ενότητα) και να τους χρησιμοποιήσετε για να συνθέσετε έναν ορισμό, όσο το δυνατόν πληρέστερο, που θα τους περιλαμβάνει όλους.
2. Με βάση το κείμενο της ενότητας και τα σχόλια του βιβλίου σας να προσδιορίσετε τα κοινά σημεία και τις διαφορές ανάμεσα στις διάφορες «κοινωνικές οντότητες».
3. Ποιο είναι το γένος της έννοιας πόλη και ποια η ειδοποιός διαφορά της, όπως συνάγεται από την ενότητα;
4. Να ορίσετε τις έννοιες «φύση», «αὐτάρκεια», «εκ φύσεως», «τέλος», «τέλειος», «τελικός λόγος» με βάση το κείμενο της ενότητας.
5. Πώς θεμελιώνει ο Αριστοτέλης τη θέση του ότι ο άνθρωπος είναι *φύσει ζῶν πολιτικόν*;
6. Πώς χαρακτηρίζει ο φιλόσοφος τον άνθρωπο που ζει, εκ φύσεως, δίχως πόλη; Πώς εξηγείται ο χαρακτηρισμός αυτός;
7. Να συγκρίνετε τη θέση του Αριστοτέλη για τον άνθρωπο ως *ζῶν πολιτικόν* με όσα αναφέρει ο Πρωταγόρας για τον άνθρωπο (στο

⁷ Βλ. Κείμενα από τη βιβλιογραφία, αρ. 31 και 32.

βιβλίο σας ενότητα 4η και 5η του *Πρωταγόρα*, σ. 80 και 84). Να λάβετε υπόψη σας και τα ανάλογα σχόλια στις ενότητες αυτές.

8. Να επισημάνετε στο κείμενο στοιχεία της τελεολογικής σκέψης του Αριστοτέλη και να τα αναλύσετε με λίγα λόγια.
9. Να εξηγήσετε τη συλλογιστική πορεία που ακολουθεί ο Αριστοτέλης. Να γράψετε έναν από τους συλλογισμούς σε τυπική μορφή (προκείμενες - συμπέρασμα).

Ενότητα 13η

(A 2, 10 - 13)

Ο ανθρώπινος λόγος η πιο μεγάλη απόδειξη ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση του ζῶον πολιτικόν

Προτεινόμενοι στόχοι

Να κατανοήσουν οι μαθητές

- το περιεχόμενο της έννοιας λόγος σε αντιδιαστολή προς τη φωνή των ζώων και τη σημασία που έχει ως απόδειξη της θέσης ότι ο άνθρωπος είναι ζῶον πολιτικόν,
- ότι «στην τάξη της φύσης» η πόλη προηγείται από την οικογένεια και τον καθένα μας ως άτομο (*πρότερον δὲ τῇ φύσει πόλις ἢ οἰκία καὶ ἕκαστος ἡμῶν ἐστίν*),
- ότι η πόλη προηγείται ως όλον από τα μέρη της, τους ανθρώπους, για τους οποίους αποτελεί το φυσικό τους χώρο.

Επισημάνσεις

Ο «λόγος» σε αντιδιαστολή προς τη «φωνή» των ζώων δηλώνει το συμφέρον και το βλαβερό, το δίκαιο και το άδικο. Η επικοινωνία ως προς το δίκαιο και το άδικο (η σύλληψη και έκφραση ηθικών εννοιών) δημιουργεί την οικία και την πόλη. Ο λόγος δεν μπορεί να νοηθεί εκτός κοινωνίας και ο άνθρωπος μαθαίνει να χρησιμοποιεί τον ηθικό και γλωσσικό κώδικα της κοινότητας μέσα στην οποία ζει. Μπορούμε να πούμε ότι η φωνή είναι αναγκαία για το ζῆν ενώ ο λόγος για το εὔ ζῆν⁸.

Η θέση του Αριστοτέλη για την ύπαρξη της πόλεως φύσει (ενότητα 12) επανέρχεται με την πρόταση *πρότερον τῇ φύσει πόλις ἢ οἰκία καὶ ἕκαστος ἡμῶν*, που την εξηγεί με την προτεραιότητα του οργανικού όλου από τα μέρη του και συγκεκριμενοποιεί με τη σχέση του σώματος με τα μέλη του.

⁸ Βλ. Fr. Wolff, σσ. 92 - 97.

Η προτεραιότητα αυτή είναι λογική, αφού τα μέλη ενός οργανισμού⁹ ορίζονται από το έργο που επιτελούν για τη λειτουργία του οργανισμού. Έτσι το μέρος δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς την ύπαρξη του όλου (π.χ. το χέρι χωρίς το σώμα) με την έννοια ότι δεν θα μπορεί να επιτελεί το «έργον» του και δεν θα έχει τις ιδιότητες που είχε πριν, δεν θα ικανοποιεί δηλαδή τα κριτήρια με τα οποία το κρίνουμε (ἔργω - δυνάμει). Ανάλογη είναι η σχέση του ανθρώπου με την πόλη. Αν ο άνθρωπος αποχωριστεί από το όλον πόλις δεν θα είναι άνθρωπος.

Τέλος μπορεί κανείς να αναφερθεί πιο αναλυτικά στην τελεολογική σκέψη του Αριστοτέλη, στη χρήση της αναλογίας, στην πορεία σκέψης που ακολουθεί π.χ. μέσα από ζεύγη αντίθετων εννοιών που βαίνουν κλιμακωτά κτλ.

Ερμηνευτικές ερωτήσεις

1. Ο Αριστοτέλης αναγνωρίζει και σε ορισμένα ζώα την ιδιότητα του πολιτικού (= κοινωνικού) αλλά όχι με την ίδια έννοια που δίνει στον όρο για τον άνθρωπο. Ποιο περιεχόμενο έχει η έννοια όταν αναφέρεται στα ζώα και ποιο όταν αναφέρεται στον άνθρωπο; Ποια είναι η ειδοποιός διαφορά του ανθρώπου από τα αγελαία ζώα;
2. Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι η φύση δεν κάνει τίποτε χωρίς λόγο και αιτία. Γιατί λοιπόν α) προίκισε τα ζώα με φωνή, β) έδωσε στον άνθρωπο την ικανότητα του λόγου¹⁰;
3. Να εντοπίσετε και να καταγράψετε τα αντιθετικά ζεύγη των εννοιών που χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης στο κείμενο και με βάση αυτά να εξηγήσετε ποια είναι η ειδοποιός διαφορά του «λόγου» από τη «φωνή».
4. «Η συμμετοχή σε όλα αυτά είναι που κάνει την οικογένεια και την πόλη»: Να συσχετίσετε τη θέση του Αριστοτέλη με το νόμο του Δία στο

⁹ Πολλοί ερευνητές κατατάσσουν τον Αριστοτέλη στους εκπροσώπους της οργανικής αντιλήψεως περί πολιτείας, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι η πολιτική σκέψη του μπορεί να ερμηνευθεί μόνο με βάση το συγκεκριμένο σχήμα. Βλ. για το θέμα αυτό, καθώς για τη φύσει ύπαρξη της πόλης και τα όρια της αναλογίας σώματος - πόλης : Κ. Βουδούρης, σσ. 31 κ.ε., και Fr. Wolff, σσ. 97 - 99.

¹⁰ Βλ. Βιβλίο του Καθηγητή σσ. 46 - 47.

μύθο του Πρωταγόρα «τὸν μὴ δυνάμενον αἰδοῦς καὶ δίκης μετέχειν κτείνειν ὡς νόσον πόλεως», την εξήγηση του σοφιστή «ὡς παντὶ προσήκον ταύτης γε μετέχειν τῆς ἀρετῆς (= πολιτικῆς ἀρετῆς) ἢ μὴ εἶναι πόλεις» (σχολ. βιβλίο σ. 80) και με τη θέση του Ηρόκλειτου (σχολ. βιβλίο σ. 101).

5. «Ὡρα ὁμως να προσθέσουμε ...» : Ποια είναι η θέση της πρότασης στη δομή της επιχειρηματολογίας του Αριστοτέλη;
6. Με ποια επιχειρήματα αποδεικνύει ο Αριστοτέλης α) ὅτι η πόλη ἦρθε στην ύπαρξη «εκ φύσεως» και β) ὅτι προηγείται ἀπὸ κάθε επιμέρους ἄτομο;
7. Να εντοπίσετε τα σημεία στα οποία φαίνεται η τελεολογική σκέψη του Αριστοτέλη και να τα εξηγήσετε με λίγα λόγια.
8. Πῶς αντιλαμβάνεσθε τη θέση του Αριστοτέλη ὅτι η πόλη προηγείται ἀπὸ την οικογένεια και ἀπὸ τον καθένα μας ως ἄτομο; Συμφωνείτε με τη θέση αυτή;
9. Να συσχετίσετε τη θέση του Αριστοτέλη για την ύπαρξη της πόλης «εκ φύσεως» με ὅσα υποστηρίζει ο Γλαῦκων στην *Πολιτεία* (σχολ. βιβλίο σ. 104).
10. Αφού διαβάσετε την ἄποψη του Περικλή για τη σχέση πολίτη - πόλης (στο βιβλίο σας, σ. 123 - Θουκ. II, 60), να τη συσχετίσετε με την υποχρέωση που αναθέτει ο Πλάτων στους φύλακες της *Πολιτείας* του (αλληγορία σπηλαίου, σχολ. βιβλίο σ. 121) και με τις αντιλήψεις του Αριστοτέλη για το ἴδιο θέμα. Στη συσχέτιση να λάβετε υπόψη σας τη χρονική ἀπόσταση των κειμένων μεταξύ τους.
11. «Ὁ ἄνθρωπος που δεν μπορεί να ζει με τους ἄλλους ... ἢ ζῶο ἢ θεός»: Να αναλύσετε τις θέσεις που διατυπώνονται στο χωρίο αυτό, προσθέτοντας δικά σας επιχειρήματα (μπορεί να είναι και παραδείγματα ἀπὸ την εμπειρία σας ἢ ἀπὸ την ιστορία).
12. Να δώσετε το περιεχόμενο της ἔννοιας της *αὐτάρκειας* στον Αριστοτέλη με βάση τις ἐνότητες 12 και 13.

Ενότητα 14η

(A 2, 15 - 16)

Χωρίς αρετή και δικαιοσύνη ο άνθρωπος είναι το αγριότερο ζώο

Προτεινόμενοι στόχοι

Να κατανοήσουν οι μαθητές

- ότι η αρετή και η δικαιοσύνη είναι βασικές ιδιότητες του ανθρώπου ως μέλους της πολιτικής κοινωνίας και ότι χωρίς αυτές ο άνθρωπος μεταβάλλεται στο πιο άγριο και ανόσιο ζώο,
- ότι η δικαιοσύνη είναι συστατικό στοιχείο της πόλης, συγκρατεί την τάξη στην πολιτική κοινωνία.

Επισημάνσεις

Καλό είναι να συσχετισθούν οι απόψεις του Αριστοτέλη για τη δικαιοσύνη με αυτές του Πλάτωνα στην *Πολιτεία*, του Πρωταγόρα στον ομώνυμο διάλογο αλλά και γενικότερα με την αρχαιοελληνική παράδοση, την οποία ακολουθεί ο Σταγειρίτης.

«Κι εκείνος όμως που πρώτος τη συγκρότησε» : Στο σημείο αυτό θα πρέπει να προσέξει κανείς ότι ο Αριστοτέλης δεν αντιφάσκει με την άποψη που διατύπωσε πριν (ενότητα 12, 13) ότι η πόλη υπάρχει *φύσει*, αφού με αυτή δεν δηλώνεται χρονική προτεραιότητα της πόλης, αλλά δίνεται τελεολογική εξήγηση της γένεσης της πόλης (η πόλη εξηγείται από το *τέλος* της, που είναι η *αυτάρκεια* ή το *εὖ ζῆν*) και τονίζεται η συμφωνία της με τη φύση του ανθρώπου.

Η εξ αντιθέτου επιβεβαίωση της σημασίας της δικαιοσύνης που χρησιμοποιεί ο φιλόσοφος για να ενισχύσει τη θέση του, κατανοείται εύκολα με βάση τις εμπειρίες της κοινωνικής ζωής, τις ιστορικές γνώσεις των μαθητών και παρόμοιες απόψεις που γνωρίζουν από κείμενα που διδάχτηκαν.

Ερμηνευτικές ερωτήσεις

1. Πώς εξηγεί ο Αριστοτέλης την τάση του ανθρώπου για ζωή στην κοινωνία;
2. Στην προηγούμενη ενότητα είδαμε την άποψη του Αριστοτέλη για την ύπαρξη της πόλης «εκ φύσεως». Εδώ αναφέρεται σ' εκείνον «που πρώ-

τος τη συγκρότησε». Να δείξετε ότι δεν υπάρχει αντίφαση μεταξύ των δύο χωρίων.

3. Ο φιλόσοφος στο κείμενο της προηγούμενης ενότητας θεωρούσε τον άνθρωπο το ανώτερο από όλα τα όντα. Εδώ θέτει έναν περιορισμό και αποδεικνύει την ορθότητά του. Ποιος είναι ο περιορισμός και ποια συλλογιστική πορεία ακολουθεί ο Σταγειρίτης για την απόδειξη της θέσης του;
4. Ποια ήταν η σημασία της δικαιοσύνης στην αρχαία πόλη; Στην απάντησή σας να αξιοποιήσετε τις γνώσεις σας από τα κείμενα της αρχαίας γραμματείας που διδαχτήκατε και από την αρχαία Ιστορία. Νομίζετε ότι η δικαιοσύνη έχει την ίδια σημασία στη σύγχρονη κοινωνία;
5. «Ο άνθρωπος γεννιέται ... αρετή»: Να συσχετίσετε την άποψη αυτή με τις αντίστοιχες θέσεις του φιλοσόφου για την αρετή στα *Ἠθικὰ Νικομάχεια*.
6. Ποιο νόημα έχει ο χαρακτηρισμός “άνόσιος” που δίνει ο Αριστοτέλης στον χωρίς αρετή άνθρωπο;
7. Ο Αριστοτέλης στο έργο του *Ἠθικὰ Μεγάλα* γράφει: *ὅταν γάρ τινα παντελῶς ἴδωμεν φαῦλον, οὐδ’ ἄνθρωπὸν φαμεν εἶναι ἀλλὰ θηρίον, ὡς οὔσαν τινὰ κακίαν θηριότητα* (βιβλίο Β΄, 5, 1, 2-4). Να αναλύσετε την άποψη που εκφράζει ο Αριστοτέλης στην ενότητα που διδαχτήκατε για τον δίχως αρετή άνθρωπο χρησιμοποιώντας και το παραπάνω χωρίο.
8. Να εξηγήσετε τη θέση που διατυπώνει ο Αριστοτέλης για τη δικαιοσύνη (στην ενότητα που διδαχτήκατε) με επιχειρήματα από το επόμενο χωρίο των ΗΝ (1129 b 27 - 32) *αὕτη μὲν οὖν ἡ δικαιοσύνη ἀρετὴ μὲν ἐστὶ τελεία, ἀλλ’ οὐχ ἀπλῶς ἀλλὰ πρὸς ἕτερον (...) καὶ παροιμιαζόμενοι φάμεν «ἐν δικαιοσύνῃ συλλήβδην πᾶσ’ ἀρετὴ ἔνι» καὶ τελεία μάλιστα ἀρετὴ (...) ὅτι ὁ ἔχων αὐτὴν καὶ πρὸς ἕτερον δύναται τῇ ἀρετῇ χρῆσθαι*¹¹.
9. Να εκθέσετε σε ένα μικρό δοκίμιο τα κοινά σημεία και τις διαφορές Πρωταγόρα - σοφιστών - Πλάτωνα με τις βασικές θέσεις του Αριστοτέλη, όπως τις συζητήσατε στις ενότητες 11 - 14.

¹¹ «Η τοιαύτη δικαιοσύνη είναι τελεία αρετή, όχι όμως αυτή καθ’ εαυτήν, ἀλλ’ εφόσον σχετίζεται προς άλλους. (...) Διό και αναφερόμεν την παροιμίαν : εις την δικαιοσύνην συμπεριλαμβάνεται κάθε άλλη αρετή. Η δικαιοσύνη είναι τελειοτάτη αρετή (...) διότι ο κατέχων αυτήν δύναται ν’ ασκεί την αρετήν και ως προς τους άλλους». (Μετάφραση: Α. Δαλέζιος).

Ενότητα 15η

(Γ 1, 1-2)

Ο πολίτης είναι συστατικό στοιχείο της πόλης

Προτεινόμενοι στόχοι

- να γνωρίσουν οι μαθητές το περιεχόμενο των εννοιών *πολιτεία* και *πολίτης*, όπως αναλύονται στην ενότητα,
- να κατανοήσουν γιατί ο Αριστοτέλης μεταβαίνει από την εξέταση της *πολιτείας* στην εξέταση της *πόλεως* και από αυτήν στον *πολίτην* και ποια σχέση προσδιορίζει ανάμεσά τους,
- να κατανοήσουν τα νέα στοιχεία του ορισμού της πόλης που δίνονται στην ενότητα και τη σχέση πολίτη - πόλης που προσδιορίζεται από αυτά.

Επισημάνσεις

Για τη μετάβαση από την *πολιτεία* στην *πόλη*, ο Αριστοτέλης δίνει τρεις εξηγήσεις που προκύπτουν από την εμπειρία (α: *ἀμφισβητοῦσιν .. φάσκο- ντες τὴν πόλιν ... τύραννον*, β: *τοῦ δὲ πολιτικοῦ ... περὶ πόλιν*, γ: *ἡ δὲ πολι- τεία ... ἐστὶ τάξις τις*).

Η έννοια της *πολιτείας*¹² στη συγκεκριμένη ενότητα αφορά στο σύστημα διακυβέρνησης που εφαρμόζεται σε μια κοινωνία.

Η ερώτηση *τί ποτέ ἐστὶν ἡ πόλις* αναδεικνύει τον προβληματισμό του Αριστοτέλη για το ποια είναι η πραγματική φύση της πόλης.

Η μετάβαση από την *πόλη* στον *πολίτη*, στην οποία ακολουθεί αναλυτική¹³ συλλογιστική πορεία, εξηγείται από τη φύση της πόλης ως όλου, μέρος του οποίου είναι ο πολίτης. Είναι όμως καθοριστικός ο ρόλος του για την πολιτική τάξη και επομένως είναι ανάγκη να αναζητηθούν (δηλονότι πρότερον ὁ πολίτης ζητητέος) τα χαρακτηριστικά του (ὥστε τίνα χρὴ καλεῖν πολίτην καὶ τίς ὁ πολίτης ἐστὶ σκεπτέον).

¹² Βλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1278 b 9 – 12: *ἔστι δὲ πολιτεία πόλεως τάξις τῶν τε ἄλλων ἀρχῶν καὶ μάλιστα τῆς κυρίας πάντων. κύριον μὲν γὰρ πανταχοῦ τὸ πολίτευμα τῆς πόλεως, πολίτευμα δ' ἐστὶν ἡ πολιτεία.*

¹³ Βλ. Βιβλίο του Καθηγητή, σ. 52.

Ερμηνευτικές ερωτήσεις

1. Ποιο είναι το θέμα του τρίτου βιβλίου των *Πολιτικών*, όπως προκύπτει από το κείμενο; Να συμπεριλάβετε στην απάντησή σας το σχετικό χωρίο.
2. Πώς ορίζει ο Αριστοτέλης την *πολιτεία* στο κείμενο;
3. *τί ποτέ ἔστιν ἡ πόλις*: Ποιες απόψεις παραθέτει ο φιλόσοφος σχετικά με το περιεχόμενο της έννοιας της πόλης (για τη φύση της πόλης); Να τις διατυπώσετε αναλυτικότερα και να γράψετε τα συμπεράσματα που μπορούν να εξαχθούν.
4. Από ποιο σημείο του κειμένου υποστηρίζεται ο τίτλος που δόθηκε στο απόσπασμα;
5. Ο άνθρωπος ως πολίτης, κατά τον Αριστοτέλη, ασκεί εξουσία έναντι των άλλων. Να επισημάνετε στο κείμενό σας το σημείο στο οποίο διακρίνεται η θέση αυτή¹⁴.
6. Πώς ορίζεται η σχέση του πολίτη με την πόλη στο κείμενό σας από τον Αριστοτέλη; Η σχέση που σκιαγραφείται από τον φιλόσοφο κινείται αμφίδρομα, ή όχι, και γιατί;
7. Γιατί ο Αριστοτέλης αναζητεί στην ενότητα αυτή ένα νέο ορισμό της πόλης, αφού την έχει ήδη ορίσει; Ποια είναι η διαφορά του ορισμού αυτού με ό,τι προηγήθηκε (είτε ήταν ορισμοί, είτε διευκρινίσεις, συμπληρώσεις κ.τ.λ.);
8. Ο Αριστοτέλης προκειμένου να εξετάσει την ουσία και τις ειδικές διαφορές των ποικίλων μορφών του πολιτικού βίου (*τίς ἑκάστη τῶν πολιτειῶν καὶ ποία τις*) θεωρεί αναγκαίο να διευκρινίσει τα εννοιολογικά εργαλεία (τις έννοιες) που θα χρησιμοποιήσει. α) Ποιες έννοιες διευκρινίζει στην ενότητα αυτή; β) Ποιες αμφισβητήσεις διατυπώνονταν στην εποχή του γι' αυτές; γ) Πού νομίζετε ότι οφείλονταν οι αμφισβητήσεις και πόσο μπορεί να απασχολούν παρόμοια θέματα τη σύγχρονη κοινωνία;

¹⁴ Βλ. σχολικό βιβλίο, σ. 194.

9. Ο Αριστοτέλης με τις πρώτες φράσεις του διατυπώνει ένα ζήτημα: *τίς ἐκάστη τῶν πολιτειῶν καὶ ποία τις*. Εκτιμάτε ότι αυτό αποτελεί μόνο μια θεωρητική αναζήτηση του φιλοσόφου ή ότι είχε για εκείνον αλλά και για μας¹⁵ ιδιαίτερο πρακτικό ενδιαφέρον; Να παρουσιάσετε τεκμηριωμένα τις εκτιμήσεις σας.
10. Να αναλύσετε με συντομία το ακόλουθο χωρίο του Αριστοτέλη από την ενότητα: *νῦν γὰρ ἀμφισβητοῦσιν, οἱ μὲν φάσκοντες τὴν πόλιν πεπραχέναι τὴν πρᾶξιν, οἱ δ' οὐ τὴν πόλιν ἀλλὰ τὴν ὀλιγαρχίαν ἢ τὸν τύραννον*, με σκοπό να περιγράψετε ποια νοοτροπία αποκαλύπτει και αν αυτή ισχύει και σήμερα.
11. Ο ρόλος του πολίτη σύμφωνα με τον Αριστοτέλη προσδιορίζεται με διαφορετικό τρόπο σε κάθε πολίτευμα¹⁶. Να αναλύσετε τη θέση αυτή αντλώντας παραδείγματα από την προσωπική σας εμπειρία (τις εφημερίδες που διαβάσατε, τις ειδήσεις που ακούσατε, την ελληνική ιστορία που διδαχτήκατε κ.λπ.).

Λεξιλογικές- Σημασιολογικές

1. Να υπογραμμίσετε από τις επόμενες λέξεις ή φράσεις εκείνες που αποδίδουν τη σημασία της «πολιτείας», α) όπως την ορίζει ο Αριστοτέλης, β) όπως τη χρησιμοποιούμε σήμερα:
πολίτευμα, πολιτική μέριμνα, εξουσία, πολιτική τάξη, κοινωνική ομοιογένεια, πόλη.
2. *τάξις*: α) Να δώσετε τη σημασία της λέξης κατά τον Αριστοτέλη και να γράψετε παραδείγματα με τις σημασίες που έχει σήμερα. β) Να συνθέ-

¹⁵ Πρβλ. Κείμενα από τη βιβλιογραφία, αρ. 27.

¹⁶ Ο Αριστοτέλης, λίγο πιο κάτω, επανέρχεται γράφοντας συμπερασματικά ότι η έννοια του πολίτη είναι κατ' ανάγκην διαφορετική σε κάθε πολίτευμα. Στη μεν δημοκρατία ο πολίτης είναι το ιδιαίτερα σημαντικό και αναγκαίο πρόσωπο για τον πολιτικό βίο και την άσκηση του πολιτεύματος. Αντίθετα στα άλλα πολιτεύματα ενδέχεται να είναι, δεν είναι όμως κατ' ανάγκην. : *Ὡστε καὶ τὸν πολίτην ἕτερον ἀναγκαῖον εἶναι τὸν καθ' ἐκάστην πολιτείαν. Διόπερ ὁ λεχθεὶς ἐν μὲν δημοκρατίᾳ μάλιστ' ἐστὶ πολίτης, ἐν δὲ ταῖς ἄλλαις ἐνδέχεται μὲν, οὐ μὴν ἀναγκαῖον. Ἐν ἐνίαις γὰρ οὐκ ἔστι δῆμος, οὐδ' ἐκκλησίαν νομίζουσιν ἀλλὰ συγκλήτους, καὶ τὰς δίκας δικάζουσι κατὰ μέρος.* (Πολιτικά 1275 b 3 - 9). Οι μαθητές πρέπει να γνωρίζουν ότι ο όρος «δημοκρατία» στον Αριστοτέλη έχει διαφορετική σημασία από τη σημερινή. Βλ. παρακάτω, ενότητες 17 και 18.

σετε τη λέξη με τις προθέσεις που ακολουθούν και να σχηματίσετε με τις σύνθετες λέξεις ονοματικά σύνολα: *κατά, ανά, διά, εν, παρά, από, μετά.*

3. α) Να προσδιορίσετε εκείνο από τα επόμενα δύο ουσιαστικά «κλίση» - «κλήση» που έχει ετυμολογική συγγένεια με το απαρέμφατο *καλεῖν*.
β) Να συνθέσετε το παράγωγο ουσιαστικό με όποιες από τις παρακάτω προθέσεις του ταιριάζουν και να σχηματίσετε με τις σύνθετες λέξεις ονοματικά σύνολα: *κατά, παρά, επί, μετά, από, εν.*
4. Να γράψετε τα ρήματα και τους ρηματικούς τύπους του κειμένου που δηλώνουν *αντίληψη, έρευνα / εξέταση, ισχυρισμό, συμφωνία, διαφωνία*, και να δώσετε ένα συνώνυμο ή αντώνυμο καθενός στα αρχαία ελληνικά.

Ενότητα 16η

(Γ 1, 3 - 4 / 6 / 12)

Ο πολίτης ορίζεται από τη συμμετοχή στην πολιτική και δικαστική εξουσία

Προτεινόμενοι στόχοι

- Να κατανοήσουν οι μαθητές τα κριτήρια με τα οποία οριοθετείται η έννοια και η ιδιότητα του πολίτη σύμφωνα με τον Αριστοτέλη και τον τρόπο με τον οποίο καταλήγει ο φιλόσοφος σ' αυτά.

Επισημάνσεις

Ο Αριστοτέλης

- α) αποκλείει από τον ορισμό του πολίτη κριτήρια που δεν θεωρεί ικανοποιητικά (*οὐ τῶ οἰκεῖν, οὐδ' οἱ τῶν δικαίων μετέχοντες ...*)
- β) υποστηρίζει ότι η ιδιότητα του πολίτη οριοθετείται από τη συμμετοχή του στη βουλευτική και δικαστική αρχή που ισοδυναμεί με τη συμμετοχή του στο σύνολο σχεδόν των λειτουργιών της πόλης και
- γ) ότι επομένως *πόλις* είναι το σύνολο που αποτελείται από ενεργούς, συμμετέχοντες στα κοινά, πολίτες.

Ερμηνευτικές ερωτήσεις

1. Ο Αριστοτέλης προσδιορίζει με σαφήνεια τα κριτήρια σύμφωνα με τα οποία μπορούσε κάποιος να αποκαλείται πολίτης. Ποια ήταν αυτά;
2. α) Ποιοι (ποιες κοινωνικές ομάδες) δεν είναι πολίτες σύμφωνα με τον Αριστοτέλη και με ποια κριτήρια αποκλείονται¹⁷, αν και μετέχουν στην οικονομική και κοινωνική ζωή της πόλης (κράτους); β) Γιατί τα κριτήρια με τα οποία θα μπορούσε κάποιος να τους θεωρήσει πολίτες δεν είναι ικανοποιητικά κατά τον φιλόσοφο;

¹⁷ Προκειμένου να έχουν σαφέστερη εικόνα οι μαθητές μπορούν να δοθούν οι πληροφορίες που προσφέρει για την εποχή το πλήρες κείμενο του Αριστοτέλη. Βλ. Παράλληλα κείμενα, αρ. 20.

3. *πολίτης δ' άπλώς ... άρχης*: Να συσχετίσετε το χωρίο με τον ορισμό της *πολιτείας* και της *πόλεως* από τις προηγούμενες ενότητες με σκοπό να αναζητήσετε τη σχέση πόλης, πολίτη και πολιτείας, ώστε να δείξετε πώς προκύπτει από αυτή τη σχέση ο ορισμός του πολίτη.
4. Γιατί μια πόλη - κράτος του 4ου αι. θεωρεί απαραίτητη τη συμμετοχή του πολίτη στη δικαστική εξουσία; Τι φανερώνει, κατά τη γνώμη σας, η θέση αυτή για το επίπεδο του πολιτισμού της;
5. Να συγκρίνετε τον ορισμό της *πόλεως* που δίνεται στην ενότητα αυτή με όσους έχουν δοθεί στις προηγούμενες και να συνθέσετε ένα κείμενο, όπου θα αναλύετε τι είναι *πόλις* σύμφωνα με τον Αριστοτέλη.
6. Ποια είναι η γνώμη σας για την *πολιτεία* (πολίτευμα), όπου ο πολίτης έχει το δικαίωμα να απευθύνεται στη δικαστική αρχή για να δικαιωθεί;
7. Ποιες αρχές ή αξίες καλλιεργούνται στην προσωπικότητα του πολίτη της κλασικής Αθήνας, όταν αυτός μπορεί να επιλύσει τα οικονομικά του προβλήματα με κανόνες δικαίου που διασφαλίζουν τις εμπορικές συναλλαγές;
8. Τόσο ο Αριστοτέλης, όσο και ο Πλάτων θεωρούν ουσιώδες στοιχείο για τον ορισμό του πολίτη τη συμμετοχή στη δικαστική εξουσία. Τι κατά τη γνώμη σας φανερώνει αυτή η ταύτιση απόψεων για την κοινωνία της εποχής τους;
9. Πώς μπορούσε ο πολίτης να λάβει μέρος στην πολιτική εξουσία στα πλαίσια της κλασικής πόλης και τι σήμαινε αυτό για την κοινωνική του υπόσταση; Να διατυπώσετε τις απόψεις σας αξιοποιώντας στοιχεία από την Ιστορία.

Λεξιλογικές- Σημασιολογικές ερωτήσεις

1. τὸ οἰκεῖν. α) Ποια είναι η συντακτική ονομασία της έκφρασης; Να δώσετε τη σημασία της και να γράψετε το ουσιαστικό που της αντιστοιχεί.
β) Να γράψετε τα ομόρριζα ουσιαστικά που ισοδυναμούν με τις επόμενες εκφράσεις:

Εκφράσεις	Ουσιαστικά
τὸ οἰκεῖν	
τὸ λακωνίζειν	
τὸ φιλοσοφεῖν	
τὸ κοινωνεῖν	
τὸ μετέχειν	
τὸ λέγειν	
τὸ εἶναι	
τὸ εἰπεῖν	

2. μέτοικος. Να εξηγήσετε ετυμολογικά τη λέξη και να δώσετε τη σημασία της. Να τη συγκρίνετε ως προς τη σημασία της με τις λέξεις: άποικος, έποικος, κάτοικος, πάροικος.
3. ὑπέχειν. Να εξηγήσετε ετυμολογικά τη λέξη και να ανασυνθέσετε τον ρηματικό τύπο στο α' ενικό πρόσωπο του ενεστώτα (ενεργητικής ή μέσης φωνής) με τις προθέσεις, που ακολουθούν: ανά, αντί, κατά, παρά, επί, περί, από.
4. Να σχηματίσετε ρήματα και ουσιαστικά ή επίθετα (στην αρχαία ελληνική) συγγενή ετυμολογικά προς τις επόμενες λέξεις του κειμένου και να τις γράψετε στον πίνακα που ακολουθεί:

Λέξεις	Ρήματα	Ουσιαστ. - Επίθετα
ἀρχῆς		
κρίσεως		
πολίτης		
δοῦλοι		
δικαίων		
συμβόλων		

Ενότητα 17η (Γ 7, 1 - 3 / 5)

Τα ορθά πολιτεύματα και οι παρεκκλίσεις από αυτά

Προτεινόμενοι στόχοι

- να κατανοήσουν οι μαθητές τα κριτήρια διάκρισης των πολιτευμάτων και να γνωρίσουν τα είδη των πολιτευμάτων που προκύπτουν από την υιοθέτηση των συγκεκριμένων κριτηρίων,
- να κατανοήσουν και να αξιολογήσουν ιδιαίτερα το κριτήριο¹⁸ με το οποίο ο Αριστοτέλης διαχωρίζει τα πολιτεύματα σε «ορθά» και σε «παρεκκλίσεις, διαστρεβλώσεις»,
- να συμπληρώσουν τις γνώσεις τους για τις έννοιες «πολίτης», «πολιτεία» και να κατανοήσουν τη διάκριση της «δημοκρατίας» από την «πολιτεία».

Επισημάνσεις

Στην πρώτη διάκριση των πολιτευμάτων με κριτήριο τον αριθμό αυτών που ασκούν την εξουσία ο Αριστοτέλης ακολουθεί την παράδοση (Σόλων, Ηρόδοτος) και το δάσκαλό του Πλάτωνα (*Πολιτικός*), αλλά το σημαντικό είναι ότι θεμελιώνει τη διάκριση λογικά, παράγοντάς τη συλλογιστικά από τον ορισμό της πολιτείας που έδωσε σε προηγούμενο χωρίο¹⁹ και από τον ορισμό που περιέχεται στην ενότητα²⁰.

Η δεύτερη διάκριση, σε «ορθά» πολιτεύματα και «παρεκκλίσεις» (*παρεκβάσεις* στο πρωτότυπο), που αποτελεί συμβολή του Αριστοτέλη,

¹⁸ Κατ' επέκταση του στόχου μπορούν οι μαθητές να συζητήσουν πώς μπορεί ένα σύγχρονο κράτος να έχει στόχο το *εὖ ζῆν* όλων των πολιτών του και πώς μπορεί σήμερα μία κοινωνία να αποτρέψει την οποιαδήποτε εκτροπή της δημοκρατίας. Μέσα από τον Αριστοτέλη θα αντιληφθούν ότι ο *ἄριστος* εξακολουθεί να είναι ζητούμενο και στη σύγχρονη κοινωνία, η οποία θα πρέπει να δημιουργήσει *ἀρίστους* πολίτες και να τους αξιοποιήσει για την προστασία της.

¹⁹ *ἔστι δὲ πολιτεία πόλεως τάξις τῶν τε ἄλλων ἀρχῶν καὶ μάλιστα τῆς κυρίας πάντων. κύριον μὲν γὰρ πανταχοῦ τὸ πολίτευμα* (1278 b 9 - 12).

²⁰ «Επειδή όταν λέμε «πολίτευμα» εννοούμε «αρχή» (...) και η κυβέρνηση είναι η ύψιστη αρχή στις πόλεις, αναγκαστικά η ύψιστη αρχή θα είναι ή ένα μόνο άτομο ή λίγα άτομα ή το σύνολο των πολιτών».

προκύπτει από τις βασικές αρχές της πολιτικής του φιλοσοφίας και ιδίως από την τελεολογία της πολιτικής κοινωνίας (βλ. ενότητα 12 «υπάρχει για να εξασφαλίζει την καλή ζωή») και από το ιδιαίτερο είδος εξουσίας που αντιστοιχεί σ' αυτήν. Τα πολιτεύματα είναι «ορθά», όταν η εξουσία ασκείται για την εξυπηρέτηση του κοινού συμφέροντος και «παρεκβάσεις», όταν η εξουσία ασκείται για την εξυπηρέτηση του δικού «της» συμφέροντος. Το θέμα που απασχολεί τον φιλόσοφο εδώ δεν είναι πόσοι κυβερνούν, αλλά για το συμφέρον ποιας κοινωνικής ομάδας κυβερνούν²¹. Πάντως το κριτήριο του αριθμού επανέρχεται στη 18η ενότητα.

Τέλος για την έννοια του «πολίτη» αξίζει να επισημανθεί η θέση του Αριστοτέλη ότι δεν πρέπει να ονομάζεται κάποιος πολίτης μόνο επειδή έχει δικαίωμα να μετέχει στην εξουσία, αλλά εάν η πολιτική του δραστηριότητα αποβλέπει στο συμφέρον του²² (*κοινωνείν τοῦ συμφέροντος*).

Ερμηνευτικές ερωτήσεις

1. Να επισημάνετε στις ενότητες που διδαχτήκατε τα σημεία εκείνα με τα οποία συνδέεται ιδιαίτερα το θέμα αυτής της ενότητας²³.
2. Πόσα και ποια είναι τα πολιτεύματα της αρχαιότητας κατά τον Αριστοτέλη.
3. Ποια κριτήρια υιοθετεί ο Αριστοτέλης στη διάκριση των πολιτευμάτων;
4. Ποιο κριτήριο χρησιμοποιεί ο φιλόσοφος για τη διάκριση των πολιτευμάτων σε «ορθά» και «παρεκκλίσεις» (*παρεκβάσεις*) και ποια σχέση έχει με το σκοπό της πόλης²⁴ και τον ορισμό του πολίτη²⁵;

²¹ Βλ. Βιβλίο του Καθηγητή και σχολικό βιβλίο «θέματα για συζήτηση» (ιδίως 1 και 4). Επίσης Ι. Γ. Καλογεράκος, σ. 156, σημ. 27 και Κείμενα από τη βιβλιογραφία, αρ. 18.

²² Βλ. Α. Μπαγιόνας (1980), σ. 99.

²³ Το θέμα μας παραπέμπει εν μέρει στην ενότητα 15 που αρχίζει η συζήτηση περί πολιτείας (*τῶ περὶ πολιτείας ἐπισκοποῦντι*). Μια πιο προσεκτική ανάγνωση μας συνδέει με την έννοια της πόλης, δηλαδή με τα βασικά σημεία όλων των προηγούμενων ενοτήτων, και με την έννοια του πολίτη στις ενότητες 15 και 16. Πρβλ. σχολικό βιβλίο, σ. 201 και Βιβλίο του Καθηγητή, σ. 55.

²⁴ Βλ. ενότητα 11 και 12 «οὐ ἔνεκεν».

²⁵ Βλ. ενότητα 16.

5. Να γράψετε τα είδη των «ορθών» πολιτευμάτων και των «παρεκβάσεων» που διακρίνει ο Αριστοτέλης και τα κριτήρια που χρησιμοποιεί στην κατάταξή τους.
6. Να εξηγήσετε τη διαφορά μεταξύ «δημοκρατίας» και «ολιγαρχίας» μελώντας προσεκτικά τη θέση του Αριστοτέλη: «η ολιγαρχία υπηρετεί το συμφέρον των πλουσίων και η δημοκρατία το συμφέρον των απόρων».
7. Να εξηγήσετε το νόημα που δίνει ο Αριστοτέλης στον όρο *πολιτεία* και στον όρο *δημοκρατία*²⁶.
8. Να συγκρίνετε τις απόψεις που εκφράζονται στην ενότητα με το ακόλουθο απόσπασμα από τα ΗΝ και να συνθέσετε ένα δικό σας κείμενο στη νέα ελληνική με μορφή ερωτήσεων και απαντήσεων: *παρέκβασις δὲ βασιλείας μὲν τυραννίς: ἄμφω γὰρ μοναρχίαι, διαφέρουσι δὲ πλείστον. ὁ μὲν γὰρ τύραννος τὸ ἑαυτῷ συμφέρον σκοπεῖ, ὁ δὲ βασιλεὺς τὸ τῶν ἀρχομένων. οὐ γὰρ ἔστι βασιλεὺς ὁ μὴ αὐτάρκης καὶ πᾶσι τοῖς ἀγαθοῖς ὑπερέχων ὁ δὲ τοιοῦτος οὐδενὸς προσδεῖται· τὰ ὠφέλιμα οὖν αὐτῷ μὲν οὐκ ἂν σκοποῖ, τοῖς δ' ἀρχομένοις ὁ γὰρ μὴ τοιοῦτος κληρωτὸς ἂν τις εἴη βασιλεὺς. ἢ δὲ τυραννίς ἐξ ἐναντίας ταύτης τὸ γὰρ ἑαυτῷ ἀγαθὸν διώκει. καὶ φανερώτερον ἐπὶ ταύτης ὅτι χειρίστη κάκιστον γὰρ τὸ ἐναντίον τῷ βελτίστῳ.* (1160 a 41 - 1160 b 11)²⁷.
9. Να συγκρίνετε την κατάταξη των πολιτευμάτων που κάνει ο Αριστοτέλης με την αντίστοιχη κατάταξη στον Ηρόδοτο (*Ἱστορίαι*, Γ 80-82)²⁸.

²⁶ Βλ. Κείμενα από τη βιβλιογραφία, αρ. 26.

²⁷ «Παρέκκλισις από την βασιλείαν είναι η τυραννίς. Και αι δύο είναι μοναρχικά πολιτεύματα, αλλά διαφέρουν απ' αλλήλων κατά το πλείστον. Διότι ο μὲν τύραννος αποβλέπει εις το προσωπικόν συμφέρον του, ο δε βασιλεὺς εις το συμφέρον των υπηκόων του. Διότι δεν δύναται να είναι κανεὶς βασιλεὺς, αν δεν είναι αὐτάρκης και αν δεν υπερβάλλη τους ἄλλους ως προς ὅλα τα αγαθά. Ο τοιοῦτος δεν ἔχει πλέον ἀνάγκη οὐδενός, επομένως δεν θ' αποβλέπη εις ὅ,τι είναι διὰ τον εαυτὸν του συμφέρον, ἀλλ' ὅ,τι είναι διὰ τους υπηκόους του. Εάν δεν είναι τοιοῦτος, θα είναι βασιλεὺς εκλεγεῖς διὰ κλήρου. Η τυραννίς είναι το ἀντίθετον της βασιλείας, διότι ο τύραννος επιδιώκει το προσωπικόν του αγαθόν. Είναι λοιπόν κατάδηλον, ὅτι η τυραννίς είναι το χειρίστον, δεδομένου ὅτι το κάκιστον είναι ἀντίθετον του καλλίστου». (Μετάφραση: Α. Δαλέζιος). Πρβλ. Παράλληλα κείμενα, αρ. 16.

²⁸ Βλ. Παράλληλα κείμενα, αρ. 18.

Ενότητα 18η

(Γ 11, 1 - 4)

Πρέπει το πλήθος των πολιτών να ασκεί την πολιτική εξουσία;

Προτεινόμενοι στόχοι

Να κατανοήσουν οι μαθητές

- τη θέση του Αριστοτέλη και τα επιχειρήματα σχετικά με την άσκηση της πολιτικής εξουσίας από το πλήθος των πολιτών²⁹,
- τη σταθερή θέση του φιλοσόφου ότι η αρετή και η φρόνηση αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά του ανθρώπου ως πολίτη και ότι οι αξιόλογοι άνθρωποι είναι ανώτεροι από κάθε επιμέρους άτομο ενός πλήθους.

Επισημάνσεις

Ο Αριστοτέλης επιδοκιμάζει τη συλλογική εξουσία, αν και το ύφος του στην αρχή της ενότητας είναι διστακτικό³⁰. Δεν αποκλείει όμως τη δραστηριότητα των *σπουδαίων ανδρών*, που μπορούν να συστηματοποιήσουν και να αποσαφηνίσουν τις ορθές απόψεις των πολλών.

Η βασική του θέση είναι ότι οι πολλοί ως σύνολο, καθώς διαθέτουν αρετή και φρόνηση, ασκούν την πολιτική εξουσία ωφελιμότερα από τους λίγους αλλά αρίστους, γιατί συνολικά έχουν πολλαπλάσια αρετή και εξυπνάδα (*ἦθη και διάνοια* στο πρωτότυπο). Ο διδάσκων μπορεί να αναφερθεί επιγραμματικά στους όρους (περιορισμούς) που θέτει ο Αριστο-

²⁹ Το σύνολο των πολιτών είναι ανώτερο από κάθε επιμέρους άτομο, αφού τα μόρια αρετής και φρόνησης που διαθέτει καθένας πολίτης αθροίζονται. Βλ. Βιβλίο του Καθηγητή σ. 56 και για την «αθροιστική θεωρία» στο ίδιο σ. 83.

³⁰ Ο Αριστοτέλης έχει εξηγήσει ότι επιβάλλεται η αναλυτική παρουσίαση κάθε πολιτευματος προκειμένου να λυθούν οι απορίες που δημιουργούνται. Έτσι όποιος εμβαθύνει και δεν παρουσιάζει μόνο την πρακτική πλευρά των πολιτευμάτων οφείλει να μην παραλείπει τίποτε και να επιζητεί την αλήθεια: *δεῖ δὲ μικρῶ διὰ μικροτέρων εἰπεῖν τίς ἐκάστη τούτων τῶν πολιτειῶν ἐστίν· καὶ γὰρ ἔχει τινὰς ἀπορίας, τῶ δὲ περὶ ἐκάστην μέθοδον φιλοσοφοῦντι καὶ μὴ μόνον ἀποβλέποντι πρὸς τὸ πράττειν οἰκείον ἐστὶ τὸ μὴ παρορᾶν μηδέ τι καταλείπειν ἀλλὰ δηλοῦν τὴν περὶ ἕκαστον ἀλήθειαν.* (Πολιτικά, 1279 b, 11-15). Το διστακτικό του ύφος είναι επομένως αναμενόμενο, αφού σιγά-σιγά αναλύει και διερευνά, εμβαθύνει στα μέρη και το όλον και στόχος του είναι να μη παραλειφθεῖ κάποια πτυχή του θέματος ανεξερεύνητη.

τέλης στην άσκηση εξουσίας από το πλήθος (π.χ. να μην είναι *άνδραποδῶδες*)³¹.

Ερμηνευτικές ερωτήσεις

1. Η πρώτη περίοδος του κειμένου παρουσιάζει μια διστακτικότητα στο ύφος με το οποίο διατυπώνει ο Αριστοτέλης τις απόψεις του.
 - α) Να αναζητήσετε και να γράψετε τις σχετικές εκφράσεις.
 - β) Γιατί κατά τη γνώμη σας συμβαίνει αυτό;
2. Ποια ιδιαίτερα στοιχεία θεωρεί ο Αριστοτέλης ότι πρέπει να έχει το άτομο ως χαρακτηρας για να συνεισφέρει στην κοινή συλλογική προσπάθεια άσκησης της εξουσίας;
3. Να παρουσιάσετε και να αναλύσετε τη σύγκριση που επιτυγχάνει ο Αριστοτέλης ανάμεσα στην πολιτική απόφαση και στο έργο ενός ζωγράφου.
4. Ποιο είναι το πολίτευμα³² που φαίνεται να επιδοκιμάζει ο Αριστοτέλης στην ενότητα που μελετήσατε; Να επισημάνετε τις εκφράσεις που αποκαλύπτουν αυτή την επιδοκίμασία.
5. Το γεγονός ότι ο Πλάτων και ο Σωκράτης δίνουν προτεραιότητα στον *ειδήμονα*, δηλαδή τον «ειδικό» που είναι ικανός να λάβει τις ορθές αποφάσεις, και ο Αριστοτέλης στο *πλήθος*, στους πολίτες που αθροιστικά (ή συλλογικά) διαθέτουν περισσότερη αρετή και φρόνηση για να α-

³¹ Βλ. επίσης τα χωρία στην ερώτηση 6 και στις ερωτήσεις συνολικής θεώρησης (των *Πολιτικών*), αρ. 5.

³² Ο Κ. Δ. Γεωργούλης (1962, σσ. 376 - 377) υποστηρίζει ότι «ο Αριστοτέλης πάντοτε ελάμβανεν υπ' όψιν του την αξίαν, ην έχουν αι δοξασίαι, ας συμμερίζεται μέγα πλήθος ανθρώπων, και τούτο ήτο η αίτία ήτις τον ώθησεν, εις εθνολογικάς και λαογραφικάς μελέτας. Πιστός εις την αντίληψίν του ταύτην, αποδοκιμάζει την ολιγαρχίαν και προτιμά αντί ταύτης την δημοκρατίαν. Όσον όμως και αν θεωρή την δημοκρατίαν ως μετριοτέραν πολιτειακήν παρέκβασιν, δεν είναι διατεθειμένος να δεχθή ταύτην ως προτιμητέαν πολιτειακήν μορφήν. Όθεν προχωρεί εις την προτίμησιν ιδιαίτερου πολιτειακού συστήματος διά συνθέσεως των πλεονεκτημάτων, τα οποία δυνάμεθα να εύρωμεν εις τας εξετασθείσας πολιτειακάς μορφάς. Το διά της τοιαύτης συνθέσεως καταρτιζόμενον σύστημα καλείται 'πολιτεία'».

σκήσουν πολιτική εξουσία σημαίνει ότι κάποιος από τους φιλοσόφους «σφάλλει»; Ποια είναι η δική σας εκτίμηση³³;

6. Να συγκρίνετε τις θέσεις του Αριστοτέλη όπως διατυπώνονται στην ενότητα με όσα υποστηρίζει ο ίδιος στο ακόλουθο χωρίο, εκφράζοντας και την προσωπική σας άποψη: *Ὁ μὲν οὖν τὸν νόμον κελεύων ἄρχειν δοκεῖ κελεύειν ἄρχειν τὸν θεὸν καὶ τὸν νοῦν μόνους, ὁ δ' ἄνθρωπον κελεύων προστίθει καὶ θηρίον] ἢ τε γὰρ ἐπιθυμία τοιοῦτον, καὶ ὁ θυμὸς ἄρχοντας διαστρέφει καὶ τοὺς ἀρίστους ἄνδρας. (Πολιτικά, 1287 a 32 - 36)³⁴.*
7. Να διαβάσετε το κείμενο του Montesquieu³⁵ που ακολουθεί και να συγκρίνετε τις απόψεις του με τη θέση του Αριστοτέλη «πολλοί καθώς είναι, ... αρετή και εξυπνάδα» στο κείμενο που διδαχθήκατε: «Αμέσως μόλις οι άνθρωποι συγκροτούν μια κοινωνία, εξαφανίζεται το αίσθημα της αδυναμίας τους ... Οι κρατικές υποθέσεις είναι ανάγκη να βαδίζουν με ένα ρυθμό. Αλλά ο λαός έχει ή πολλή ενεργητικότητα ή πολύ λίγη. Κάποτε με εκατό χιλιάδες χέρια ανατρέπει τα πάντα άλλοτε με εκατό χιλιάδες πόδια δεν προχωράει καλύτερα από τα έντομα».
8. Η αρετή και η φρόνηση θεωρούνται από τον Αριστοτέλη βασικά χαρακτηριστικά των πολιτών που συμμετέχουν στην άσκηση της εξουσίας. Σήμερα είναι το ίδιο απαραίτητα; Εάν όχι, γιατί επαινούνται όταν υπάρχουν;

³³ Βλ. και σχολικό βιβλίο, σ. 203.

³⁴ «Συμφώνως προς ταῦτα ο παραγγέλλων να κυβερνά τα πάντα ο νόμος, παραγγέλλει, ως γενικῶς φρονούν, να κυβερνά ο θεός μόνον και το λογικόν, ο δε παραγγέλλων να ἄρχει ο εις ἄνθρωπος εγκαθιστά μετ' αὐτοῦ και θηρίον] διότι και αι επιθυμῖαι του ανθρώπου ομοιάζουν προς τας του θηρίου, αλλά και τα πάθη της ψυχῆς διαφθείρουν και αὐτούς τους ἀρίστους ἄνδρας, όταν γίνουν ἄρχοντες». (Μετάφραση : Ν. Παρίσης).

³⁵ Βλ. *Θέματα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας από τις πηγές*, Γ' Λυκείου, ΟΕΔΒ 1993, σσ. 25 - 26.

Ενότητα 19η

(Δ 4, 22 - 26)

Είδη δημοκρατίας

Προτεινόμενοι στόχοι

Να κατανοήσουν οι μαθητές

- το κριτήριο διάκρισης της δημοκρατίας σε είδη,
- ότι η ελευθερία, η ισότητα και η συμμετοχή του πολίτη στην εξουσία είναι θεμελιώδεις αρχές της δημοκρατίας,
- ότι ο νόμος είναι η υπέρτατη αρχή στη δημοκρατία (όπου οι νόμοι δεν γίνονται σεβαστοί, εκεί εμφανίζονται οι δημαγωγοί),
- να αξιολογήσουν τα είδη της δημοκρατίας.

Επισημάνσεις

Με κριτήριο τον βαθμό απόκλισης από την ορθή δημοκρατία (βλ. ενότητα 18η) ο Αριστοτέλης³⁶ διακρίνει σε πέντε τα είδη (μορφές) της δημοκρατίας για τα οποία οι μαθητές μπορούν να κατανοήσουν: α) ότι έχουν κοινά βασικά χαρακτηριστικά, όπως την επιδίωξη της ελευθερίας και της ισότητας, β) ότι έχουν σημαντικές διαφορές, όπως τη διάκριση της υπέρτατης αρχής από μορφή σε μορφή (λαός, νόμος), γ) ότι, όσο υπάρχει η τάση τα πολιτεύματα να οδηγούνται ιστορικά από τη μοναρχία στη δημοκρατία, περνώντας ενδιάμεσα από την αριστοκρατία, την ολιγαρχία, την τυραννία (βλ. ενότητα 18η), άλλο τόσο υπάρχει και η τάση της δημοκρατίας να οδηγείται από την πιο μετριοπαθή στην πιο απόλυτη αλλά στην ουσία ανελεύθερη μορφή της, τη δημοκρατία των δημαγωγών.

³⁶ Είχε συγκεντρώσει άλλωστε στοιχεία για τα πολιτεύματα πολλών ελληνικών πόλεων, βλ. σχολικό βιβλίο, εισαγωγή, σ. 147. Ο ίδιος ο Αριστοτέλης γράφει: *εἶτα ἐκ τῶν συνηγμένων πολιτειῶν θεωρῆσαι τὰ ποῖα σώζει καὶ τὰ ποῖα φθείρει τὰς πόλεις καὶ τὰ ποῖα ἐκάστας τῶν πολιτειῶν* (HN 1181 b 21 - 23). Βλ. επίσης Θ. Αλαμανής, σ. 93.

Ερμηνευτικές ερωτήσεις

1. Ποια είναι τα βασικά χαρακτηριστικά της δημοκρατίας κατά τον Αριστοτέλη;
2. Τι εννοεί, κατά τη γνώμη σας, ο Αριστοτέλης, όταν διατυπώνει τη γενική θέση «σε καμιά περίπτωση... και οι δύο είναι όμοιες»;
3. Ποια γνώμη έχετε για τη μορφή της δημοκρατίας κατά την οποία κριτήριο για τη συμμετοχή του πολίτη στην εξουσία είναι η χαμηλή περιουσία του (χαμηλό εισόδημα);
4. Τι εννοεί ο Αριστοτέλης γράφοντας, ότι συμβαίνει «τα ψηφίσματα να έχουν μεγαλύτερη ισχύ από τον νόμο» σε μια κοινωνία;
5. Στη μορφή της δημοκρατίας κατά την οποία υπέρτατη αρχή είναι ο λαός και όχι ο νόμος είναι εύκολο οι άνθρωποι να αδικούνται και να υπάρχει ανισότητα³⁷. Ποια είναι η δική σας άποψη;
6. Να παρουσιάσετε τα είδη (μορφές) της δημοκρατίας που διακρίνει ο Αριστοτέλης στην ενότητα. Να συμπεριλάβετε στο κείμενό σας τις επόμενες λέξεις - όρους για να αποδώσετε τα βασικά χαρακτηριστικά κάθε είδους: α) ισότητα, β) νόμος, γ) περιουσία, δ) πλειοψηφία, ε) δημαγωγός, στ) λαός.
7. Ο Αριστοτέλης περιγράφει πέντε είδη δημοκρατίας, που πιθανότατα ίσχυαν σε σύγχρονες του πόλεις. Ως προς τι συγκρίνονται μεταξύ τους αυτά τα είδη και σε ποιο σημείο συγκλίνουν ή ταυτίζονται³⁸;
8. Να σκιαγραφήσετε³⁹ την προσωπικότητα ενός δημαγωγού της εποχής στην οποία αναφέρεται ο Αριστοτέλης.

³⁷ Βλ. Παράλληλα κείμενα, αρ. 13 και 16.

³⁸ Ο άξονας αναφοράς είναι η ορθή δημοκρατία και το στοιχείο ως προς το οποίο διακρίνονται τα είδη (μορφές) επικεντρώνεται στο βαθμό που το καθένα από αυτά αποκλίνει από την ορθή μορφή. Τέλος η σύγκλιση που μπορεί να γίνεται σε περισσότερα από ένα σημεία, επικεντρώνεται στην ανάληψη αξιώματος από τον πολίτη. Βλ. Κείμενα από τη βιβλιογραφία, αρ. 25.

³⁹ Η ερώτηση για να απαντηθεί προϋποθέτει ότι οι μαθητές έχουν κατανοήσει τουλάχιστον τι σημαίνει δημαγωγός (με την αρνητική σημασία της λέξης). Ο διδάσκων εξάλλου, εάν κρίνει ότι το ενδιαφέρον των μαθητών του είναι ικανοποιητικό, μπορεί να προσφέρει πληροφορίες της κοινωνικής ιστορίας.

9. Με αφετηρία το κείμενο της ενότητας να διατυπώσετε τις προσωπικές σας απόψεις για τη σχέση: λαός - νόμος⁴⁰.
10. Στον *Κρίτων*⁴¹ ο Σωκράτης υποστηρίζει ότι ο πολίτης οφείλει να υπακούει στους νόμους ακόμη και όταν είναι άδικοι. Ποια θέση φαίνεται να υιοθετεί ο Αριστοτέλης στην ενότητα για την υπακοή στους νόμους και ποια είναι η δική σας άποψη;
11. Να διαβάσετε προσεκτικά το τελευταίο είδος δημοκρατίας που περιγράφει ο Αριστοτέλης και να επισημάνετε το χαρακτηριστικό ή τα χαρακτηριστικά του που είναι δυνατόν να βλάψουν ένα σύγχρονο κράτος.
12. Στο τέλος της ενότητας που μελετήσατε υπάρχουν εκφράσεις που περιγράφουν τάσεις και συμπεριφορές των πολιτών σε όλες τις εποχές, όπως «η περίπτωση κατά την οποία τα ψηφίσματα έχουν μεγαλύτερη ισχύ από τον νόμο» και «στις δημοκρατικές πόλεις που κυβερνούνται κατά τον νόμο ... είναι οι άριστοι πολίτες που έχουν την πρωτοκαθεδρία». Ποια από αυτές θεωρείτε ότι εξυπηρετεί περισσότερο την ατομική και κοινωνική πρόοδο στην εποχή μας;

⁴⁰ Επιβάλλεται για την κατανόηση της ερώτησης από τους μαθητές να δοθεί αυξημένη προσοχή στο απόσπασμα: «Μια άλλη μορφή δημοκρατίας είναι αυτή στην οποία ισχύουν όλα τα προηγούμενα, η υπέρτατη όμως αρχή είναι τώρα ο λαός, όχι ο νόμος». Βλ. Παράλληλα κείμενα, αρ. 14 και 17.

⁴¹ Βλ. και Παράλληλα κείμενα, αρ. 5 και Κείμενα από τη βιβλιογραφία, αρ. 3.

Ενότητα 20η

(Θ 2, 1-4)

Οι στόχοι της Παιδείας

Προτεινόμενοι στόχοι

Να κατανοήσουν οι μαθητές τις θέσεις του Αριστοτέλη

- ότι η εκπαίδευση και γενικότερα η παιδεία των πολιτών είναι ευθύνη της πολιτείας⁴²,
- ότι αυτή η εκπαίδευση έχει ως σκοπό τη διαμόρφωση της προσωπικότητας των πολιτών,
- ότι η παιδεία πρέπει να έχει στόχο την άσκηση στην αρετή.

Επισημάνσεις

Θα είναι παιδαγωγικά χρήσιμο να κατανοήσουν οι μαθητές ποιοι είναι οι στόχοι της παιδείας σύμφωνα με τον Αριστοτέλη και τους συγχρόνους του, να επισημάνουν τα κοινά στοιχεία στις διαφορετικές απόψεις που παρουσιάζονται, να αντιληφθούν πού οφείλονται οι διαφορές και να κατανοήσουν την πολυμορφία των απόψεων. Έτσι θα προσεγγίσουν και τον πολιτικό χαρακτήρα της παιδείας. Να κατανοήσουν ότι υπάρχουν αρχές στις πολιτικές κοινωνίες και σύμφωνα με αυτές διαμορφώνονται τα κριτήρια δημιουργίας των εκπαιδευτικών προγραμμάτων.

Ο Αριστοτέλης αναφέρεται στην παιδεία των ελεύθερων πολιτών και είναι σημαντικό ότι υποστηρίζει τη δημόσια εκπαίδευση αιώνες πριν από το γαλλικό διαφωτισμό και τη στιγμή που η ιδιωτική εκπαίδευση στην εποχή του ήταν πολύ ανεπτυγμένη. Είναι χρήσιμο να επισημανθεί στους μαθητές ότι ο Αριστοτέλης είχε τη δική του φημισμένη σχολή, το Λύκειον και με τη θέση του αυτή φαίνεται η διορατικότητά του αλλά και η πολιτική του υπόσταση.

⁴² Με την ερώτηση *τίς ἔσται ἡ παιδεία* θέτει την ουσία του προβλήματος, ενώ με την ερώτηση *πῶς χρὴ παιδεύεσθαι* την αξιολογική βάση του. Τέλος της παιδείας είναι η ευτυχισμένη ζωή (*εὖ ζῆν*), στην οποία οδηγείται ο πολίτης που έχει ασκηθεί με ευθύνη της πολιτείας (*ταύτην -τὴν παιδείαν- κοινὴν ποιητέον*) στην αρετή (*ἀσκεῖν δεῖ τὰ τείνοντα πρὸς ἀρετήν*).

Ερμηνευτικές ερωτήσεις

1. Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει τον δημόσιο ή τον ιδιωτικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης της εποχής του; Από ποια σημεία του κειμένου φαίνεται αυτό;
2. Ποιους υπονοεί ο Αριστοτέλης ότι πρέπει να ορίσουν νόμους για την παιδεία (*νομοθετητέον περι παιδείας*) και ποια πολιτική θέση διατυπώνει με την έκφραση *κοινήν ποιητέον*;
3. Ο Αριστοτέλης αναφέρεται στις διαφορετικές απόψεις που διατυπώνονται σχετικά με το στόχο και το περιεχόμενο της παιδείας. Να γράψετε ποιες ήταν αυτές οι απόψεις και πού οφείλονταν, κατά την κρίση σας, οι διαφορές⁴³.
4. Ποιες απόψεις του Αριστοτέλη για τη διαμόρφωση του ηθικού χαρακτήρα του ανθρώπου διακρίνετε στο κείμενο⁴⁴;
5. Ποιο κριτήριο επιλογής «διδασκτέας ύλης» δέχεται καταρχήν ο Αριστοτέλης και πώς αντιμετωπίζει την καλλιέργεια του νου μέσα από τα εκπαιδευτικά προγράμματα της εποχής του⁴⁵;
6. Ποιες είναι κατά τον Αριστοτέλη οι κατευθύνσεις που θα διαμορφώσουν την προσωπικότητα του μαθητή της εποχής του⁴⁶;
7. Ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι η πολιτεία οφείλει να επιδιώκει για τους νέους της την αρετή⁴⁷ με σκοπό να διαμορφώσει ηθικά τον χαρακτήρα τους. Ποιες δυσκολίες περιγράφει για την επίτευξη αυτού του σκοπού;
8. Να εξηγήσετε τι επιδιώκει ο Αριστοτέλης να κατανοήσουν οι συμπολίτες του, όταν αντιπαραθέτει την έκφραση *τὰ τείνοντα πρὸς τὴν ἀρετὴν* στην έκφραση *τὰ χρήσιμα πρὸς τὸν βίον* και *τὰ περιττά* και ποια σχέση έχει η θέση που εκφράζει με το εκπαιδευτικό σύστημα που προτείνει.
9. Να συγκρίνετε την άποψη του Πλάτωνα (*Λάχης 190 b 7*): «αν δεν ξέρουμε καν τι είναι η αρετή, με ποιο τρόπο θα συμβουλέψουμε κάποιον

⁴³ Βλ. Κείμενα από τη βιβλιογραφία, αρ. 17.

⁴⁴ Βλ. επίσης Κείμενα από τη βιβλιογραφία, αρ. 18.

⁴⁵ Βλ. Κείμενα από τη βιβλιογραφία, αρ. 24.

⁴⁶ Πρβλ. Παράλληλα κείμενα, αρ. 9 και 14.

⁴⁷ *Τὰ τείνοντα πρὸς τὴν ἀρετὴν*. Βλ. Παράλληλα κείμενα, αρ. 15.

πώς να την κατακτήσει πιο εύκολα;» με τη θέση του Αριστοτέλη: «καὶ γὰρ τὴν ἀρετὴν οὐ τὴν αὐτὴν εὐθὺς πάντες τιμῶσιν, ὥστ' εὐλόγως διαφέρονται καὶ πρὸς τὴν ἀσκησιν αὐτῆς» και να εξηγήσετε τη σύμφωνη ή διαφορετική σας γνώμη.

10. Να επισημάνετε το σημείο στο οποίο συμπίπτουν όλες οι διαφορετικές απόψεις που παρουσιάζονται στο κείμενο και να εξηγήσετε αυτή τη σύμπτωση.
11. Ποια από τα θέματα που διατυπώνει ο Αριστοτέλης στο κείμενό του νομίζετε ότι εξακολουθούν να είναι επίκαιρα προβλήματα της Παιδείας;
12. Ποια από τις απόψεις ή τις θέσεις του Αριστοτέλη για την Παιδεία θα υποστηρίζατε ανεπιφύλακτα ως προσωπική σας πρόταση αν συμμετείχατε σε ένα συμπόσιο για την Εκπαίδευση και την Παιδεία γενικά και γιατί;
13. Να επισημάνετε και να παρουσιάσετε προφορικά τα κοινά σημεία μεταξύ των στόχων της εκπαίδευσης όπως ορίζονται σήμερα στο κείμενο του Συντάγματος και στο κείμενο του Αριστοτέλη που μελετήσατε.

Λεξιλογικές- Σημασιολογικές ερωτήσεις

1. Να αντιστοιχίσετε τις λέξεις της στήλης Α με εκείνες από τη στήλη Β με τις οποίες έχουν ετυμολογική συγγένεια:

<i>ἀμφισβητεῖται</i>	νους
<i>νομοθετητέον</i>	εξομολόγηση
<i>εὐλόγως</i>	συμμετοχή
<i>ἀσκείν</i>	λογίδριο
<i>παιδεία</i>	εύχρηστος
<i>μετέχειν</i>	αμφισβήτηση
<i>χρησίμων</i>	νομοθετώ
<i>ὁμολογούμενον</i>	εξάσκηση
<i>διάνοιαν</i>	εκπαιδευτικός

2. Να βρείτε μέσα από το κείμενο ή να σχηματίσετε, όπου δεν υπάρχουν, τα αντώνυμα των φράσεων που ακολουθούν⁴⁸:

<i>δήλον, φανερόν</i>	
<i>τὰ χρήσιμα πρὸς τὸν βίον</i>	
<i>τὰ τείνοντα πρὸς ἀρετήν</i>	
<i>ἐλευθερίων</i>	
<i>ταραχάδης</i>	
<i>διηρημένον</i>	
<i>πάντες</i>	
<i>τὸν βίον τὸν ἄριστον</i>	

3. (*παιδεία*) *παιδεύω/-ομαι*: Να δώσετε τη σημασία των λέξεων στο κείμενο και να εξηγήσετε με ποιες σημασίες χρησιμοποιούνται σήμερα.

⁴⁸ Π.χ. ἄδηλον, περιττά, ἀνελευθερίων κ.λπ.

Ερωτήσεις για τη συνολική θεώρηση των *Πολιτικῶν*

1. Από τον Αριστοτέλη - και όχι μόνο - προκύπτει ότι η παιδεία είναι *πολιτική* πράξη. Σήμερα ακούγεται συχνά η έκφραση «έξω η *πολιτική* από τα σχολεία». Με ποια σημασία χρησιμοποιείται η λέξη «*πολιτική*» στις περιπτώσεις αυτές; Διαπιστώνετε κάποια λογική αντίφαση ή όχι στις θέσεις αυτές;
2. Με δεδομένο ότι τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη που διασώθηκαν αποτελούσαν σημειώσεις για τις παραδόσεις του στη σχολή του, τι νομίζετε ότι επεδίωκε ως δάσκαλος να κατανοήσουν και να εφαρμόσουν στην καθημερινή τους ζωή οι μαθητές του, που ήταν περίπου στην ηλικία σας;
3. Στην αρχαιότητα διατυπώθηκε η άποψη⁴⁹ ότι όποιος δεν συμμετέχει στα κοινά είναι άχρηστος πολίτης. Ποια είναι η επικρατέστερη σήμερα άποψη για τη συμμετοχή των πολιτών στα «συμβαίνοντα» σε ένα κράτος και ποια σχέση έχουν με τις θέσεις του Αριστοτέλη για το ρόλο του πολίτη;
4. Από τη μελέτη των *Πολιτικῶν* του Αριστοτέλη, ποια θέση ή ιδέα πιστεύετε ότι θα επιδράσει στον τρόπο που σκέπτεστε και πιθανόν θα επηρεάσει τη συμπεριφορά σας από δω και πέρα και γιατί;
5. Ο Αριστοτέλης στις ενότητες των *Πολιτικῶν* που μελετήσατε εξετάζει μεταξύ άλλων αν η εξουσία πρέπει να ασκείται από έναν ή από πολλούς, υποβάλλοντας σε έλεγχο τις αντιλήψεις που διατυπώνονταν για το θέμα αυτό. Στα χωρία που δίνονται παρακάτω επιχειρηματολογεί υπέρ του «πλήθους» υπό όρους και απαντάει στα επιχειρήματα των οπαδών της μοναρχίας. Αφού διαβάσετε προσεκτικά τα χωρία, να αναλύσετε τις απόψεις του φιλοσόφου με βάση τις ενότητες των *Πολιτικῶν* που μελετήσατε:
 - α) Πάντες μὲν γὰρ ἔχουσι συνελθόντες ἰκανὴν αἴσθησιν, καὶ μειγνύμενοι τοῖς βελτίοσιν τὰς πόλεις ὠφελοῦσιν, καθάπερ ἢ μὴ καθαρὰ τροφή μετὰ τῆς καθαρᾶς τὴν πᾶσαν ποιεῖ χρησιμωτέραν τῆς ὀλίγης] χωρὶς δ' ἕκαστος ἀτελής περὶ τὸ κρίνειν ἐστίν. (*Πολιτικά*, 1281 b 37 - 41).

⁴⁹ Βλ. Θουκ. II, 40, 2 (*Επιτάφιος Περικλή*): *μόνοι γὰρ τὸν τε μηδὲν τῶνδε μετέχοντα οὐκ ἀπράγμονα, ἀλλ' ἀχρεῖον νομίζομεν.*

«Διότι όταν ευρίσκονται συνηγμένοι ομού έχουν ικανήν συναίσθησιν του πρόποντος, και συνενούμενοι με τους αρίστους πολίτας ωφελούντας πόλεις, καθώς η μη καθαρά τροφή όταν αναμειγνύεται με την καθαράν καθιστά ολόκληρον χρησιμωτέραν από την ολίγην] ο καθείς δε χωριστά ατελή πάντοτε εκφέρει κρίσιν.» (Μετάφραση: Ν. Παρίτσης).

β) Ἄλλ' ἴσως οὐ πάντα ταῦτα λέγεται καλῶς διὰ τε τὸν πάλαι λόγον, ἂν ἦ τὸ πλῆθος μὴ λίαν ἀνδραποδῶδες (ἔσται γὰρ ἕκαστος μὲν χείρων κριτῆς τῶν εἰδόντων, ἅπαντες δὲ συνελθόντες ἢ βελτίους ἢ που χείρους). (Πολιτικά, 1282 a 15 - 19).

«Ἄλλ' ἴσως πάντα ταῦτα δεν εἶναι πολὺ ορθά, τόσον δι' ὅσα ἐλέχθησαν μέχρις ἐδῶ, εφόσον το πλῆθος τῶν πολιτῶν δεν ἔχει τα πλείστα ἰδιώματα τοῦ ἀνδραπόδου (= δούλου) (διότι ο καθείς ἐκ τῶν πολλῶν αὐτὸς μὲν καθ' ἑαυτὸν θα εἶναι κριτῆς κατώτερος ἀπὸ τοὺς ἐιδικοὺς, ἀλλ' ὅλοι ομού συνηθροισμένοι κρίνουν ἢ πολὺ καλύτερα ἢ τουλάχιστον ὄχι χειρότερα ἀπὸ τοὺς ἐιδικοὺς)». (Μετάφραση: Ν. Παρίτσης).

6. Να μελετήσετε τα χωρία που ακολουθούν και να συσχετίσετε τις ιδέες τους με ἀνάλογες ιδέες τῶν Πολιτικῶν. Να δώσετε στο κείμενο τῆς ἀπάντησής σας ἓνα τίτλο.

α) καὶ γὰρ κακοῖσιν ὦν / ἐλευθέροισιν ἐμπεπαίδευμαι τρόποις

Ευριπίδης, Ἰνώ

«Κι ἂν εἶμαι βυθισμένος μες στὶς συμφορές, / ὅμως ἡ μόρφωση που πήρα, μ' ἔκαμεν ἀνθρώπο ἐλεύθερο». (Μετάφραση: Χ. Θεοδωράτος)

β) Νόμοι δὲ, ὡς ἔοικεν, οἱ μὲν τῶν χρηστῶν ἀνθρώπων ἕνεκα γίνονται, διδαχῆς χάριν τοῦ τίνα τρόπον ὁμιλοῦντες ἀλλήλοις ἂν φιλοφρόνως οἰκοῖεν, οἱ δὲ τῶν τὴν παιδείαν διαφυγόντων, ἀτεράμονι χρωμένων τινὶ φύσει καὶ μηδὲν τεγχθέντων, ὥστε μὴ <οὐκ> ἐπὶ πᾶσαν ἰέναι κάκην.

Πλάτων, Νόμοι, Θ, 880 D

«Ὅπως φαίνεται, ἄλλοι ἀπὸ τοὺς νόμους θεσπίζονται γιὰ τοὺς ἐνάρετους ἀνθρώπους, γιὰ νὰ τοὺς διδάξουν δηλαδὴ με ποιο τρόπο, συναναστρεφόμενοι μετὰξὺ τοὺς, θα φέρονται με φιλοφροσύνη ὁ ἓνας πρὸς τὸν ἄλλο, ἄλλοι γι' αὐτοὺς που ἀποφύγανε τὴν μόρφωση καὶ ἔχουν κάπως ἀνυπόταχτο χαρακτήρα, που δεν εἶναι εὐκόλο νὰ μαλακώσῃ ἡ ψυχὴ τοὺς, ὥστε νὰ μὴ εἶναι πρόθυμοι νὰ κάνουν κάθε κακό». (Μετάφραση: Β. Μοσκόβης)

Ερωτήσεις για τη γενική συνολική θεώρηση

(Ἠθικῶν Νικομαχείων - Πολιτικῶν)

1. Να συγκρίνετε τις θέσεις του Αριστοτέλη για τη δικαιοσύνη όπως παρουσιάζονται στις ενότητες των *Ἠθικῶν Νικομαχείων* και των *Πολιτικῶν*¹ που διδαχθήκατε με την έννοια της δικαιοσύνης στην πλατωνική *Πολιτεία*². Στη σύγκρισή σας αυτή να λάβετε υπόψη σας και όσα υποστηρίζει ο Αριστοτέλης στο παρακάτω χωρίο: *αὕτη μὲν οὖν ἡ δικαιοσύνη ἀρετὴ μὲν ἐστὶν τελεία ... κρατίστη τῶν ἀρετῶν εἶναι δοκεῖ ἢ δικαιοσύνη* (HN 1129 b 31- 34) και ο ποιητής Θέογνις από τα Μέγαρα (560-500 π.Χ.) σ' ένα ποίημά του: *ἐν δὲ δικαιοσύνη συλλήβδην πᾶσ' ἀρετῆ' σιν.*
2. Ένας από τους σύγχρονους μελετητές του Αριστοτέλη έχει γράψει ότι η πολιτική φιλοσοφία του, που παρουσιάζεται διεξοδικά στα *Πολιτικά*, «δεν είναι παρά το δεύτερο κεφάλαιο της περί τα ανθρώπεια φιλοσοφίας του· το πρώτο είναι η ηθική φιλοσοφία του, δηλ. τα *Ἠθικὰ Νικομάχεια* και ότι η λεγόμενη ηθική αρετή είναι στην πραγματικότητα, με την ευρύτερη έννοια, πολιτική αρετή³. Να στηρίξετε αυτή την άποψη με τη βοήθεια των θέσεων του Αριστοτέλη, όπως παρουσιάζονται στο κείμενα που διδαχθήκατε από τα *Ἠθικὰ Νικομάχεια* και τα *Πολιτικά*.
3. Ο Κρέοντας όταν παρουσιάζει τις προγραμματικές του δηλώσεις στον λεγόμενο «λόγο του θρόνου» (Σοφοκλή *Ἄντιγόνη*, στ. 162-210) σαν νέος βασιλιάς που συγκεντρώνει στα χέρια του και τη νομοθετική εξουσία αναφέρει μεταξύ άλλων:
τοιοῖσδ' ἐγὼ νόμοισι τήνδ' αὔξω πόλιν (στ. 191).
Σε ένα άλλο έργο του Σοφοκλή, ο ίδιος ο Κρέοντας, όταν φέρεται βίαια στον τυφλό γέροντα Οιδίποδα και αρπάζει τις δύο του θυγατέρες για να τον εκβιάσει να τον ακολουθήσει στη Θήβα, δέχεται την επίθεση του Θησέα, βασιλιά της Αθήνας, που τον κατηγορεί για έλλειψη αρετής ως εξής: *Καίτοι σε Θῆβαί γ' οὐκ ἐπαίδευσαν κακόν*

¹ Κυρίως στις ενότητες 3, 4 και 14.

² Στο μύθο του Γύγη και του Ηρόδ. Βλ. και εισαγωγή σχολικού βιβλίου, σσ. 100-102.

³ Δ. Λυπουρλής (1996), σ. 124.

οὐ γὰρ φιλοῦσιν ἄνδρας ἐκδίκους τρέφειν,
οὐδ' ἂν σ' ἐπαινέσειαν, εἰ πυθοίατο
συλῶντα τὰμὰ καὶ τὰ τῶν θεῶν, βία
ἄγοντα φωτῶν ἀθλίων ἰκτῆρια (Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶ, στ. 919-923).

«Αν και η Θήβα κακό δε θα σ'ανάθρεψε, γιατί
δεν αγαπά να θρέφει άδικους άντρες,
ούτε θα σε παινούσε αν ήθε μάθει
πως ληστεύεις εμένα και τα θεία,
όταν άθλιους αρπάζ με βία ικέτες». (Μετάφραση: Ι.Ν.Γρυπάρης)

Τι συμπεραίνετε σχετικά με τις απόψεις του Σοφοκλή για τον παιδευτικό ρόλο του νόμου και του κράτους, ώστε να γίνουν οι πολίτες ενάρετοι; Να συγκρίνετε αυτές τις απόψεις με τις θέσεις του Αριστοτέλη για το νόμο και το νομοθέτη, όπως τις είδατε στα *Ἠθικὰ Νικομάχεια* και τα *Πολιτικά*.

4. Για τον Αριστοτέλη, όπως για τους αρχαίους Έλληνες γενικά, η πολιτική είναι αδιάσπαστα συνδεδεμένη με την ηθική. Στην εποχή μας όμως θεωρείται ότι η πολιτική δεν έχει σχέση με την ηθική ούτε ως προς το σκοπό ούτε ως προς τα μέσα ή τις προϋποθέσεις. Ποια είναι η δική σας άποψη γι' αυτό; Στην απάντησή σας να σκεφθείτε π.χ. πώς δικαιολογούν οι πολιτικοί σημαντικές αποφάσεις, όπως είναι ένας πόλεμος. Μπορείτε να αντλήσετε παραδείγματα από τη σύγχρονη (διεθνή) πολιτική ζωή ή από την πρόσφατη (παγκόσμια) ιστορία.
5. Το *ἀνὰ λόγον συνορᾶν* (= η αναλογία) και η χρήση του παραδείγματος συναντάται παντού στα έργα του Αριστοτέλη. Να εντοπίσετε την εφαρμογή αυτών των μεθόδων σε συγκεκριμένα χωρία των κειμένων του Αριστοτέλη που διδαχτήκατε.
6. «Αν επιχειρηματολογείς σύμφωνα με τους κανόνες της λογικής και παράλληλα επικαλείσαι γνωστά σε όλους δεδομένα της εμπειρίας, πείθεις ευκολότερα τους ανθρώπους] γιατί ο καθένας έχει να συνεισφέρει κάτι δικό του στην αλήθεια» (*Ἠθικὰ Εὐδήμεια* I 6, 1216 b 26-33). Στα κείμενα που διδαχτήκατε ο Αριστοτέλης ακολουθεί αυτή την αρχή; Να στηρίξετε την απάντησή σας με χωρία των κειμένων.

7. Στα καλύτερα έργα του ο Αριστοτέλης γράφει έναν σαφή επιστημονικό πεζό λόγο, που τον χαρακτηρίζει η λιτή αντικειμενικότητα, η σφιχτοδεμένη συντομία και η ακριβολογία της έκφρασης. Την ορολογία του δανείζεται σε μεγάλο μέρος της από τον καθημερινό λόγο και δεν διστάζει να πλάσει νέους όρους όταν αυτοί λείπουν. Να επισημάνετε τα στοιχεία αυτά στα κείμενα που διδαχθήκατε και να τα εντάξετε σε ένα δοκίμιο, όπου θα αναλύετε το ύφος του φιλοσόφου εκφράζοντας τις προσωπικές σας απόψεις.
8. Στην εισαγωγή του βιβλίου σας (σ. 140) η ψυχοσύνθεση του Αριστοτέλη χαρακτηρίζεται ως «θετική» και «επιστημονική», ενώ του Πλάτωνα ως «ποιητική». Τώρα που ολοκληρώσατε τη μελέτη των κειμένων του Αριστοτέλη από το βιβλίο σας, να εξηγήσετε την άποψη αυτή και να την τεκμηριώσετε με παραδείγματα από τα κείμενα των δύο φιλοσόφων που διδαχθήκατε.

Παραδείγματα κριτηρίων αξιολόγησης

I. Ωριαίο κριτήριο¹

Ἡθικὰ Νικομάχεια, 5η ενότητα (B 3, 1 - 2)

Κείμενο: *Σημείον δὲ δεῖ ... ἢ γὰρ ὀρθὴ παιδεία αὕτη ἐστίν.*

(ὄλο το κείμενο της 5ης ενότητας)

A. Μετάφραση: Να μεταφράσετε το κείμενο.

(Μονάδες 5)

B. Ερωτήσεις

1. Πώς μπορεί να καθοριστεί με ποια «πρέπει» να χαίρονται και να λυπούνται οι νέοι; Νομίζετε ότι σήμερα υπάρχει τέτοιος καθορισμός και ως ποιο βαθμό τον ακολουθούν οι νέοι;

(Μονάδες 5)

2. Ο Αριστοτέλης στην ενότητα αυτή υποστηρίζει ότι «ὁ μὲν ὑπομένων τὰ δεινὰ καὶ χαίρων ἢ μὴ λυπούμενός γε ἀνδρείος», ενώ σε άλλο σημείο των ΗΝ διευκρινίζει: «διὸ προσδεῖται (=έχει ἀνάγκη) ὁ εὐδαίμων τῶν ἐν σώματι ἀγαθῶν καὶ τῶν ἐκτὸς (=των ἐξωτερικῶν) καὶ τῆς τύχης, ὅπως μὴ ἐμποδίζεται ταῦτα (=για να μην παρεμποδίζονται αυτά, δηλ. η

¹ Ὅπως είναι γνωστό στο Π.Δ. για την αξιολόγηση των μαθητῶν ορίζεται ὅτι η αξιολόγηση για την αρχαία ελληνική γραμματεία περιλαμβάνει: διδαγμένο κείμενο για μετάφραση (δίνονται 12-15 στίχοι και ζητείται μετάφραση 8-10 στίχων - μονάδες 2 στην 20βαθμη κλίμακα), τρεις ερωτήσεις ερμηνευτικές ἀπὸ τις οποίες η μία ἀπὸ διδαγμένο μεταφρασμένο κείμενο, ὁπότε δίνεται και το ἀναγκαῖο για την ερώτηση χωρίο (2 μονάδες ἢ καθεμία)· σε περίπτωση που δεν διδάσκεται μεταφρασμένο κείμενο οι ερωτήσεις είναι 2 (με 3 μονάδες καθεμία), (γ) μία ερώτηση γραμματολογική (2 μονάδες), (δ) μία ερώτηση λεξιλογική ἀπὸ το διδαγμένο πρωτότυπο κείμενο (2 μονάδες), (ε) ἀδίδακτο κείμενο ἀπὸ το πρωτότυπο (10-12 γραμμές) για μετάφραση (μονάδες 4), (στ) μία γραμματική ερώτηση και (ζ) μία συντακτική με δυνατότητα ἀνάλυσης (των στ, ζ) σε υποερωτήματα (2 μονάδες ἢ καθεμία). Μόνο σε ἓνα κριτήριο περιλαμβάνουμε ὅλα τα ζητούμενα ὡς παραδείγματα, σε ὅλα ὅμως διατηρούμε τὴ βαθμολογική ἀναλογία μετάφρασης - ερωτήσεων. Τα παραδείγματα ἀδίδακτων μπορεί να χρησιμοποιηθοῦν ὡς χωριστὰ κριτήρια, ὁπότε η μετάφραση θα βαθμολογηθεῖ με 10 και οι ερωτήσεις 5 +5.

ενέργεια και η ευδαιμονία). οί δὲ τὸν τροχιζόμενον (=αυτὸν που υποβάλλεται στο βασανιστήριο του τροχού) καὶ τὸν δυστυχίαις μεγάλαις περιπίπτοντα εὐδαίμονα φάσκοντες εἶναι, εἴαν ἢ ἀγαθός, ἢ ἐκόντες ἢ ἄκοντες οὐδὲν λέγουσιν» (1153, b 17-21). Με βάση τα δύο αυτά χωρία να εξηγήσετε τη θέση του φιλοσόφου για τα δεινά και τη σχέση τους με την ηδονή και την ηθική αρετή.

(Μονάδες 5)

3. ἡδονήν, σὺφρων, ἀχθόμενος, ἀνδρεῖος, φαῦλα, χαίρειν. Να δώσετε τα αντώνυμα των λέξεων (από το κείμενο) και από ένα συνώνυμο σε τέσσερις από αυτές με δική σας επιλογή.

(Μονάδες 5 = 10 λέξεις X 0.5)

II. Ωριαίο Κριτήριο

Πολιτικά 11η ενότητα (Α 1, 1)

Κείμενο: Ἐπειδὴ πᾶσαν πόλιν ὀρῶμεν κοινωνίαν τινὰ οὕσαν καὶ πᾶσαν κοινωνίαν ἀγαθοῦ τινος ἔνεκεν συνεστηκυῖαν (τοῦ γὰρ εἶναι δοκοῦντος ἀγαθοῦ χάριν πάντα πράττουσι πάντες), δῆλον ὡς πᾶσαι μὲν ἀγαθοῦ τινος στοχάζονται, μάλιστα δὲ καὶ τοῦ κυριωτάτου πάντων ἢ πασῶν κυριωτάτη καὶ πάσας περιέχουσα τὰς ἄλλας. Αὕτη δ' ἐστὶν ἡ καλουμένη πόλις καὶ ἡ κοινωνία ἡ πολιτική.

A. Μετάφραση

Να μεταφράσετε το κείμενο.

(Μονάδες 5)

B. Ερωτήσεις

1. Με βάση το κείμενο της ενότητας να γράψετε τις προκειμένες ενός συλλογισμού ο οποίος θα καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «η πόλη έχει συσταθεί για χάρη κάποιου αγαθού».

(Μονάδες 3)

2. Ποιο εννοεί ο Αριστοτέλης ως «κυριώτατο» αγαθό; Με ποιον όρο το δήλωνε και ποιο ορισμό του έδινε;

(Μονάδες 3)

3. Στο κείμενο που σας δίνεται παρακάτω² ο Αριστοτέλης εκθέτει τις απόψεις του για το χαρακτήρα και την προέλευση της πόλης και τη σχέση του ανθρώπου με αυτήν. Ποια στοιχεία του πρώτου κειμένου (πρωτότυπο) εξηγούνται με βάση το δεύτερο κείμενο και τι ακριβώς σημαίνει «αυτή (=η πόλη) είναι το τέλος εκείνων» ;

Η κοινωνική οντότητα που προήλθε από τη συνένωση περισσότερων χωριών είναι η πόλη, μια κοινωνική οντότητα τέλεια, που μπορούμε να πούμε ότι πέτυχε τελικά την ύψιστη αυτάρκεια συγκροτήθηκε για να

² Η ερώτηση μπορεί να τεθεί αν έχει διδαχτεί και η 12η ενότητα και έχει οριστεί επανάληψη και, εφόσον βέβαια ο χρόνος επαρκεί. Παρόμοια και η ερώτηση 4 προϋποθέτει επανάληψη της εισαγωγής.

διασφαλίζει τη ζωή, στην πραγματικότητα όμως υπάρχει για να εξασφαλίζει την καλή ζωή. Η πόλη, επομένως, είναι κάτι που ήρθε στην ύπαρξη εκ φύσεως, όπως ακριβώς και οι πρώτες κοινωνικές οντότητες, αφού αυτή είναι το τέλος εκείνων κι αφού αυτό που λέμε φύση ενός πράγματος δεν είναι παρά η μορφή που αυτό έχει κατά τη στιγμή της τελείωσης, της ολοκλήρωσής του : αυτό δεν λέμε, πράγματι, πως είναι τελικά η φύση του κάθε πράγματος, π.χ. του ανθρώπου, του αλόγου ή του σπιτιού, η μορφή δηλαδή που το κάθε πράγμα έχει όταν ολοκληρωθεί η εξελικτική του πορεία; Επίσης: Ο τελικός λόγος για τον οποίο υπάρχει ένα πράγμα είναι κάτι το έξοχο, και η αυτάρκεια είναι τελικός στόχος και, άρα, κάτι το έξοχο. Όλα αυτά κάνουν φανερό ότι η πόλη ανήκει στην κατηγορία των πραγμάτων που υπάρχουν εκ φύσεως και ότι ο άνθρωπος είναι ένα ον προορισμένο από τη φύση του να ζει σε πόλη (πολιτικόν ζῶον): ο δίχως πόλη άνθρωπος (θέλω να πω : ο εκ φύσεως δίχως πόλη άνθρωπος, όχι ο δίχως πόλη από κάποια τυχαία συγκυρία) ή είναι άνθρωπος κατώτερης ποιότητας ή είναι ένα ον ανώτερο από τον άνθρωπο. (Ενότητα 12η, Πολιτικά Α 2, 5- 6)

(Μονάδες 3)

4. Σε ποια περίοδο της ζωής του Σταγειρίτη τοποθετείται η συγγραφή των *Ἠθικῶν Νικομαχείων* και των *Πολιτικῶν*; Ποια ήταν τα ενδιαφέροντά του και οι ενασχολήσεις του την περίοδο αυτή; Να δώσετε τους τίτλους και το θέμα δύο άλλων έργων του (άσχετα από την περίοδο στην οποία ανήκουν).

(Μονάδες 3)

5. στοχάζονται : α) Να δώσετε την πρώτη σημασία της λέξης με βάση την ετυμολογική της προέλευση. β) Με ποια σημασία χρησιμοποιείται σήμερα και πώς νομίζετε ότι εξηγείται η σημασιολογική της εξέλιξη;

(Μονάδες 3)

III. Κριτήριο σε ευρύτερη ενότητα³

I. Διδαγμένο κείμενο : *Ἠθικά Νικομάχεια* ενότητα 6η : πρωτότυπο

(δίνεται όλο το κείμενο της ενότητας)

A. Μετάφραση: Να μεταφράσετε από το παραπάνω κείμενο το χωρίο:

«Δεῖ δὲ μὴ μόνον οὕτως εἰπεῖν ... καὶ μείναι τοὺς πολεμίους».

(Μονάδες 2)

B. Ερωτήσεις

1. Ποια κύρια στοιχεία διακρίνει ο Αριστοτέλης στην αρετή κάθε όντος και τι ακριβώς προσφέρει η αρετή στον άνθρωπο;

(Μονάδες 2)

2. Ποιο ρόλο παίζει το παράδειγμα στη συλλογιστική διαδικασία που ακολουθεί εδώ ο Αριστοτέλης; Ακολουθήστε και εσείς την ίδια διαδικασία -για το ίδιο ζήτημα - χρησιμοποιώντας δικά σας παραδείγματα.

(Μονάδες 2)

3. Ποια σημεία του κειμένου των *Ἠθικῶν Νικομαχείων* διευκρινίζονται με το παρακάτω κείμενο των *Πολιτικῶν*; Να εξηγήσετε με λίγα λόγια. (Δίνεται ένα χωρίο από το κείμενο της 14ης ενότητας: «Δεν υπάρχει πιο ανυπόφορο και πιο ... στην πολιτική κοινωνία»).

(Μονάδες 2)

4. Ποιο είναι το κύριο πρόβλημα που απασχολεί τον Αριστοτέλη στα *Ἠθικά Νικομάχεια* και πώς συνδέεται με τα θέματα που συζητάει στα *Πολιτικά*;

(Μονάδες 2)

³ Ευνόητο είναι ότι απαιτείται επιλογή των ερωτήσεων ανάλογα με το χρόνο που μπορεί να διατεθεί και ότι στον καθορισμό ευρύτερης ενότητας για επανάληψη κριτήριο είναι και ο χρόνος που μπορεί να διαθέσει για μελέτη ο μαθητής.

5. Λεξιλογική : ἔργον, ὀφθαλμός, ἵππος, ἐπιβάτης, ἄνθρωπος, φύσις, δρόμος (δραμεῖν) : Να γράψετε ένα παράγωγο επίθετο από καθένα ουσιαστικό χρησιμοποιώντας τις καταλήξεις -ώδης, -αῖος, -ικός, -ιος.
(Μονάδες 2)

II. Αδίδακτο κείμενο

Οἱ δὲ (Ἀθηναῖοι), οἷον ὄχλος φιλεῖ ποιεῖν, ὅσῳ μᾶλλον ὁ Κλέων ὑπέφευγε τὸν πλοῦν καὶ ἐξαναχώρει τὰ εἰρημένα, τόσῳ ἐπεκελεύοντο τῷ Νικίᾳ παραδιδόναι τὴν ἀρχὴν καὶ ἐκείνῳ ἐπεβῶν πλεῖν. ὥστε οὐκ ἔχων ὅπως τῶν εἰρημένων ἔτι ἐξαπαλλαγῆ, ὑφίσταται τὸν πλοῦν, καὶ παρελθὼν οὔτε φοβεῖσθαι ἔφη Λακεδαιμονίους πλεύσεσθαι τε λαβὼν ἐκ μὲν τῆς πόλεως οὐδένα, Λημνίους δὲ καὶ Ἴμβριους τοὺς παρόντας καὶ πελταστὰς οἳ ἦσαν ἐκ τε Αἴνου βεβοηθηκότες καὶ ἄλλοθεν τοξότας τετρακοσίους ταῦτα δὲ ἔχων ἔφη πρὸς τοῖς ἐν Πύλῳ στρατιώταις ἐντὸς ἡμερῶν εἴκοσιν ἢ ἄξιον Λακεδαιμονίους ζῶντας ἢ αὐτοῦ ἀποκτενεῖν. τοῖς δὲ Ἀθηναίοις ἐνέπεσε μὲν τι γέλωτος τῇ κουφολογίᾳ αὐτοῦ, ἀσμένοις δ' ὅμως ἐγίγνετο τοῖς σώφροσι τῶν ἀνθρώπων, λογιζομένοις δυοῖν ἀγαθοῖν τοῦ ἐτέρου τεύξεσθαι, ἢ Κλέωνος ἀπαλλαγῆσεσθαι, ὃ μᾶλλον ἤλπιζον, ἢ σφαλεῖσι γνώμῃς Λακεδαιμονίους σφίσι χειρώσεσθαι.

Θουκυδίδης, Ἱστορίαι, IV, 28, 3 - 5

Λεξιλόγιο

ὑποφεύγω : ξεφεύγω, υπεκφεύγω

ἐξαναχωρῶ : υποχωρῶ, ξεφεύγω

ἐπικελεύομαι : παρακινῶ, προτρέπω

ἐπιβοᾶ : φωνάζω μεγαλοφώνως σε κάποιον, κραυγάζω

ἐξαπαλλάσσομαι : απαλλάσσομαι από

ὑφίσταμαι + αιτ. πράγματος : υποτάσσομαι σε κάτι, συναινῶ σε κάτι

πρὸς + δοτ. : επιπροσθέτως, επιπλέον

κουφολογία : απερισκεψία, επιπολαιότητα

χειρόδομαι-οὔμαι : υποτάσσομαι, αιχμαλωτίζομαι

A. Μετάφραση : Να μεταφράσετε το κείμενο

(Μονάδες 4)

B. Ερωτήσεις

6. α) Να χαρακτηρίσετε συντακτικώς τα απαρέμφατα του κειμένου και να γράψετε το υποκείμενο και το /τα αντικείμενό/ά τους (αν έχουν αντικείμενο).

β) Να γράψετε τα λόγια του Κλέωνα σε ευθύ λόγο.

(Μονάδες 2)

7. α) Να μεταφέρετε τα παρακάτω χωρία στη χρονική βαθμίδα του παρόντος, κάνοντας όποιες αλλαγές είναι αναγκαίες:

(1) *Οί δὲ Ἀθηναῖοι, οἷον ὄχλος φιλεῖ ποιεῖν, ὅσῳ μᾶλλον ὁ Κλέων ὑπέφευγε τὸν πλοῦν καὶ ἐξανεχώρει τὰ εἰρημένα, τόσῳ ἐπεκελεύοντο τῷ Νικίᾳ παραδιδόναι τὴν ἀρχὴν καὶ ἐκείνῳ ἐπεβόων πλεῖν.*

(2) *τοῖς δὲ Ἀθηναίοις ἐνέπεσε μὲν τι γέλωτος τῇ κουφολογίᾳ αὐτοῦ, ἀσμένοις δ' ὅμως ἐγίγνετο τοῖς σώφροσι τῶν ἀνθρώπων.*

β) *στρατιώταις, γέλωτος, πόλεως, τὸν πλοῦν, τοῖς σώφροσι:* Να γράψετε την ονομαστική και κλητική ενικού και την γενική και αιτιατική πληθυντικού των λέξεων.

(Μονάδες 2)

Παραδείγματα αδιδακτων κειμένων

Κείμενο 1ο

Πάλιν δὲ ἐρωτώμενος ὁ Σωκράτης ἢ ἀνδρεία πότερον εἴη διδακτὸν ἢ φυσικόν, «οἶμαι μὲν», ἔφη, «ὥσπερ σῶμα σώματος ἰσχυρότερον πρὸς τοὺς πόνους φύεται, οὕτω καὶ ψυχὴν ψυχῆς ἐρωμενέστεραν πρὸς τὰ δεινὰ φύσει γίγνεσθαι ὁρῶ γὰρ ἐν τοῖς αὐτοῖς νόμοις τε καὶ ἔθεσι τρεφομένους πολὺ διαφέροντας ἀλλήλων τόλμη νομίζω μέντοι πᾶσαν φύσιν μαθήσει καὶ μελέτη πρὸς ἀνδρείαν αὔξεσθαι· δῆλον μὲν γὰρ ὅτι Σκύθαι καὶ Θραῖκες οὐκ ἂν τολμήσειαν ἀσπίδας καὶ δόρατα λαβόντες Λακεδαιμονίοις διαμάχεσθαι· φανερὸν δ' ὅτι Λακεδαιμόνιοι οὐτ' ἂν Θραξὶ πέλταις καὶ ἀκοντίοις οὔτε Σκύθαις τόξοις ἐθέλοιεν ἂν διαγωνίζεσθαι. Ὅρῶ δ' ἔγωγε καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων πάντων ὁμοίως καὶ φύσει διαφέροντας ἀλλήλων τοὺς ἀνθρώπους καὶ ἐπιμελείᾳ πολὺ ἐπιδιδόντας. Ἐκ δὲ τούτων δῆλόν ἐστιν ὅτι πάντας χρὴ καὶ τοὺς εὐφυεστεροὺς καὶ τοὺς ἀμβλυτέροὺς τὴν φύσιν, ἐν οἷς ἂν ἀξιόλογοι βούλωνται γενέσθαι, ταῦτα καὶ μανθάνειν καὶ μελετᾶν.

Ξενοφῶν, Ἀπομνημονεύματα, 3, 9, 1-3

Λεξιλόγιο

ἐρωμενέστερος : δυνατότερος, πιο ανδρείος

αὔξομαι : προοδεύω

μελέτη : ἀύξηση

διαμάχομαι τινι : ἀντιμετωπίζω κάποιον

πέλτη: μικρὴ ἀσπίδα

διαγωνίζομαι τινι : πολεμῶ, μάχομαι ἐναντίον κάποιου

ἀμβλὺς : νωθρός

A. Μετάφραση

Να μεταφράσετε το κείμενο.

(Μονάδες 4)

B. Ερωτήσεις

- 1.1. Να εντοπίσετε τα επίθετα συγκριτικού βαθμού και να γράψετε τους άλλους δύο βαθμούς στο γένος, τον αριθμό και την πτώση που βρίσκονται στο κείμενο.
- 1.2. Να επισημάνετε τους ρηματικούς τύπους σε ευκτική έγκλιση και να γράψετε το αντίστοιχο πρόσωπο στις άλλες εγκλίσεις του ίδιου χρόνου.

(Μονάδες 2)

- 2.1. Ποιες δοτικές του κειμένου έχουν θέση αντικειμένου; Σε ποια ρήματα ή ρηματικούς τύπους έχουν αυτή τη θέση;
- 2.2. Να αναγνωρίσετε συντακτικώς τα απαρέμφατα του κειμένου που βρίσκονται στη μέση φωνή (είδος απαρεμφάτου, συντακτική θέση, ταυτοπροσωπία, ετεροπροσωπία).

(Μονάδες 2)

Κείμενο 2ο

Ἄπας ὁ τῶν ἀνθρώπων βίος, ὃ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, κἄν μεγάλην πόλιν οἰκῶσι κἄν μικράν, φύσει και νόμοις διοικεῖται. τούτων δ' ἡ μὲν φύσις ἐστὶν ἄτακτον καὶ κατ' ἄνδρ' ἴδιον τοῦ ἔχοντος, οἱ δὲ νόμοι κοινὸν καὶ τεταγμένον καὶ ταῦτὸ πᾶσιν ἡ μὲν οὖν φύσις, ἃν ἢ πονηρά, πολλάκις φαῦλα βούλεται διόπερ τοὺς τοιούτους ἐξαμαρτάνοντας εὐρήσετε. οἱ δὲ νόμοι τὸ δίκαιον καὶ τὸ καλὸν καὶ τὸ συμφέρον βούλονται, και τοῦτο ζητοῦσιν, και ἐπειδὴν εὐρεθῆ, κοινὸν τοῦτο πρόσταγμ' ἀπεδείχθη, πᾶσιν ἴσον και ὅμοιον, και τοῦτ' ἔστι νόμος. ὃ πάντας πείθεσθαι προσήκει διὰ πολλά, και μάλισθ' ὅτι πᾶς ἐστὶ νόμος εὐρημα μὲν και δῶρον θεῶν, δόγμα δ' ἀνθρώπων φρονίμων, ἐπανόρθωμα δὲ τῶν ἐκουσίων και ἀκουσίων ἀμαρτημάτων, πόλεως δὲ συνθήκη κοινή, καθ' ἣν πᾶσι προσήκει ζῆν τοῖς ἐν τῇ πόλει.

Δημοσθένης, Κατὰ Ἀριστογείτονος Α' 15 - 17

Λεξιλόγιο

ἄτακτον # τεταγμένον

ἄτακτος : ο μη πειθαρχημένος, ἀκοσμος

πρόσταγμα : διαταγή, πρόσταγμα

δόγμα: ὅ,τι θεωρεῖ κάποιος ἀληθινό // γνώμη, δοξασία //ἀπόφαση, ψήφισμα

ἐπανόρθωμα : επανόρθωση, αποκατάσταση// διόρθωση, βελτίωση

συνθήκη : συνθήκη, σύμβαση, συμφωνία, διευθέτηση

A. Μετάφραση

Να μεταφράσετε το κείμενο.

(Μονάδες 4)

B. Ερωτήσεις

1.1. Να μεταφέρετε στον πληθυντικό αριθμό τις φράσεις :

(α) ἡ μὲν οὖν φύσις, ἃν ἢ πονηρά, πολλάκις φαῦλα βούλεται

(β) πᾶς ἐστὶ νόμος εὐρημα μὲν και δῶρον θεῶν

1.2. τεταγμένον, ἐξαμαρτάνοντας: Να μεταφέρετε τους ρηματικούς τύπους σε όλους τους άλλους χρόνους της ίδιας φωνής.

(Μονάδες 2)

- 2.1. Να γράψετε τις δευτερεύουσες προτάσεις του κειμένου και να τις χαρακτηρίσετε δηλώνοντας και (α) το ρήμα από το οποίο εξαρτώνται, (β) για τον ή τους υποθετικούς λόγους του κειμένου την απόδοση και το είδος.
- 2.2. Να βρείτε τα κατηγορούμενα του κειμένου, να γράψετε σε ποιο όρο αποδίδονται και να εξηγήσετε τη συμφωνία ή την ασυμφωνία τους με αυτόν.

(Μονάδες 2)

Κείμενο 3ο

Ἐγὼ δὲ παρήλθον οὔτε ἀντεροῶν περὶ Μυτιληναίων οὔτε κατηγορήσων. οὐ γὰρ περὶ τῆς ἐκείνων ἀδικίας ὑμῖν ὁ ἀγὼν, εἰ σωφρονοῦμεν, ἀλλὰ περὶ τῆς ἡμετέρας εὐβουλίας. ἦν τε γὰρ ἀποφῆνω πάνυ ἀδικοῦντας αὐτούς, οὐ διὰ τοῦτο καὶ ἀποκτεῖναι κελεύσω, εἰ μὴ ξυμφέρον ἦν τε καὶ ἔχοντάς τι ξυγγνώμης, ἔαν, εἰ τῇ πόλει μὴ ἀγαθὸν φαίνοιτο. νομίζω δὲ περὶ τοῦ μέλλοντος ὑμᾶς μᾶλλον βουλευέσθαι ἢ τοῦ παρόντος. καὶ τοῦτο, ὃ μάλιστα Κλέων ἰσχυρίζεται, ἐς τὸ λοιπὸν ξυμφέρον ἔσεσθαι πρὸς τὸ ἦσσον ἀφίστασθαι θάνατον ζημίαν προθεῖσι, καὶ αὐτὸς περὶ τοῦ ἐς τὸ μέλλον καλῶς ἔχοντος ἀντισχυριζόμενος τάναντία γινώσκω. καὶ οὐκ ἄξιῶ ὑμᾶς τῷ εὐπρεπεῖ τοῦ ἐκείνου λόγου τὸ χρήσιμον τοῦ ἐμοῦ ἀπώσασθαι.

Θουκυδίδης, Ἱστορίαι, ΙΙΙ, 44, 1- 4 (δημηγορία Διοδότου)

Λεξιλόγιο

παρέρχομαι-πάρεμι: (για ρήτορα) ανεβαίνω στο βήμα
ἀντεροῶν-ἀνταγορεύω τινί: μιλάω, αγορεύω εναντίον κάποιου
ἀποφαίνω: αποδείχνω αποδεικνύω
πάνυ: και μάλιστα
ἐς τὸ λοιπὸν: στο μέλλον
πρὸς τὸ ἦσσον ἀφίστασθαι (ἀφίσταμαι): (ως προς το να αποστατούν λιγότερο συχνά οι σύμμαχοι) σχετικά με τις λιγότερο συχνές αποστασίες των συμμάχων
(προθεῖσι) προτίθημι θάνατον ζημίαν: επιβάλλω το θάνατο ως τιμωρία
τῷ εὐπρεπεῖ: εξ αιτίας της ευπρέπειας, της ομορφιάς
ἀπώσασθαι-ἀπωθοῦμαι: απορρίπτω, απορροῦω

A. Μετάφραση

Να μεταφράσετε το κείμενο.

(Μονάδες 4)

B. Ερωτήσεις

1.1. Αν υποθέσουμε ότι ο ρήτορας μιλώντας εξ ονόματος πολλών (σε πληθυντικό αριθμό) απευθύνεται προς έναν ακροατή (στο β' ενικό πρόσωπο), πώς θα ήταν διατυπωμένα τα παρακάτω χωρία; Να τα γράψετε κάνοντας όλες τις αναγκαίες αλλαγές:

(α) Ἐγὼ δὲ παρήλθον οὔτε ἀντερῶν περὶ Μυτιληναίων οὔτε κατηγορήσων. οὐ γὰρ περὶ τῆς ἐκείνων ἀδικίας ὑμῖν ὁ ἀγὼν, εἰ σωφρονοῦμεν, ἀλλὰ περὶ τῆς ἡμετέρας εὐβουλίας.

(β) καὶ οὐκ ἀξιῶ ὑμᾶς τῷ εὐπρεπεῖ τοῦ ἐκείνου λόγου τὸ χρήσιμον τοῦ ἐμοῦ ἀπόσασθαι.

1.2. εἶν, ἀφίστασθαι, προθεῖσι : Να τοποθετήσετε τους ρηματικούς τύπους στη σωστή θέση του παρακάτω πίνακα και να συμπληρώσετε τα κενά:

Ενεστώτας			
Μέλλων			
Αόριστος β'			
Παρακείμενος			

(Μονάδες 2)

2.1. Να γράψετε τις μετοχές του κειμένου και να χαρακτηρίσετε τη συντακτική τους θέση.

2.2. Να γράψετε τους υποθετικούς λόγους του κειμένου (υπόθεση - απόδοση) και να τους χαρακτηρίσετε. Να μετατρέψετε έναν από αυτούς (με δική σας επιλογή) ώστε να δηλώνει το αντίθετο από το πραγματικό.

(Μονάδες 2)

Κείμενο 4ο

Ἐπίεσε δ' αὐτοὺς μᾶλλον πρὸς τῷ ὑπάρχοντι πόνῳ καὶ ἡ ξυγκομιδὴ ἐκ τῶν ἀγρῶν ἐς τὸ ἄστυ, καὶ οὐχ ἦσσαν τοὺς ἐπελθόντας. οἰκιῶν γὰρ οὐχ ὑπαρχουσῶν, ἀλλ' ἐν καλύβαις πνιγηραῖς ὥρα ἔτους διαιτωμένων ὁ φθόρος ἐγίγνετο οὐδενὶ κόσμῳ, ἀλλὰ καὶ νεκροὶ ἐπ' ἀλλήλοις ἀποθνήσκοντες ἔκειντο καὶ ἐν ταῖς ὁδοῖς ἐκαλινδοῦντο καὶ περὶ τὰς κρήνας ἀπάσας ἡμιθνήτες τοῦ ὕδατος ἐπιθυμία. τά τε ἱερὰ ἐν οἷς ἐσκήνηντο νεκρῶν πλέα ἦν, αὐτοῦ ἐναποθνησκόντων ὑπερβιαζομένου γὰρ τοῦ κακοῦ οἱ ἄνθρωποι, οὐκ ἔχοντες ὅ τι γένωνται, ἐς ὀλιγορίαν ἐτρέποντο καὶ ἱερῶν καὶ ὀσίων ὁμοίως. νόμοι τε πάντες ξυνεταράχθησαν οἷς ἐχρῶντο πρότερον περὶ τὰς ταφάς, ἔθαπτον δὲ ὡς ἕκαστος ἐδύνατο.

Θουκυδίδης, Ἱστορίαι II, 52

Λεξιλόγιο

ἡ ξυγκομιδὴ ἐκ τῶν ἀγρῶν ἐς τὸ ἄστυ = ἡ συρροή (των κατοίκων) ἀπὸ τῆν ὑπαιθρο στὴν πόλη

οἱ ἐπελθόντες = οἱ πρόσφυγες, αὐτοὶ που ἦλθαν ἀπὸ τοὺς αγρούς

ἡ ὥρα τοῦ ἔτους = τὸ καλοκαίρι

ὁ φθόρος = ἡ φθορά, ὁ ὄλεθρος

καλινδοῦμαι = κυλιέμαι

ὑπερβιάζομαι = βασανίζω πολὺ, καταστενοχωρῶ

οὐκ ἔχω + πλαγ. ερωτ. προτ. = δὲν ξέρω τι ...

A. Μετάφραση: Νὰ μεταφράσετε τὸ κείμενο.

(Μονάδες 4)

B. Ερωτήσεις:

1.1. *ἄστν, ἔτους, ὁδοῖς, ἐπιθυμία, ὕδατος*: Να γράψετε τις πλάγιες πτώσεις των λέξεων στον άλλο αριθμό.

1.2. α) *δαιτωμένων*, β) *ἐτράποντο*: Να συμπληρώσετε τα πρόσωπα των εγκλίσεων που ζητούνται στο χρόνο στον οποίο βρίσκονται οι τύποι που δίνονται:

	<i>οριστική</i>	<i>υποτακτική</i>	<i>ενκτική</i>	<i>προστακτική</i>
β' ενικό α)				
β)				
γ' πληθ. α)				
β)				

(Μονάδες 2)

2.1. Να χαρακτηρίσετε τις μετοχές του κειμένου που βρίσκονται σε γενική πτώση.

2.2. Να εντοπίσετε τους ετερόπτωτους προσδιορισμούς του κειμένου που βρίσκονται σε γενική πτώση και να τους χαρακτηρίσετε.

(Μονάδες 2)

Κείμενο 5ο

Ἔργων γὰρ εὖ πραχθέντων λόγῳ καλῶς ῥηθέντι μνήμη καὶ κόσμος τοῖς πράξασι γίγνεται παρὰ τῶν ἀκουσάντων / δεῖ δὴ τοιούτου τινὸς λόγου ὅστις τοὺς μὲν τετελευτηκότας ἱκανῶς ἐπαινέσεται, τοῖς δὲ ζῶσιν εὐμενῶς παραινέσεται, ἐκγόνοις μὲν καὶ ἀδελφοῖς μιμῆσθαι τὴν τῶνδε ἀρετὴν παρακελευόμενος, πατέρας δὲ καὶ μητέρας καὶ εἴ τινες τῶν ἄνωθεν ἔτι προγόνων λείπονται, τούτους δὲ παραμυθούμενος. τίς οὖν ἂν ἡμῖν τοιοῦτος λόγος φανείη; ἢ πόθεν ἂν ὀρθῶς ἀρξάμεθα ἄνδρας ἀγαθοὺς ἐπαινοῦντες, οἳ ζῶντές τε τοὺς ἑαυτῶν ἡὔφραινον δι' ἀρετὴν, καὶ τὴν τελευτὴν ἀντὶ τῆς τῶν ζώντων σωτηρίας ἠλλάξαντο; δοκεῖ μοι χρῆναι κατὰ φύσιν, ὥσπερ ἀγαθοὶ ἐγένοντο, οὕτω καὶ ἐπαινεῖν αὐτούς. ἀγαθοὶ δὲ ἐγένοντο διὰ τὸ φῦναι ἐξ ἀγαθῶν.

Πλάτων, Μενέξενος, 236 e - 237 a

Λεξιλόγιο

ἔκγονοι = ἄμεσοι απόγονοι

οἱ ἄνωθεν πρόγονοι = οἱ ανιόντες συγγενεῖς (παππούδες κ.λπ.)

παραμυθοῦμαι = παρηγορῶ

A. Να μεταφράσετε το κείμενο.

(Μονάδες 4)

B. Ερωτήσεις

1.1. Να εντοπίσετε τα ρήματα/ρημ. τύπους που βρίσκονται σε παθητικό αόριστο α' ή β' και να γράψετε το β' ενικό και γ' πληθυντικό πρόσωπο ενκτικής και προστακτικής του ίδιου χρόνου.

1.2. Να γράψετε τα παραθετικά όλων των επιρρημάτων του κειμένου.

(Μονάδες 2)

2.1. ἢ πόθεν ἂν ὀρθῶς ... φῦναι ἐξ ἀγαθῶν. Να επισημάνετε τους εμπρόθετους προσδιορισμούς του χωρίου και να γράψετε τι δηλώνει καθένας από αυτούς.

2.2. Να χαρακτηρίσετε το είδος των επιρρηματικών μετοχών του κειμένου που είναι συνημμένες.

(Μονάδες 2)

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Κείμενο 1ο: Ηθική αρετή, ἔξις, ἔθος και «μεσότητα»

Διὸ καὶ καλῶς ὠνόμασται τὸ ἦθος. ἔστι μὲν γὰρ, ὡς τύπῳ εἰπεῖν, ποιότης τοῦ ἀλόγου τὸ ἦθος, ὠνόμασται δ' ὅτι τὴν ποιότητα ταύτην καὶ τὴν διαφορὰν ἔθει λαμβάνει τὸ ἄλογον ὑπὸ τοῦ λόγου πλαττόμενον, οὐ βουλομένου τὸ πάθος ἐξαιρεῖν παντάπασι (οὔτε γὰρ δυνατόν οὔτ' ἄμεινον), ἀλλ' ὄρον τινὰ καὶ τάξιν ἐπιτιθέντος αὐτῷ καὶ τὰς ἠθικὰς ἀρετάς, οὐκ ἀπαθείας οὔσας ἀλλὰ συμμετρίας παθῶν καὶ μεσότητος, ἐμποιοῦντος ἐμποιεῖ δὲ τῇ φρονήσει τὴν τοῦ παθητικοῦ δύναμιν εἰς ἔξιν ἀστείαν καθιστάς. τρία γὰρ δὴ ταῦτά φασι περὶ τὴν ψυχὴν ὑπάρχειν, δύναμιν πάθος ἔξιν. ἡ μὲν οὖν δύναμις ἀρχὴ καὶ ὕλη τοῦ πάθους, οἷον ὀργιλότης αἰσχυντηλία θαρραλεότης τὸ δὲ πάθος κίνησις τις ἥδη τῆς δυνάμεως, οἷον ὀργὴ θάρσος αἰδώς [θράσος] ἡ δ' ἔξις ἰσχὺς καὶ κατασκευὴ τῆς περὶ τὸ ἄλογον δυνάμεως ἐξ ἔθους ἐγγενόμενη, κακία μὲν, ἂν φεύλως ἀρετὴ δ', ἂν καλῶς ὑπὸ τοῦ λόγου παιδαγωγηθῇ τὸ πάθος.

Για τούτο σωστά και το ἦθος ονομάστηκε ἔτσι το ἦθος, δηλαδή, για να το πούμε σχηματικά, είναι ποιότητα του αλόγου, και ονομάζεται ἔτσι γιατί το ἄλογο, πλαθόμενο από τον λόγο, αποκτά την ποιότητα τούτη και τη διαφορὰ από τη συνήθεια (ἔθος), αφού ο λόγος δεν επιθυμεί να εξαλείψει εντελῶς το πάθος (οὔτε δυνατόν είναι, ἄλλωστε, οὔτε το καλύτερο), ἀλλά του ἐπιβάλλει κάποιο ὄριο και τάξη και του ἐμφυτεύει τις ἠθικὲς ἀρετὲς, οι οποίες δεν είναι ἐλλειψη πάθους ἀλλὰ συμμετρία παθῶν και μεσότητα: ο λόγος, μάλιστα, ἐμφυτεύει τις ἠθικὲς ἀρετὲς διὰ τῆς φρονήσεως, κάνοντας τὴ δύναμη του παθητικοῦ ευπρεπὴ ἔξη. Λέγεται, ἐξ ἄλλου, πως ἡ ψυχὴ κατέχει τα ἐξῆς τρία: δύναμη, πάθος, ἔξη. Ἡ δύναμη είναι ἀφετηρία ἢ ὑλικό του πάθους, ὅπως, για παράδειγμα ἡ ὀργιλότητα, ἡ ντροπαλότητα, ἡ τολμηρότητα. Το πάθος είναι ἓνα εἶδος κίνησης τῆς δυνάμεως, ὅπως ἡ ὀργή, το θάρσος, ἡ ντροπή [ἡ τόλμη]. Ἡ ἔξη, τέλος, είναι ἰσχὺς και κατάσταση τῆς δυνάμεως του αλόγου, που προέρχεται ἀπὸ τὴ συνήθεια και γίνεται, ἀφενός, κακία, ἀν το πάθος παιδαγωγήθηκε ἀσχημα ἀπὸ το λόγο, και, ἀφετέρου, ἀρετὴ, ἀν (το πάθος) παιδαγωγήθηκε σωστά.

Πλούταρχος, *Περὶ ἠθικῆς ἀρετῆς*, 443 c-d. (Μετάφραση: Φιλολογικὴ ομάδα, εκδ. Κάκτος)

Κείμενο 2ο: Ηθική αρετή - διδασκαλία - ηδονή

τί οὖν; οὐκ ἂν εἴποις καὶ αὐτός «εἰ μὴ γίνονται μαθήσει βελτίονες ἄνθρωποι, παραπόλλυται ὁ μισθὸς τῶν παιδαγωγῶν»; πρῶτοι γὰρ οὗτοι παραλαμβάνοντες ἐκ γάλακτος, ὥσπερ αἰ τίθται ταῖς χερσὶ τὸ σῶμα πλάττουσιν, οὕτω τὸ ἦθος ῥυθμίζουσι τοῖς ἔθεσιν εἰς ἵχνος τι πρῶτον ἀρετῆς καθιστάντες. καὶ ὁ Λάκων ἐρωτηθεὶς τί παρέχει παιδαγωγῶν, «τὰ καλὰ» ἔφη «τοῖς παισὶν ἡδέα ποιῶ».

Τι λοιπόν; Δεν θα έλεγες και συ ότι «αν οι άνθρωποι δεν γίνονται καλύτεροι με τη μάθηση, η αμοιβή που δίνεται στους παιδαγωγούς πάει χαμένη»; Αυτοί, δηλαδή, είναι οι πρώτοι που παραλαμβάνουν το παιδί μόλις απογαλακτιστεί και, όπως ακριβώς οι τροφοί πλάθουν το σώμα του με τα χέρια τους, έτσι οι παιδαγωγοί διαπλάθουν με τις συνήθειες που του μαθαίνουν το χαρακτήρα του παιδιού, βάζοντάς το να κάνει το πρώτο βήμα του στα χνάρια της αρετής. Έτσι ο Λάκωνας, όταν ρωτήθηκε τι πετύχαινε παιδαγωγώντας, απάντησε: «Κάνω τα σωστά πράγματα ευχάριστα για τα παιδιά».

Πλούταρχος, *Εἰ διδασκτὸν ἡ ἀρετὴ*, 439 f. (Μετάφραση: Φιλολογική ομάδα, εκδ. Κάκτος)

Κείμενο 3ο: Έλλειψη - υπερβολή - μεσότητα

τὴν δ' ὀρμὴν τῷ πάθει ποιεῖ τὸ ἦθος, λόγου δεομένην ὀρίζοντος, ὅπως μετρία παρῆ καὶ μήθ' ὑπερβάλλη μήτ' ἐγκαταλείπη τὸν καιρὸν. τὸ γὰρ δὴ παθητικὸν καὶ ἄλογον κινήσει χρῆται ταῖς μὲν ἄγαν σφοδραῖς καὶ ὀξεῖαις ταῖς δὲ μαλακωτέραις ἢ προσήκει καὶ ἀργότεραις. ὅθεν ἕκαστον ὧν πρᾶττομεν ἀεὶ μοναχῶς μὲν κατορθοῦται πλεοναχῶς δ' ἀμαρτάνεται· τὸ γὰρ βαλεῖν τὸν σκοπὸν ἕν ἐστι καὶ ἀπλοῦν, ἀστοχοῦσι δ' ἄλλοτ' ἄλλως, ὑπερβάλλοντες τὸ μέτριον ἢ προαπολείποντες. τοῦτ' οὖν τοῦ πρακτικοῦ λόγου κατὰ φύσιν ἔργον ἐστί, τὸ ἐξαιρεῖν τὰς ἀμετρίας τῶν παθῶν καὶ πλημμελείας. ὅπου μὲν γὰρ ὑπ' ἀρρωστίας καὶ μαλακίας ἢ δέους καὶ ὀκνου προενδίδωσιν ἢ ὀρμὴ καὶ προαπολείπει τὸ καλὸν, ἐνταῦθα πάρεστιν ἐξεγείρων καὶ ἀναρριπίζων, ὅπου δὲ πάλιν ἐκφέρεται ῥυεῖσα πολλὴ καὶ ἄτακτος, ἐκεῖ τὸ σφοδρὸν ἀφαιρεῖ καὶ ἴσθησιν. οὕτως δ' ὀρίζων τὴν παθητικὴν κίνησιν ἐμποιεῖ τὰς ἠθικὰς ἀρετὰς περὶ τὸ ἄλογον, ἐλλείψεως καὶ υπερβολῆς μεσότητος οὔσας.

Το ἦθος, τώρα, δημιουργεῖ τὴν ὀρμὴν τοῦ πάθους, χρειάζεται, ὁμως, τὸν λόγο γιὰ νὰ τὴν κρατήσει στα ὅρια τοῦ μέτρου καὶ νὰ τὴν ἐμποδίσῃ νὰ υπερβεῖ ἢ νὰ υπολειφθεῖ τῆς κατάλληλης στιγμῆς. Πραγματικά, τὸ παθητικὸ καὶ ἄλογο κινεῖται ἄλλοτε μὲ μεγάλη σφοδρότητα καὶ ταχύτητα καὶ ἄλλοτε πιο μαλακά καὶ ἀργά ἀπ' ὅ,τι απαιτεῖ ἡ περίσταση. Γιὰ τοῦτο καθετὶ που κάνουμε κάθε φορὰ μπορεῖ νὰ πετύχει κατὰ ἓνα μόνο τρόπο, ἀλλὰ μπορεῖ ν' ἀποτύχει κατὰ πολλοὺς γιὰ νὰ πετύχουμε, ἄλλωστε, τὸν στόχο δὲν ὑπάρχει παρὰ μόνο ἓνας καὶ ἀπλὸς τρόπος, ἐνῶ εἶναι δυνατὸ ν' ἀστοχήσουμε μὲ πολλοὺς τρόπους, ἀνάλογα μὲ τὸ ἀνὸς υπερβαίνουμε τὸ μέτριο ἢ υστεροῦμε ὡς πρὸς αὐτό. Τοῦτο λοιπὸν εἶναι τὸ κατὰ φύσιν ἔργο τοῦ πρακτικοῦ λόγου, νὰ καταλύει καὶ τὶς υπερβολές καὶ τὶς ἐλλείψεις τῶν παθῶν. Στὶς περιπτώσεις, δηλαδή, ὅπου ἀπὸ ἀσθένεια καὶ ἀδυναμία ἢ ἀπὸ φόβο καὶ δισταγμὸς ἡ ὀρμὴ ἐνδίδει πολὺ γρήγορα καὶ ἀπαρνεῖται πρόωρα τὸ καλὸ, ἐκεῖ ἐμφανίζεται ὁ πρακτικὸς λόγος γιὰ νὰ υποκινήσῃ καὶ νὰ συδαιυλίσῃ τὴν ὀρμὴν ὅπου, πάλι, ἡ ὀρμὴ προχωρεῖ πέρα ἀπὸ τὰ κανονικὰ ὅρια, ρέοντας υπερβολικὴ καὶ ἀτακτὴ, ἐκεῖ ὁ πρακτικὸς λόγος ἀφαιρεῖ τὴ βιαιότητά της καὶ τὴν ἐλέγχει. Ἔτσι, περιορίζοντας τὴν κίνηση τῶν παθῶν, ἡ λογικὴ ἐμφυτεύει στὸ ἄλογο τὶς ἠθικὰς ἀρετὰς, οἱ ὁποῖες εἶναι τὸ μεσαῖο σημεῖο ἀνάμεσα ἐλλείψεως καὶ υπερβολῆς.

Πλούταρχος, *Περὶ ἠθικῆς ἀρετῆς*, 444 b. (Μετάφραση: Φιλολογικὴ ομάδα, ἐκδ. Κάκτος)

Κείμενο 4ο: Μεσότης και μέτρον

Ἄλλ' οὐ μὴν τό γε τῆς ἀμούσου τε καὶ
ἀσχήμονος φύσεως ἄλλοσέ ποι ἂν
φαῖμεν ἔλκειν ἢ εἰς ἀμετρίαν.

Τί μὴν;

Ἀλήθειαν δ' ἀμετρία ἡγῆ συγγενῆ
εἶναι ἢ ἐμμετρία;

Ἐμμετρία.

Ἐμμετρον ἄρα καὶ εὐχαριν ζητῶμεν
πρὸς τοῖς ἄλλοις διάνοιαν φύσει, ἦν
ἐπὶ τὴν τοῦ ὄντος ιδέαν ἐκάστου τὸ
αὐτοφυνὲς εὐάγωγον παρέξει.

Πῶς δ' οὐ;

Τί οὖν; μὴ πη δοκοῦμέν σοι οὐκ
ἀναγκαῖα ἕκαστα διεληλυθέναι καὶ
ἐπόμενα ἀλλήλοις τῇ μελλούσῃ τοῦ
ὄντος ἱκανῶς τε καὶ τελέως ψυχῇ
μεταλήψεσθαι;

Ἀναγκαιότατα μὲν οὖν, ἔφη.

Ἀλλά και μια φύση ἀμουση και αφιλόκα-
λη πού αλλού θα πούμε πως τραβά φυσικ-
κά παρά στην ασυμμετρία.

Πού αλλού βέβαια;

Νομίζεις όμως πως η αλήθεια έχει περισ-
σότερη σχέση με τη συμμετρία ή την α-
συμμετρία;

Με τη συμμετρία.

Πρέπει λοιπόν εκτός από τ' άλλα να ζη-
τούμε μια διάνοια προικισμένη από τη
φύση έτσι που ν' αγαπά τη συμμετρία και
τη χάρη και που η ἐμφυτη προδιάθεσή της
θα την οδηγά εύκολα προς το καθαυτό
ον.

Πώς όχι;

Ἀλλά στάσου· μήπως σου περνά κάπως η
ιδέα, πως όλες αυτές οι ιδιότητες που α-
παριθμήσαμε, δεν είναι και συνέπεια η
μία της άλλης και απαραίτητες για την
ψυχή που πρόκειται να μεταλάβει, όσο
παίρνει αρκετά από το ον;

Και πολύ μάλιστα απαραίτητες.

Πλάτων, *Πολιτεία*, 486 d-487a. (Μετάφραση: I. Ν. Γρυπάρης)

Κείμενο 5ο: Η υπακοή στους νόμους

πρὸς δὲ τὴν πατρίδα ἄρα καὶ τοὺς νόμους ἐξέσται σοι, ὥστε, ἐάν σε ἐπιχειρῶμεν ἡμεῖς ἀπολλύναι δίκαιον ἡγούμενοι εἶναι, καὶ σὺ δὲ ἡμᾶς τοὺς νόμους καὶ τὴν Πατρίδα καθ' ὅσον δύνασαι ἐπιχειρήσεις ἀνταπολλύναι, καὶ φήσεις ταῦτα ποιῶν δίκαια πράττειν, ὃ τῇ ἀληθείᾳ τῆς ἀρετῆς ἐπιμελόμενος; ἢ οὕτως εἶ σοφὸς ὥστε λέληθέν σε ὅτι μητρός τε καὶ πατρὸς καὶ τῶν ἄλλων προγόνων ἀπάντων τιμιώτερόν ἐστιν πατρίς καὶ σεμνότερον καὶ ἀγιώτερον καὶ ἐν μείζονι μοῖρα καὶ παρὰ θεοῖς καὶ παρ' ἀνθρώποις τοῖς νοῦν ἔχουσι, καὶ σέβασθαι δεῖ καὶ μᾶλλον ὑπεῖκιν καὶ θωπεύειν πατρίδα χαλεπαίνουσαν ἢ πατέρα, καὶ ἢ πείθειν ἢ ποιεῖν ἢ ἂν κελεύῃ, καὶ πάσχειν ἐάν τι προστάτη παθεῖν ἢ συχίαν ἄγοντα, ἐάντε τύπτεσθαι ἐάντε δεῖσθαι, ἐάντε εἰς πόλεμον ἄγη τρωθησόμενον ἢ ἀποθανούμενον, ποιητέον ταῦτα, καὶ τὸ δίκαιον οὕτως ἔχει, καὶ οὐχὶ ὑπεικτέον οὐδὲ ἀναχωρητέον οὐδὲ λειπτέον τὴν τάξιν, ἀλλὰ καὶ ἐν πολέμῳ καὶ ἐν δικαστηρίῳ καὶ πανταχοῦ ποιητέον ἢ ἂν κελεύῃ ἢ πόλις καὶ ἢ πατρίς, ἢ πείθειν αὐτὴν ἢ τὸ δίκαιον πέφυκε βιάζεσθαι δὲ οὐχ ὄσιον οὔτε μητέρα οὔτε πατέρα, πολὺ δὲ τούτων ἔτι ἤττον τὴν πατρίδα; τί φήσομεν πρὸς ταῦτα, ὦ Κρίτων; ἀληθῆ λέγειν τοὺς νόμους ἢ οὐ;

Ἀπέναντι ὁμῶς στὴν πατρίδα καὶ τοὺς νόμους φαντάζεσαι πὼς ἔχεις τέτοια δικαιώματα ὥστε, ἀν εμεῖς θέλουμε νὰ σε θανατώσουμε -γιατὶ νομίζουμε πὼς εἶναι δίκαιο- νὰ προσπαθήσεις καὶ σὺ ἀπὸ τ' ἄλλο μέρος νὰ καταστρέψεις ἐμᾶς τοὺς Νόμους καὶ τὴν Πατρίδα, ὅσο φυσικά σου περνάει ἀπὸ τὸ χέρι; Καὶ κάνοντας αὐτὰ θὰ ἰσχυριστεῖς πὼς κάνεις δίκαιες πράξεις, σὺ πὺν ἀληθινὰ φροντίζεις γιὰ τὴν ἀρετῆ; Ἀλήθεια, τόση εἶναι ἡ σοφία σου, ὥστε δὲν ἔχεις καταλάβει ὅτι καὶ ἀπὸ τὴ μητέρα καὶ ἀπὸ τὸν πατέρα καὶ ἀπ' ὅλους τοὺς ἄλλους προγόνους τὸ πιο πολὺτιμο, τὸ πιο σεβαστό, τὸ πιο ἱερό, τὸ ἀνώτερο ἀγαθὸ εἶναι ἡ Πατρίδα, σύμφωνα με τὴν κρίση τῶν θεῶν καὶ τῶν γνωστικῶν ἀνθρώπων; Δὲν ἔχεις ἀκόμη καταλάβει πὼς ἔχουμε χρέος νὰ σεβόμαστε καὶ νὰ υποτασσόμαστε καὶ νὰ καλοπιάνουμε, ὅταν ὀργίζεται, περισσότερο τὴν Πατρίδα παρὰ τὸν πατέρα, καὶ ἀν τυχόν δε βρίζουμε σωστὲς τὶς ἐντολὲς τῆς ἢ νὰ προσπαθοῦμε νὰ τὴν πείθουμε ἢ νὰ ἐκτελοῦμε ὅσα προστάζει; Ξεχνᾶς ἀκόμη πὼς πρέπει νὰ υποφέρουμε χωρὶς διαμαρτυρίες ἀν μᾶς υποχρεῶναι νὰ πάθουμε κάτι, εἴτε προστάζει νὰ μᾶς δέρνουν εἴτε νὰ μᾶς ρίχνουν δεμένους στὴ φυλακὴ εἴτε νὰ μᾶς στέλνουν στὸν πόλεμο γιὰ νὰ πληγωθοῦμε ἢ καὶ νὰ σκοτωθοῦμε; Δὲν ἔχεις λοιπὸν καταλάβει ὅτι οφείλουμε ὅλα αὐτὰ νὰ τὰ κάνουμε, καὶ τὸ δίκαιο ἐτσι εἶναι, καὶ ὄχι νὰ ἀποφεύγουμε τὴ στράτευση οὔτε νὰ ὀπισθοχωροῦμε ἀπὸ δειλία τὴν ὥρα τῆς μάχης οὔτε νὰ λιποτακτοῦμε, ἀλλὰ καὶ στὸν πόλεμο καὶ στὸ δικαστήριο καὶ παντοῦ ἔχουμε χρέος νὰ ἐκτελοῦμε ὅσα

προστάζει η Πολιτεία και η Πατρίδα, ή, αν έχουμε άλλη γνώμη, να την πείθουμε ποιο είναι πραγματικά το δίκαιο; Και ότι δεν είναι σύμφωνο με το θείο νόμο να φέρονται ο άνθρωπος με βία ούτε στη μητέρα ούτε στον πατέρα κι απ' αυτούς πολύ λιγότερο ακόμη στην Πατρίδα, δεν το έχεις καταλάβει; Τι θα απαντήσουμε σε όλα αυτά, Κρίτων; Ότι οι Νόμοι λένε την αλήθεια ή όχι;

Πλάτων, *Κρίτων*, 51 a-c. (Μετάφραση: από το σχολικό βιβλίο της Γ' Γυμνασίου, Ο.Ε.Δ.Β., 1996)

Κείμενο 6ο: Περιβάλλον και ἦθος

Τὴν Ἀσίην πλείστον διαφέρειν φημὶ τῆς Εὐρώπης ἐς τὰς φύσεις τῶν ξυμπάντων, τῶν τε ἐκ τῆς γῆς φυομένων καὶ τῶν ἀνθρώπων πολὺ γὰρ καλλίονα καὶ μείζονα πάντα γίνεταί ἐν τῇ Ἀσίῃ ἢ τε χώρα τῆς χώρας ἡμερωτέρη, καὶ τὰ ἦθα τῶν ἀνθρώπων ἡπιώτερα καὶ εὐοργητότερα. Τὸ δὲ αἷτιον τουτέων ἢ κρησις τῶν ὠρέων, ὅτι τοῦ ἡλίου ἐν μέσῳ τῶν ἀνατολέων κέεται πρὸς τὴν ἡῶ, τοῦ τε ψυχροῦ πορρωτέρω τὴν δὲ αὔξισιν καὶ ἡμερότητα παρέχει πλείστον ἀπάντων, ὅκοταν μηδὲν ἢ ἐπικρατέον βιαίως, ἀλλὰ παντὸς ἰσομοιρίῃ δυναστεύῃ. Ἔχει δὲ κατὰ τὴν Ἀσίην οὐ πανταχῇ ὁμοίως, ἀλλ' ὅση μὲν τῆς χώρας ἐν μέσῳ κέεται τοῦ θερμοῦ καὶ τοῦ ψυχροῦ, αὕτη μὲν εὐκαρποτάτη ἐστὶ καὶ εὐδενδροτάτη καὶ εὐδιεστάτη, καὶ ὕδασι καλλίστοισι κέχρηται τοῖσί τε οὐρανίοισι καὶ τοῖσιν ἐκ τῆς γῆς. Οὔτε γὰρ ὑπὸ τοῦ θερμοῦ ἐκκέκασται λίην, οὔτε ὑπὸ αὐχμῶν καὶ ἀνυδρίας ἀναξηραίνεται, οὔτε ὑπὸ ψύχους βεβιασμένη ἐπεὶ δὲ καὶ διάβροχός ἐστιν ὑπὸ τε ὄμβρων πολλῶν καὶ χιόνος, τὰ τε ὠραῖα αὐτόθι πολλὰ ἐοικὸς γίνεσθαι, ὅκοσα τε ἀπὸ σπερμάτων, καὶ ὅκοσα αὐτὴ ἢ γῆ ἀναδιδοῖ φυτὰ ὧν τοῖσι καρποῖσι χρέονται ἄνθρωποι, ἡμεροῦντες ἐξ ἀγρίων, καὶ ἐς

Ἰσχυρίζομαι ὅτι ἡ Ἀσία διαφέρει κατὰ πολὺ ἀπὸ τῆς Εὐρώπης ὡς πρὸς τὴ φύσιν ὅλων τῶν πραγμάτων, δηλαδή καὶ τῶν προϊόντων τῆς γῆς καὶ τῶν ἀνθρώπων. Στὴν Ἀσία ὅλα γίνονται πολὺ ὁμορφότερα καὶ μεγαλύτερα· ἡ μια περιοχὴ εἶναι πιο ἡρεμὴ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ χαρακτήρας τῶν κατοίκων εἶναι ἡπιότερος καὶ πιο ἡρεμος. Αἰτία γιὰ τούτο εἶναι τὸ εὐκράτο κλίμα, ἐπειδὴ ἡ περιοχὴ βρῖσκεται ἀνατολικά, ἀνάμεσα στὶς δυο ἀνατολές τοῦ ἡλίου, καὶ ἀπομακρυσμένη ἀπὸ τὸ ψῦχος. Ἡ ἀνάπτυξη καὶ ἡ ἡμερότητα εὐνοοῦνται περισσότερο, ὅταν κανένα στοιχεῖο δὲν υπερισχύει πάνω στο ἄλλο βίαια, ἀλλὰ επικρατεῖ ἰσορροπία μεταξὺ τους. Ἡ Ἀσία, ὡστόσο, δὲν εἶναι παντοῦ ὁμοίομορφη. Οἱ περιοχές που βρῖσκονται σε ἴση ἀπόσταση ἀνάμεσα στο κρῦο καὶ τὴ ζέστη, εἶναι πολὺ εὐφορες, σκεπάζονται ἀπὸ πυκνά δάση καὶ ἔχουν πολὺ ἡπιό κλίμα· τα νερά τους εἶναι υπέροχα, εἴτε προέρχονται ἀπὸ τὴ βροχὴ εἴτε ἀπὸ πηγές. Οὔτε ξεροψήνονται ἀπὸ τὴ ζέστη, οὔτε στεγνώνουν ἀπὸ ξηρασίες καὶ ἐλλειψη νεροῦ, οὔτε μαστίζονται ἀπὸ τὸ κρῦο. Επειδὴ τὸ ἔδαφος διαποτίζεται ἀπὸ ἀφθονες βροχές καὶ χιόνια, εἶναι φυσικό τα ἀγαθὰ τῆς γῆς να εἶναι ἀφθονα, τόσο αὐτὰ που προέρχονται ἀπὸ σπορά ὅσο καὶ ἐκεῖνα που μόνη τῆς δίνει ἡ γῆ, τῶν ὁποίων τους καρπούς χρησιμοποιοῦν οἱ ἄνθρωποι, μετατρέποντάς τους ἀπὸ ἀγρίους σε καλλιεργήσιμους καὶ μεταφυτεύοντάς τους σε κατάλληλο ἔδαφος. Τα ζῶα που τρέφονται σ' αὐτές τις περιοχές, εἶναι φυσικά σε ἐξαιρετικὴ κατάσταση, γεννοῦν πολὺ συχνὰ καὶ τρέφουν τα μικρὰ τους με τὸν καλὺ-

ἐπιτήδειον μεταφυτέοντες τὰ τε
ἐντροφόμενα κτήνεα εὐθηνέειν εἰκός,
καὶ μάλιστα τίκτειν τε πυκνότατα
καὶ ἐκτρέφειν κάλλιστα τοὺς τε
ἄνθρώπους εὐτραφέας εἶναι, καὶ τὰ
εἶδεα καλλίστους, καὶ μεγέθεα
μεγίστους, καὶ ἥκιστα διαφόρους ἐς
τὰ εἶδεα αὐτέων καὶ τὰ μεγέθεα
εἰκός τε τὴν χώραν ταύτην τοῦ ἥρος
ἐγγύτατα εἶναι κατὰ τὴν φύσιν καὶ
τὴν μετριότητα τῶν ὠρέων.

Ἴπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 12. (Μετάφραση: Β. Μανδηλαράς)

τερο τρόπο. Οἱ ἄνθρωποι εἶναι καλο-
θρεμμένοι, με πολὺ ὄμορφη εμφάνιση καὶ
πολὺ ψηλὸ ἀνάστημα με ελάχιστες δια-
φορὲς στὴν ὄψη καὶ τὸ ὕψος. Ἡ περιοχὴ
αὐτὴ, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πει, μοιάζει
ὡς πρὸς τὸ χαρακτῆρα καὶ τὴν ἠπιότητα
τῶν εποχῶν με τὴν ἀνοιξή.

Κείμενο 7ο: Η αρετή και η «μεσότητα» στην Πολιτεία

Εἰ γὰρ καλῶς ἐν τοῖς ἠθικοῖς εἴρηται τὸ τὸν εὐδαίμονα βίον εἶναι τὸν κατ' ἀρετὴν ἀνεμπόδιτον, μεσότητα δὲ τὴν ἀρετὴν, τὸν μέσον ἀναγκαῖον βίον εἶναι βέλτιστον, τῆς ἐκάστοις ἐνδεχομένης τυχεῖν μεσότητος. Τοὺς δὲ αὐτοὺς τούτους ὄρους ἀναγκαῖον εἶναι καὶ πόλεως ἀρετῆς καὶ κακίας καὶ πολιτείας, ἢ γὰρ πολιτεία βίος τίς ἐστὶ πόλεως. Ἐν ἀπάσαις δὴ ταῖς πόλεσιν ἐστὶ τρία μέρη τῆς πόλεως, οἱ μὲν εὐποροὶ σφόδρα, οἱ δὲ ἄποροὶ σφόδρα, οἱ δὲ τρίτοι οἱ μέσοι τούτων. Ἐπεὶ τοίνυν ὁμολογεῖται τὸ μέτριον ἄριστον καὶ τὸ μέσον, φανερόν ὅτι καὶ τῶν εὐτυχημάτων ἡ κτήσις ἢ μέση βελτίστη πάντων.

Εάν δηλαδή ορθώς εν τοις Ηθικοῖς ελέχθη ὅτι ευδαίμων βίος εἶναι ο ανεμπόδιτος εν τη αρετή, η αρετή δε εἶναι μεσότης, κατ' ἀνάγκην ο της μέσης στάθμης βίος εἶναι ο βέλτιστος, ο μέσος δρόμος τον οποίον δύναται να ακολουθήσει ο πάσης τάξεως ἄνθρωπος. Αυτά δε κατ' ἀνάγκην εἶναι τα κριτήρια, ἄτινα ισχύουν και επί της αρετῆς και κακίας του πολιτεύματος, διότι και το πολίτευμα βίος τις της πόλεως εἶναι. Οὕτω εις πάσας τας πόλεις τρία μέρη ἐκάστης υπάρχουν, οι μεν εν μεγάλω βαθμῷ πλούσιοι, οι δε εν μεγάλω βαθμῷ ἄποροι, οι τρίτοι δε οι μέσοι τούτων. Επειδή λοιπόν κατά κοινήν παραδοχὴν το μέτριον και το μέσον εἶναι το ἄριστον, φανερόν ὅτι και ἐξ ὅλων των αγαθῶν των χορηγουμένων υπό της τύχης η μέση κτήσις εἶναι η βελτίστη.

Ἀριστοτέλης, Πολιτικά, 1295 a37 - b 6. (Μετάφραση: Π. Λεκατσάς)

Κείμενο 8ο: «Μεσότητα» και Πολιτεία

Δῆλον ἄρα ὅτι καὶ ἡ κοινωνία ἡ πολιτικὴ ἀρίστη ἢ διὰ τῶν μέσων, καὶ τὰς τοιαύτας ἐνδέχεται εὖ πολιτεύεσθαι πόλεις ἐν αἷς δὴ πολὺ τὸ μέσον καὶ κρεῖττον μάλιστα μὲν ἀμφοῖν, εἰ δὲ μή, θατέρου μέρους, προστιθέμενον γὰρ ποιεῖ ῥοπήν καὶ κωλύει γίνεσθαι τὰς ἐναντίας ὑπερβολάς. Διόπερ εὐτυχία μεγίστη τοὺς πολιτευομένους οὐσίαν ἔχειν μέσσην καὶ ἰκανήν, ὡς ὅπου οἱ μὲν πολλὰ σφόδρα κέκτηνται οἱ δὲ μηθέν, ἢ δῆμος ἔσχατος γίγνεται ἢ ὀλιγαρχία ἄκρατος ἢ τυραννὶς δι' ἀμφοτέρων τὰς ὑπερβολὰς καὶ γὰρ ἐκ δημοκρατίας τῆς νεανικωτάτης καὶ ἐξ ὀλιγαρχίας γίνεται τυραννὶς, ἐκ δὲ τῶν μέσων καὶ τῶν σύνεγγυς πολὺ ἦττον. Τὴν δ' αἰτίαν ὕστερον ἐν τοῖς περὶ τὰς μεταβολὰς τῶν πολιτειῶν ἐροῦμεν. Ὅτι δ' ἡ μέση βελτίστη, φανερόν μόνη γὰρ ἀστασίαστος, ὅπου γὰρ πολὺ τὸ διὰ μέσον, ἥκιστα στάσεις καὶ διαστάσεις γίνονται τῶν πολιτειῶν. Καὶ αἱ μεγάλαι πόλεις ἀστασιαστώτεραι διὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν, ὅτι πολὺ τὸ μέσον ἐν δὲ ταῖς μικραῖς ῥᾶδιόν τε διαλαβεῖν εἰς δύο πάντας ὥστε μηθὲν καταλιπεῖν μέσον, καὶ πάντες σχεδὸν ἄποροι ἢ εὐποροὶ εἰσιν.

Φανερόν λοιπόν ὅτι ἀρίστη εἶναι καὶ ἡ πολιτικὴ κοινωνία ἡ συγκροτουμένη ἐκ τῶν πολιτῶν τῆς μέσης τάξεως, καὶ ὅτι ἐπιδεικτικαί καλοῦ πολιτικοῦ βίου εἶναι αἱ τοιαύται πόλεις, ἐν αἷς ἡ μέση τάξις εἶναι πολυπληθεστέρα καὶ ισχυροτέρα κυρίως μὲν τῶν δύο ἄλλων, εἰ δὲ μὴ, τῆς μίας τῶν τάξεων τούτων, διότι προστιθέμενη εἰς τὴν ἀσθενεστέραν συντελεῖ εἰς τὴν ἰσορροπίαν καὶ κωλύει τὰς ἀντιθέτους ἀκρότητας. Διὸ καὶ μέγιστον διὰ τὰς πόλεις εὐτύχημα εἶναι τὸ νὰ ἔχουν οἱ μετέχοντες τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας περιοσίαν μέσσην καὶ ἐπαρκή, καθότι ὅπου οἱ μὲν ὑπερβολικά μεγάλην ἔχουν περιοσίαν, οἱ δὲ οὐδεμίαν, ἐκεῖ ἢ ἀκροτάτη δημοκρατία ἐπικρατεῖ ἢ ἀκρατος ὀλιγαρχία ἢ τυραννὶς ἐξ ἀμφοτέρων τούτων τῶν ὑπερβολῶν ἀνακύπτει. Διότι καὶ ἐκ τῆς νεωτάτης δημοκρατίας καὶ ἐκ τῆς ὀλιγαρχίας ἀναφέρεται ἡ τυραννὶς, ἐκ τῶν μέσων ὁμῶς καὶ τῶν προσκειμένων εἰς αὐτὴν σπανιώτατα, δι' ὃν λόγον βραδύτερον, ὅταν ομιλήσωμεν περὶ τῶν μεταβολῶν τῶν πολιτευμάτων, θὰ εἴπωμεν. Ὅτι δὲ καὶ τὸ μέσον πολίτευμα εἶναι τὸ βέλτιστον, φανερόν ἐκ τούτων διότι μόνον τούτο δὲν ὑπόκειται εἰς τοὺς κινδύνους τῶν στάσεων, λόγῳ τοῦ ὅτι ὅπου πολυπληθεστέρα ἡ μέση ὑπάρχει τάξις, ἥκιστα ἐκεῖ στάσεις καὶ εἰς ἀντιμαχόμενα μέρη διαιρέσεις τοῦ πολιτεύματος προκαλοῦνται. Διὰ τὸν αὐτὸν δὲ λόγον σπανίζουσι εἰς τὰς μεγάλας πόλεις αἱ στάσεις ἡ μέση τάξις εἶναι εἰς αὐτὰς πολυπληθεστέρα, ἐνῶ εἰς τὰς μικρὰς πόλεις ευκολώτερον ἐπέρχεται ἡ διαφοροποίησις πάντων εἰς δύο τάξεις, ὥστε νὰ μὴ καταλείπεται μέσον, καὶ πάντες σχεδὸν ἢ ἀποροι ἢ εὐποροὶ εἶναι.

Ἀριστοτέλης, Πολιτικά, 1295 b38 - 1296 a 13. (Μετάφραση: Π. Λεκατσάς)

Κείμενο 9ο: Η «ορθή» παιδεία και η ηδονή

ΑΘ. *Ἀναμνησθῆναι τοίνυν ἔγωγε πάλιν ἐπιθυμῶ τί ποτε λέγομεν ἡμῖν εἶναι τὴν ὀρθὴν παιδείαν. τούτου γάρ, ὡς γε ἐγὼ τοπάξω τὰ νῦν, ἔστιν ἐν τῷ ἐπιτηδεύματι τούτῳ καλῶς κατορθοῦμένῳ σωτηρία.*

ΚΛ. *Μέγα λέγεις.*

ΑΘ. *Λέγω τοίνυν τῶν παίδων παιδικὴν εἶναι πρώτην αἴσθησιν ἡδονὴν καὶ λύπην, καὶ ἐν οἷς ἀρετὴ ψυχῆ καὶ κακία παραγίγνεται πρῶτον, ταῦτ' εἶναι, φρόνησιν δὲ καὶ ἀληθεῖς δόξας βεβαίους εὐτυχῆς ὄτω καὶ πρὸς τὸ γῆρας παρεγένετο τέλος δ' οὖν ἔστ' ἄνθρωπος ταῦτα καὶ τὰ ἐν τούτοις πάντα κεκτημένος ἀγαθὰ. παιδείαν δὲ λέγω τὴν παραγινομένην πρῶτον παισὶν ἀρετὴν ἡδονὴν δὲ καὶ φιλίαν καὶ λύπην καὶ μῖσος ἂν ὀρθῶς ἐν ψυχαῖς ἐγγίγνωνται μήπω δυναμένων λόγῳ λαμβάνειν, λαβόντων δὲ τὸν λόγον, συμφωνήσωσι τῷ λόγῳ ὀρθῶς εἰθίσθαι ὑπὸ τῶν προσηκόντων ἐθῶν, αὕτη 'σθ' ἡ συμφωνία σύμπασα μὲν ἀρετὴ, τὸ δὲ περὶ τὰς ἡδονὰς καὶ λύπας τεθραμμένον αὐτῆς ὀρθῶς ὥστε μισεῖν μὲν ἂ χρῆ μισεῖν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς μέχρι τέλους. στέργειν δὲ*

ΑΘ. Κατ' ἀρχὴν θα ἤθελα να σας ξαναθυμίσω τι ακριβῶς λέμε πως εἶναι σωστή παιδεία. Διότι, ὅπως τουλάχιστον το αντιλαμβάνομαι τώρα ἐγώ, αὐτοῦ του πράγματος ἡ διαφύλαξις επιτυγχάνεται με τὴ σωστή εκτέλεση του θεσμοῦ αὐτοῦ.

ΚΛ. Σπουδαῖο θέμα πραγματεύεσαι.

ΑΘ. Λέγω λοιπόν, ὅτι τα πρῶτα αἰσθήματα των παιδιῶν εἶναι ἡ ἡδονὴ καὶ ἡ λύπη τῆς παιδικῆς ηλικίας, καὶ ὅτι μ' αὐτὰ πρωτοεμφανίζεται στὴν ψυχὴ τους ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ κακία, ἐνῶ ὅσον ἀφορὰ τὴ φρόνηση καὶ τὴς ἀληθινὰ σωστὲς γνώμες, εὐτυχῆς εἶναι ἐκεῖνος που θα τὴς ἀποκτήσει, ἔστω καὶ στὰ γηρατειά του. Καὶ εἶναι τέλειος ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος, που διαθέτει αὐτὰ τα προσόντα καὶ ὅλα ὅσα αὐτὰ περικλείουν. Ἀν δηλαδή ἡ ἡδονὴ καὶ ἡ φιλία καὶ ἡ λύπη καὶ τὸ μῖσος ἀναπτύσσονται με τὸν τρόπο που πρέπει στὴς ψυχῆς τους, προτοῦ ξυπνήσει μέσα τους ἡ λογικὴ, καὶ ἀν, ὅταν ξυπνήσει ἡ λογικὴ, τὰ αἰσθήματα συμφωνοῦν μαζί τῆς στο ὅτι σωστά διεμορφώθησαν ἀπὸ τὴς ἀντίστοιχες συνήθειες, αὐτὴ ἡ συμφωνία στο σύνολό τῆς ἀποτελεῖ τὴν ἀρετὴν ὅσον ἀφορὰ δε τὸ τμήμα ἐκεῖνο τῆς ἀρετῆς που συνίσταται στο να διαπαιδαγωγούμε σωστά (τα παιδιὰ), σε ὅ,τι ἀφορὰ τὴς ἡδονῆς καὶ τὴς λύπης, ὥστε ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους τῆς ζωῆς τους να μισοῦν ἐκεῖνα που πρέπει να μισοῦν, καὶ ν' ἀγαποῦν αὐτὰ που πρέπει ν' ἀγαποῦν, αὐτὸ

ἃ χρὴ στέργειν, τοῦτ' αὐτὸ
ἀποτεμῶν τῷ λόγῳ καὶ
παιδείαν προσαγορεύων, κατὰ
γε τὴν ἐμὴν ὀρθῶς ἂν
προσαγορεύοις.

ΚΛ. Καὶ γάρ, ὦ ξένε, ἡμῖν καὶ τὰ
πρότερον ὀρθῶς σοι παιδείας
πέρι καὶ τὰ νῦν εἰρησθαι δοκεῖ.

Πλάτων, *Νόμοι*, 653 a-c. (Μετάφραση: Κων. Φίλιππας)

ακριβῶς απομονώνοντας με τη λογι-
κή και ονομάζοντάς το παιδεία, σω-
στά θα το ονόμαζες έτσι, κατὰ τη δι-
κή μου γνώμη τουλάχιστον.

ΚΛ. Εἴμεθα της γνώμης, αγαπητέ μου, ὅτι
και ὅσα εἶπες πριν και ὅσα εἶπες τώ-
ρα για την παιδεία, σωστά εἶναι.

Κείμενο 10ο: Η αρετή σε ζώα και πράγματα

Σκόπει δὴ, ἔφη.
Σκοπῶ, ἦν δ' ἐγώ. καί μοι λέγε
δοκεῖ τί σοι εἶναι ἵππου ἔργον;
Ἔμοιγε.
Ἄρ' οὖν τοῦτο ἂν θείης καὶ ἵππου
καὶ ἄλλου ὅτουοῦν ἔργον, ὃ ἂν ἦ
μόνῳ ἐκείνῳ ποιῆ τις ἢ ἄριστα;
Οὐ μανθάνω, ἔφη.
Ἄλλ' ὧδε ἔσθ' ὅτῳ ἂν ἄλλῳ ἴδοις ἢ
ὀφθαλμοῖς;
Οὐ δῆτα.
Τί δέ; ἀκούσαις ἄλλῳ ἢ ὠσίν;
Οὐδαμῶς.
Οὐκοῦν δικαίως [ἂν] ταῦτα τούτων
φαιμέν ἔργα εἶναι;
Πάνυ γε.
Τί δέ; μαχαίρα ἂν ἀμπέλου κλήμα
ἀποτέμοις καὶ σμίλη καὶ ἄλλοις
πολλοῖς;
Πῶς γὰρ οὐ;
Ἄλλ' οὐδενί γ' ἂν οἶμαι οὕτω καλῶς
ὥς δρεπάνῳ τῷ ἐπὶ τούτῳ
ἐργασθέντι.
Ἀληθῆ.
Ἄρ' οὖν τοῦτο τούτου ἔργον θήσομεν;
Θήσομεν μὲν οὖν.
Νῦν δὴ οἶμαι ἄμεινον ἂν μάθοις ὃ
ἄρτι ἠρώτων, πυνθανόμενος εἰ οὐ
τοῦτο ἐκάστου εἶη ἔργον ὃ ἂν ἦ
μόνον τι ἢ κάλλιστα τῶν ἄλλων
ἀπεργάζηται.
Ἄλλά, ἔφη, μανθάνω τε καὶ μοι δοκεῖ
τοῦτο ἐκάστου πράγματος ἔργον
εἶναι.

Εξέτασέ το λοιπόν, μου εἶπε.
Αυτό κάνω τώρα παραδέχεσαι, σε ρωτώ,
πως το ἄλογο ἔχει μια κάποια ωρισμένη
δουλειά;
Ἐχει.
Και παραδέχεσαι πως δουλειά του αλό-
γου, ἢ και ὀποιοῦ ἄλλου ζώου, εἶναι εκεί-
νο που θα μπορούσε ἀπὸ το ἄλογο μονά-
χα να εκτελεστή ἢ τουλάχιστο μονάχ' ἀπ'
αυτό πιο καλά;
Δε σε καταλαβαίνω.
Να, παραδείγματος χάριν μπορείς να δη-
σῶς αλλιῶς παρὰ με τα μάτια;
Δε μπορῶ βέβαια.
Και να ακούσης με τίποτε ἄλλο παρὰ με
τ' αυτιά σου;
Ούτε.
Ὡστε μπορούμε να πούμε με το δίκιο μας,
πως αυτό εἶναι ἡ δουλειά των.
Μάλιστα.
Θα μπορούσες τώρα να κλαδέψης ἕνα
κλήμα μ' ἕνα μαχαίρι, ἢ μ' ἕνα σμιλάρι, ἢ
με πολλά ἄλλα τέτοια εργαλεία;
Και πῶς ὄχι;
Ἀλλά με κανένα ἄλλο, νομίζω, δε θα τό-
κανες τόσο καλά, ὅσο μ' ἐκεῖνο το δρεπά-
νι που εἶναι κατασκευασμένο ἐπίτηδες γι'
αυτό το σκοπό.
Εἶναι ἀλήθεια αυτό που λες.
Δε θα πούμε λοιπόν, πως αὐτή εἶναι ἡ ἀ-
ποκλειστική του δουλειά;
Βέβαια, θα το πούμε.
Τώρα λοιπόν υποθέτω, θα κατάλαβες κα-
λύτερα ἐκεῖνο που σε ρώτησα πριν: ἀν
δηλαδή κάθε πράγμα δεν ἔχει δουλειά
του ἐκεῖνο, που ἢ αὐτό μονάχα μπορεί να
κάμῃ, ἢ τουλάχιστο καλύτερα ἀπὸ κάθε
ἄλλο.

Εἶεν, ἦν δ' ἐγώ. οὐκοῦν καὶ ἀρετὴ
δοκεῖ τοῦτο σοι εἶναι ἐκάστω ᾧπερ
καὶ ἔργον τι προστέτακται; ἴωμεν δὲ
ἐπὶ τὰ αὐτὰ πάλιν ὀφθαλμῶν,
φαμέν, ἔστι τι ἔργον;

Ἔστιν.

Καὶ ἀρετὴ.

Τί δέ; ὧτων ἦν τι ἔργον;

Ναί.

Οὐκοῦν καὶ ἀρετὴ;

Καὶ ἀρετὴ.

Τί δέ πάντων πέρι τῶν ἄλλων; οὐχ
οὔτω;

Οὔτω.

Ἔχε δὴ ἄρ' ἂν ποτε ὄμματα τὸ
αὐτῶν ἔργον καλῶς ἀπεργάσαιντο
μὴ ἔχοντα τὴν αὐτῶν οἰκείαν ἀρετὴν,
ἀλλ' ἀντὶ τῆς ἀρετῆς κακίαν;

Καὶ πῶς ἂν; ἔφη τυφλότητα γὰρ
ἴσως λέγεις ἀντὶ τῆς ὄψεως.

Ἦτις, ἦν δ' ἐγώ, αὐτῶν ἢ ἀρετὴ οὐ
γὰρ πω τοῦτο ἐρωτῶ, ἀλλ' εἰ τῇ
οἰκείᾳ μὲν ἀρετῇ τὸ αὐτῶν ἔργον εὖ
ἐργάσεται τὰ ἐργαζόμενα, κακίᾳ δὲ
κακῶς.

Ἀληθές, ἔφη, τοῦτό γε λέγεις.

Οὐκοῦν καὶ ὅτα στερόμενα τῆς
αὐτῶν ἀρετῆς κακῶς τὸ αὐτῶν ἔργον
ἀπεργάσεται;

Πάνυ γε.

Μα ναι, τώρα σε καταλαβαίνω, κι αυτό
παραδέχομαι πως έχει δουλειά του το κά-
θε πράγμα.

Πολύ καλά· παραδέχεσαι λοιπόν ακόμη,
πως για κάθε πράγμα, που του έχει ανα-
τεθῆ μια ωρισμένη λειτουργία να εκτελή,
θα πούμε πως έχει μιαν αρετὴ ὅλως διό-
λου δική του; Κι ας ξαναγυρίσουμε στα
ἴδια παραδείγματα: είπαμε, πως τα μάτια
έχουν μιαν ωρισμένη λειτουργία· έχουν
λοιπόν και μιαν αρετὴ, που εἶναι απο-
κλειστικῶς δική των;

Ἔχουν.

Επίσης και τ' αυτιά;

Και αυτά.

Και ὅλα τα πράγματα κατά τον ἴδιο τρό-
πο;

Μάλιστα.

Στάσου τώρα μια στιγμή· θα μπορούσαν
ποτέ τα μάτια να εκτελέσουν καλὰ τη
δουλειά των, αν δεν είχαν την αρετὴ, που
εἶναι αποκλειστικῶς δική των, ἀλλὰ την
αντίθετη κακία;

Και πῶς θα ἦταν δυνατό; εννοεῖς δηλαδή,
αν είχαν τάχα τυφλότητα, ἀντὶ την ικα-
νότητα που έχουν να βλέπουν.

Οποιαδήποτε κι αν εἶναι η αρετὴ των
γιατί δεν εἶναι αυτό, που θέλω να μάθω,
ἀλλὰ, αν ἕνα πράγμα εκτελή καλὰ τη
δουλειά του με την αποκλειστικὴ αρετὴ
που έχει, και κακὰ με την αντίθετη κακία.

Ἔτσι εἶναι βέβαια, ὅπως το λες.

Λοιπόν και τ' αυτιά, αν στερηθοῦν την α-
ποκλειστικὴ των αρετὴ, δε θα κάμουν
κακὰ τη δουλειά που έχουν να κάμουν;

Πραγματικῶς, ναι.

Πλάτων, Πολιτεία, 352 d - 353 e. (Μετάφραση: Ι. Ν. Γρυπάρης)

Κείμενο 11ο: Ο «σπουδαίος» τεχνίτης και ο «σπουδαίος» άνδρας

Εἰ δ' ἐστὶν ἔργον ἀνθρώπου ψυχῆς ἐνέργεια κατὰ λόγον ἢ μὴ ἄνευ λόγου, τὸ δ' αὐτὸ φαμεν ἔργον εἶναι τῷ γένει τοῦδε καὶ τοῦδε σπουδαίου, ὥσπερ κιθαριστοῦ καὶ σπουδαίου κιθαριστοῦ, καὶ ἀπλῶς δὴ τοῦτ' ἐπὶ πάντων, προστιθεμένης τῆς κατ' ἀρετὴν ὑπεροχῆς πρὸς τὸ ἔργον (κιθαριστοῦ μὲν γὰρ τὸ κιθαρίζειν, σπουδαίου δὲ τὸ εὔ). εἰ δ' οὕτως, ἀνθρώπου δὲ τίθεμεν ἔργον ζωὴν τινα, ταύτην δὲ ψυχῆς ἐνέργειαν καὶ πράξεις μετὰ λόγου, σπουδαίου δὲ ἀνδρὸς εὔ ταῦτα καὶ καλῶς, ἕκαστον δὲ εὔ κατὰ τὴν οἰκείαν ἀρετὴν ἀποτελεῖται εἰ δὴ οὕτω, τὸ ἀνθρώπινον ἀγαθὸν ψυχῆς ἐνέργεια γίνεται κατ' ἀρετὴν, εἰ δὲ πλείους αἰ ἀρεταί, κατὰ τὴν ἀρίστην καὶ τελειοτάτην.

Από το ότι γνώρισμα του ανθρώπου είναι η ενέργεια της ψυχῆς σε πλήρη ή μερική συμφωνία με τη νόηση κι αν παραδεχθούμε ότι η λειτουργία αυτή ανήκει στη φύση του ηθικού ανθρώπου καθώς όταν μιλούμε για ένα κοινό και για ένα ἔξοχο κιθαριστή και για όλα αυτά τα πράγματα σύντομα, λαμβάνοντας υπ' όψιν την υπεροχή που σύμφωνα με την ικανότητα αναδεικνύει την πράξη (εφόσον ἔργο κάθε κιθαριστή είναι να παίζει κιθάρα, αλλά του ἔξοχου κιθαριστή είναι να παίζει θαυμάσια), θα καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι γνώρισμα του ανθρώπου είναι ένα εἶδος ζωῆς, και ότι το εἶδος αυτό είναι η ενέργεια της ψυχῆς, που συνοδεύεται από λογικές πράξεις, καθώς και ότι στον τέλειο ἄνθρωπο τα πάντα εκτελούνται σύμφωνα με το καλὸ και το ωραίο, αφού η καθεμιὰ από τις πράξεις αυτές επιτελεῖται σύμφωνα με την ἀρετὴ που εἶναι κτήμα του. Σύμφωνα με τα παραπάνω το ἀνθρώπινο ἀγαθὸ συνίσταται στην ἐνέργεια της ψυχῆς σύμφωνα με την ἀνθρώπινη ἀρετὴ, και στην περίπτωση που υπάρχουν πολλές ἀρετές, σύμφωνα με την καλύτερη και την τελειότερη.

Ἀριστοτέλης, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1098 a 6 – 20. (Μετάφραση: Β. Μοσκόβης).

Κείμενο 12ο: Η ευθύνη του ρήτορα που συμβουλεύει

Εἰς δ' ἀσφάλειαν ἅπαντα μὲν ταῦτα ἀναγκαῖον δύνασθαι θεωρεῖν, οὐκ ἐλάχιστον δὲ περὶ νομοθεσίας ἐπαίειν· ἐν γὰρ τοῖς νόμοις ἔστιν ἡ σωτηρία τῆς πόλεως, ὥστ' ἀναγκαῖον εἰδέναι πόσα τέ ἐστι πολιτειῶν εἶδη, καὶ ποῖα συμφέροι ἐκάστη, καὶ ὑπὸ τίνων φθείρεσθαι πέφυκεν καὶ οἰκείων τῆς πολιτείας καὶ ἐναντίων. λέγω δὲ τὸ ὑπὸ οἰκείων φθείρεσθαι, ὅτι ἔξω τῆς βελτίστης πολιτείας αἱ ἄλλαι πᾶσαι καὶ ἀνιέμεναι καὶ ἐπιτεινόμεναι φθίρονται, οἷον δημοκρατία οὐ μόνον ἀνιεμένη ἀσθενεστέρα γίγνεται ὥστε τέλος ἦξει εἰς ὀλιγαρχίαν, ἀλλὰ καὶ ἐπιτεινομένη σφόδρα ὥσπερ καὶ ἡ γρυπότης καὶ ἡ σιμότης οὐ μόνον ἀνιέμενα ἔρχεται εἰς τὸ μέσον, ἀλλὰ σφόδρα γρυπὰ γινόμενα ἢ σιμὰ οὕτως διατίθεται ὥστε μηδὲ μυκτῆρα δοκεῖν εἶναι. χρήσιμον δὲ πρὸς τὰς νομοθεσίας τὸ μὴ μόνον ἐπαίειν τίς πολιτεία συμφέροι, ἐκ τῶν παρεληλυθότων θεωροῦντα, ἀλλὰ καὶ τὰς παρὰ τοῖς ἄλλοις εἰδέναι, αἱ ποῖαι τοῖς ποίοις ἀρμόττουσιν ὥστε δῆλον ὅτι πρὸς μὲν τὴν νομοθεσίαν αἱ τῆς γῆς περίοδοι χρήσιμοι (ἐντεῦθεν γὰρ λαβεῖν ἔστιν τοὺς τῶν ἐθνῶν νόμους), πρὸς δὲ τὰς πολιτικὰς συμβουλὰς αἱ τῶν περὶ τὰς πράξεις γραφόντων ἱστορίαι· ἅπαντα δὲ ταῦτα πολιτικῆς ἀλλ' οὐ ρητορικῆς ἔργον ἐστίν.

Ο συμβουλευτικός ρήτορας είναι ανάγκη να είναι σε θέση να εξετάζει πάντα τα θέματα ταῦτα, τα σχετικά με την ασφάλεια της πολιτείας. Δεν είναι όμως άνευ αξίας και η περί νομοθεσίας γνώσις. Διότι εἰς τους νόμους ἐγκείται η σωτηρία της πολιτείας. Εἶναι επομένως ανάγκη να γνωρίζει πόσα εἶδη πολιτευμάτων υπάρχουν και ποῖον εἶδος πολιτεύματος συμφέροι εἰς ἐκάστην χώραν και εκ τινων αιτίων εἶναι φυσικόν να προέρχεται η διαφθορά των πολιτευμάτων, εἴτε συμφυῶν πρὸς αὐτὰ εἴτε ἀντιθέτων. Λέγω δε ὅτι τα πολιτεύματα διαφθίρονται ἐξ αιτίων συμφυῶν πρὸς αὐτὰ, διότι, ἐκτός του ἀρίστου πολιτεύματος, ὅλα τα ἄλλα εἴτε χαλαρούμενα, εἴτε ἐπιτεινόμενα, διαφθίρονται. Εἰς παραδείγματι η δημοκρατία γίνεται ἀσθενεστέρα, ὥστε να καταλήσῃ τέλος εἰς ὀλιγαρχίαν, ὄχι μόνον ὅταν χαλαροῦνται, ἀλλὰ καὶ ὅταν παρασύρεται σε υπερβολὰς. Ὅπως ἀκριβῶς καὶ η κυρτὴ ἢ πλακωτὴ μῦθος, η οποία φθάνει εἰς τὸ κανονικὸν σχῆμα, ὄχι μόνον ὅταν χαλαρωθούν οι ιδιότητές της αὐταί, ἀλλὰ καὶ ὅταν ἐπιταθούν πολὺ καταντὰ εἰς τοιαύτην κατάστασιν, ὥστε να μη φαίνεται πλέον ὅτι εἶναι μῦθος. Δια τὴν ἀσκησιν του νομοθετικοῦ ἔργου δεν εἶναι μόνον χρήσιμον να γνωρίζει κανεῖς εκ της μελέτης της ιστορίας ποῖον πολιτεύμα εἶναι συμφέρον, ἀλλὰ καὶ να γνωρίζῃ ἐπίσης καὶ τα εφαρμοσθέντα εἰς ἄλλους λαοὺς πολιτεύματα καὶ ποῖα ἐξ αὐτῶν προσαρμόζονται εἰς τον χαρακτήρα ἐκάστου λαοῦ. Εἶναι προδῆλον επομένως ὅτι δια μὲν τὴν νομοθεσίαν εἶναι χρήσιμοι αἱ περιηγήσεις (διότι μόνον οὕτω ἡμπορεῖ να μάθει κανεῖς τους νόμους των διαφόρων ἐθνῶν) δια να καταστή δε κανεῖς ικανὸς πρὸς παροχὴν πολιτικῶν συμβουλῶν, τα συγγράμματα της πολιτικῆς ιστορίας. Ταῦτα πάντα ὄμως αποτελοῦν ἀντικείμενον της πολιτικῆς ἐπιστήμης καὶ ὄχι της ρητορικῆς.

Ἀριστοτέλης, *Ρητορικῆ*, 1360 a 18 – 38. (Μετάφραση: Επ. Μαλαίνος)

Κείμενο 13ο: Παραδείγματα δημαγωγικής συμπεριφοράς

Πειράσομαι δ' ὑμᾶς διδάξαι, οὗς ἡγοῦμαι τῶν πολιτῶν προσήκειν ὀλιγαρχίας ἐπιθυμεῖν καὶ δημοκρατίας ἐκ τούτου γὰρ καὶ ὑμεῖς γνώσεσθε, κἀγὼ περὶ ἑμαυτοῦ τὴν ἀπολογίαὶν ποιήσομαι, ἀποφαίνων ὡς οὔτε ἐξ ὧν ἐν δημοκρατία οὔτε ἐξ ὧν ἐν ὀλιγαρχία πεποιήκα, οὐδὲν μοι προσήκον κακόνουν εἶναι τῷ πλήθει τῷ ὑμετέρῳ. Πρῶτον μὲν οὖν ἐνθυμηθῆναι χρῆ, ὅτι οὐδεὶς ἐστὶν ἀνθρώπων φύσει οὔτε ὀλιγαρχικὸς οὔτε δημοκρατικὸς, ἀλλ' ἥτις ἂν ἐκάστω πολιτεία συμφέρῃ, ταύτην προθυμεῖται καθιστάναι ὥστε οὐκ ἐλάχιστον ἐν ὑμῖν ἐστὶ μέρος ὡς πλείστους ἐπιθυμεῖν τῶν παρόντων νυνὶ πραγμάτων. Καὶ ταῦτα ὅτι οὕτως ἔχει, οὐ χαλεπῶς ἐκ τῶν πρότερον γεγενημένων μαθήσεσθε. Σκέψασθε γάρ, ὧ ἄνδρες δικασταί, τοὺς προστάνας ἀμφοτέρων τῶν πολιτειῶν, ὁσάκις μετεβάλλοντο.

Οὐ Φρύνιχος μὲν καὶ οἱ μετ' ἐκείνων δημαγωγοί, ἐπειδὴ πολλὰ εἰς ὑμᾶς ἐξήμαρτον, τὰς περὶ τούτων δεισαντες τιμωρίας τὴν προτέραν ὀλιγαρχίαν κατέστησαν πολλοὶ δὲ τῶν τετρακοσίων μετὰ τῶν ἐκ Πειραιῶς συγκατήλθον, ἔνιοι δὲ τῶν ἐκείνου ἐκβαλόντων αὐτοὶ αὐθις τῶν τριάκοντα ἐγένοντο; Εἰσὶ δὲ οἵτινες τῶν Ἐλευσινάδε ἀπογραψαμένων, ἐξελεθόντες μεθ' ὑμῶν, ἐπολιόρχουν οἱ

Θα προσπαθῆσω να σας διδάξω ποιοι πολίται ταιριάζει να επιθυμούν ολιγαρχία και ποιοι δημοκρατίαν· ἐξ αὐτοῦ και σεις θα μάθετε τα δίκαια, και ἐγὼ θα ἀπολογηθῶ εἰς τὴν ἀποδομένην εἰς ἐμέ κατηγορίαν, ἀποδεικνύων ὅτι, οὔτε ἐξ ὅσων ἐπράξα, ὅταν ἦτο δημοκρατία, οὔτε ἐκ τῶν πράξεών μου τον καιρόν τῆς ολιγαρχίας, ταιριάζει να διάκειμαι εχθρικῶς προς τὴν δημοκρατίαν. Πρῶτον μὲν λοιπὸν να ἔχετε υπ' ὄψιν σας ὅτι ὁ ἄνθρωπος δεν εἶναι ἐκ φύσεως ολιγαρχικὸς ἢ δημοκρατικὸς, ἀλλὰ ὅποιον πολίτευμα σε καθέναν συμφέρει, τούτο ἐπιδιώκει να ἐγκαθιστά (εἰς τὴν πόλιν του) ὥστε ἀπὸ σας προ πάντων ἐξαρτάται να επιθυμούν ὅσον τον δυνατὸν πλείστοι το σημερινὸν πολίτευμα. Δεν εἶναι δύσκολον να ἐννοήσετε ἀπὸ τα προηγούμενα γεγονότα ὅτι οὕτως ἔχει το πρᾶγμα.

Διότι σκεφθῆτε, κύριοι δικασταί, (τι σὺνέβη) ὁσάκις ἀκριβῶς οἱ πρωτοστατήσαντες εἰς ἀμφοτέρας τὰς πολιτικὰς μεταβολὰς μετεβάλλοντο.

Ὁ Φρύνιχος μὲν και ὁ Πείσανδρος και οἱ μετ' αὐτῶν συνεργαζόμενοι δημαγωγοί, ἐπειδὴ πολλοὶ σας ἐβλαψαν, δεν ἐγκατέστησαν τὴν πρώτην ολιγαρχίαν, ἐπειδὴ ἐφοβήθησαν τὴν δια τὰς ἀδικίας τῶν τιμωρίαν, πολλοὶ δε ἀπὸ τοὺς τετρακοσίους δεν ἐπανήλθον εἰς τὴν πόλιν μαζί με τοὺς δημοκρατικούς, μερικοὶ δε ἀπὸ ἐκείνου που ἐρριξαν τοὺς τετρακοσίους οἱ ἴδιοι πάλι μετὰ ταῦτα δεν μετέσχον τῆς διοικήσεως τῶν Τριάκοντα; Υπάρχουν δε μερικοὶ οἱ ὁποῖοι, ἐνὼ συγκατελέχθησαν με τοὺς Τριάκοντα και ἀπῆλθον εἰς Ἐλευσίνα, ἐξελεθόντες μαζί με σας (τοὺς δημο-

πρότερον ἐπολιόρχουντο μετ' αὐτῶν.
Οὕκουν χαλεπὸν γινῶναι, ὃ ἄνδρες
δικασταί, ὅτι οὐ περὶ πολιτείας εἰσὶν
αἱ πρὸς ἀλλήλους διαφοραί, ἀλλὰ
περὶ τῶν ἰδία συμφερόντων ἐκάστω.
Ἵμᾶς οὖν χρὴ ἐκ τούτων δοκιμάζειν
τοὺς πολίτας, σκοποῦντας μὲν ὅπως
ἦσαν ἐν τῇ δημοκρατίᾳ πεπολιτευμέ-
νοι, ζητοῦντας δὲ εἴ τις αὐτοῖς ἐγί-
νετο ὠφέλεια τῶν πραγμάτων μετα-
πεσόντων οὕτω γὰρ ἂν δικαιοτάτην
τὴν κρίσιν περὶ αὐτῶν ποιήσθε.
Ἐγὼ τοίνυν ἡγοῦμαι, ὅσοι μὲν ἐν τῇ
δημοκρατίᾳ ἄτιμοι ἦσαν ἢ εὐθύνας
δεδωκότες ἢ τῶν ὄντων ἀπεστερη-
μένοι ἢ ἄλλη τινὶ συμφορᾷ τοιαύτη
κεχρησμένοι, προσήκειν αὐτοῖς ἐτέ-
ρας ἐπιθυμεῖν πολιτείας, ἐλπίζοντας
τὴν μεταβολὴν ὠφέλειάν τινα αὐτοῖς
ἔσεσθαι· ὅσοι δὲ τὸν δῆμον πολλὰ
κάγαθὰ εἰργασμένοι εἰσὶ, κακὸν δὲ
μηδὲν πάποτε, ὀφείλεται δὲ αὐτοῖς
χάριν κομίσασθαι παρ' ὑμῶν μᾶλλον
ἢ δοῦναι δίκην τῶν πεπραγμένων,
οὐκ ἄξιον τὰς τούτων ἀποδέχεσθαι
διαβολάς, οὐδ' ἂν πάντες οἱ τὰ τῆς
πόλεως πράττοντες ὀλιγαρχικοὺς
αὐτοὺς φάσκωσιν εἶναι.

Λυσίας, Δήμου καταλύσεως Ἀπολογία, 5-11. (Μετάφραση: Στ. Τζουμειλέας)

κρατικούς) ἐπολιόρχουν τους ἐν Ἐλευσίῃ
αυτοὶ οἱ ὁποῖοι πρότερον ἐπολιόρχούντο
μετ' αὐτῶν. Δὲν εἶναι δύσκολον λοιπὸν νὰ
καταλάβετε, κύριοι δικασταί, ὅτι αἱ μετα-
ξύ των ἀνθρώπων φιλονικίαι δὲν εἶναι
περὶ πολιτεύματος, ἀλλὰ δια τὰ ἀτομικά
συμφέροντα. ἐκάστου.

Σεῖς λοιπὸν ἐκ τούτων πρέπει νὰ δοκιμά-
ζετε τοὺς πολίτας ἐξετάζοντες μὲν ὁποῖαν
διαγωγὴν ὡς πολίται εἶχον δεῖξει ἐν και-
ρῷ τῆς δημοκρατίας, ἐρευνῶντες δὲ τι ὠ-
φελήθησαν, ὅταν μετεβλήθη τὸ πολίτευμα·
διότι τοιοῦτοτρόπως θὰ δυνηθῆτε νὰ κρί-
νετε δικαίως περὶ αὐτῶν. Ἐγὼ λοιπὸν, νο-
μίζω ὅτι, ὅσοι μὲν ἐν καιρῷ τῆς δημοκρα-
τίας ἐστερήθησαν τῶν πολιτικῶν δικαιω-
μάτων δίδοντες εὐθύνας τῆς διαχειρήσεώς
των καὶ ευρεθέντες ἐν ἀταξίᾳ, ἢ ὅσοι ἐ-
στερήθησαν τῆς περιουσίας των ἢ υπέ-
στησαν ἄλλην τινὰ συμφορὰν, ταιριάζει
νὰ ἐπιθυμοῦν μεταβολὴν τοῦ πολιτεύμα-
τος, διότι ἐλπίζουν ὅτι θὰ ὠφεληθοῦν ἀπὸ
τὴν μεταβολὴν. Ὅσοι ὅμως ὠφέλησαν τὴν
δημοκρατίαν, οὐδέποτε δὲ ἐβλάψαν, πρέ-
πει δὲ αὐτοῖ νὰ ἀμειφθοῦν παρ' ὑμῶν
μᾶλλον, παρὰ νὰ τιμωρηθοῦν δια τὰς
πράξεις των, δὲν ἀξίζει νὰ δέχεσθε τὰς
συκοφαντίας τούτων, οὐδὲ εἴαν πάντες οἱ
πολιτευόμενοι βεβαιοῦν ὅτι αὐτοὶ εἶναι
ὀλιγαρχικοί.

Κείμενο 14ο: Δημοκρατία και Νόμος

Οὐκ ἄγνοῶ δέ, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ἃ μέλλω ἐν πρώτοις λέγειν, ὅτι φανεῖσθε καὶ ἐτέρων πρότερον ἀκηκοότες· ἀλλὰ μοι δοκεῖ καιρὸς εἶναι καὶ ἐμὲ νῦν πρὸς ὑμᾶς τῷ αὐτῷ λόγῳ τούτῳ χρῆσασθαι. Ὁμολογοῦνται γὰρ τρεῖς εἶναι πολιτεῖαι παρά πᾶσιν ἀνθρώποις, τυραννὶς καὶ ὀλιγαρχία καὶ δημοκρατία διοικοῦνται δ' αἱ μὲν τυραννίδες καὶ ὀλιγαρχίαι τοῖς τρόποις τῶν ἐφεστηκότες, αἱ δὲ πόλεις αἱ δημοκρατούμεναι τοῖς νόμοις τοῖς κειμένους. Εὖ δ' ἴστε, ὧ Ἀθηναῖοι, ὅτι τὰ μὲν τῶν δημοκρατουμένων σώματα καὶ τὴν πολιτείαν οἱ νόμοι σφύζουσι, τὰ δὲ τῶν τυράννων καὶ ὀλιγαρχικῶν ἀπιστία καὶ ἡ μετὰ τῶν ὄπλων φρουρά. Φυλακτέον δὴ τοῖς μὲν ὀλιγαρχικοῖς καὶ τοῖς τὴν ἄνισον πολιτείαν πολιτευομένοις τοὺς ἐν χειρῶν νόμῳ τὰς πολιτείας καταλύοντας, ἡμῖν δὲ τοῖς τὴν ἴσην καὶ ἔννομον πολιτείαν ἔχουσι τοὺς παρὰ τοὺς νόμους ἢ λέγοντας ἢ βεβιωκότας ἐντεῦθεν γὰρ ἰσχύσετε, ὅταν εὐνομησθε καὶ μὴ καταλύησθε ὑπὸ τῶν παρανομούντων. Προσῆκειν δὲ ἔγωγε νομίζω, ὅταν μὲν νομοθετῶμεν, τοῦθ' ἡμᾶς σκοπεῖν, ὅπως καλῶς ἔχοντας καὶ συμφέροντας νόμους τῇ πολιτεία θησόμεθα, ἐπειδὴν δὲ νομοθετήσωμεν, τοῖς νόμοις τοῖς κειμένους πειθεσθαι, τοὺς δὲ μὴ πειθομένους κολάζειν, εἰ

Δεν αγνοῶ, Αθηναῖοι πολῖται, ὅτι ὅσα θὰ σας εἶπω τώρα, εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ λόγου μου, θὰ ἐνθυμηθῆτε ὅτι καὶ πολλοὶ ἄλλοι σας τα εἶπαν ἤδη. Νομίζω ὅμως ὅτι εἶναι εὐθετος ἡ στιγμὴ νὰ τα ἐπαναλάβω καὶ ἐγὼ τώρα. Ὅλοι πράγματι συμφωνοῦν ὅτι τρεῖς εἶδη πολιτευμάτων υπάρχουν σὲ ὅλον τὸν κόσμον, ἡ μοναρχία, ἡ ὀλιγαρχία καὶ ἡ λαοκρατία. Καὶ τῆς μὲν μοναρχίας ἢ τῆς ὀλιγαρχίας ἡ διοίκησις ρυθμίζεται ἀπὸ τὸ κέφι τῶν ἀρχόντων, τῶν δε λαοκρατουμένων πολιτειῶν ἀπὸ τοὺς κειμένους νόμους. Καὶ καλῶς γνωρίζετε, ὦ Αθηναῖοι, ὅτι καὶ τοὺς πολίτας καὶ τὸ πολίτευμα τῶν λαοκρατιῶν ἐξασφαλίζουν οἱ νόμοι, ἐνῶ τοὺς μονάρχας καὶ τοὺς ασκούντας ὀλιγαρχίαν ἡ καχυποψία καὶ ἡ ἐνοπλος σωματοφυλακὴ. Πρέπει λοιπόν, οἱ μὲν ὀλιγαρχικοὶ καὶ οἱ ασκούντες διακυβερνήσιν με βᾶσιν τὴν ἀρχὴν τῆς ἀνισότητος νὰ προφυλάσσονται ἀπὸ τοὺς δυναμένους βιαίως νὰ ἀνατρέψουν τὸ καθεστῶς, ἡμεῖς δὲ, οἱ ἔχοντες κράτος δικαίου καὶ ἰσότητος, ἀπὸ ἐκείνους ποὺ με λόγους ἢ με τὴν διαγωγὴν τῶν παραβιάζουν τοὺς νόμους. Θὰ εἴσθε ἰσχυροὶ τότε μόνον ὅταν θὰ ἔχετε εὐνομίαν καὶ θὰ ἐμποδίζετε τοὺς παρανομοῦντας νὰ σας καταλύσουν.

Πρέπει δὲ, νομίζω, ὅταν νομοθετούμεν, νὰ ἀποβλέπωμεν εἰς τὸ πῶς θὰ κάμωμεν εἰς τὸ κράτος καλοὺς καὶ ωφελίμους νόμους, ἀφοῦ δὲ νομοθετήσωμεν πλέον, νὰ συμμορφούμεθα πρὸς τοὺς κειμένους νόμους καὶ νὰ τιμωρούμεν τοὺς μὴ συμμορφούμενους, εἴαν θέλωμεν νὰ εὐτυχή ἡ πόλις. Ἀναλογισθῆτε πράγματι, ὦ Αθηναῖοι, πόσον ἐπρονόησαν διὰ τα ἡθη, ὁ Σόλων ἐκεῖνος, ὁ παλαιὸς νομοθέτης καὶ ὁ Δρά-

δεῖ τὰ τῆς πόλεως καλῶς ἔχειν.
Σκέψασθε γὰρ, ὦ Ἀθηναῖοι, ὅσῃν
πρόνοιαν περὶ σωφροσύνης ἐποιή-
σατο ὁ Σόλων ἐκεῖνος, ὁ παλαιὸς
νομοθέτης, καὶ ὁ Δράκων καὶ οἱ
κατὰ τοὺς χρόνους ἐκεῖνους νομοθέ-
ται. Πρῶτον μὲν γὰρ περὶ τῆς σω-
φροσύνης τῶν παιδῶν τῶν ἡμετέρων
ἐνομοθέτησαν, καὶ διαρρήδη ἀπέ-
δειξαν ἅ χρῆ τὸν παῖδα τὸν ἐλεύ-
θερον ἐπιτηδεύειν, καὶ ὡς δεῖ αὐτὸν
τραφῆναι, ἔπειτα δεύτερον περὶ τῶν
μειρακίων, τρίτον δ' ἐφεξῆς περὶ τῶν
ἄλλων ἡλικιῶν, οὐ μόνον περὶ τῶν
ιδιωτῶν, ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν ῥητό-
ρων. Καὶ τούτους τοὺς νόμους ἀνα-
γράψαντες ὑμῖν παρακατέθεντο, καὶ
ὑμᾶς αὐτῶν ἐπέστησαν φυλακάς.

Αἰσχίνης, *Κατὰ Τιμάρχου*, 4-8. (Μετάφραση: Η. Ηλιού)

κων καὶ οἱ ἄλλοι νομοθέται τῶν χρόνων
ἐκεῖνων. Διότι πρῶτα πρῶτα ἐροῦθμισαν
νομοθετικῶς τὴν διαγωγὴν τῶν παιδιῶν
καὶ με κάθε λεπτομέρεια καθώρισαν πῶς
πρέπει νὰ ζῆ τὸ ἐλεύθερο παιδί καὶ ποίαν
ανατροφὴν νὰ λαμβάνῃ, κατόπιν ἔθεσαν
νόμους διὰ τοὺς νέους, καὶ διὰ τὰς ἄλλας
ἡλικίας, ὄχι μόνον διὰ τοὺς ιδιώτας, ἀλλὰ
καὶ διὰ τοὺς δημοσίους ἄνδρας. Τοὺς δε
νόμους αὐτοὺς ἐγράψαν ἐπάνω σὲ πλά-
κες καὶ τοὺς ἀφησαν ὡς παρακαταθήκην,
ορίσαντες ὅτι σεῖς θὰ εἰσθε φύλακες αυ-
τῶν.

Κείμενο 15ο: Η αρετή της πόλης

Ἀλλὰ γὰρ οὐκ ἐκ τούτων τὴν ἐπίδοσιν εἶναι τῆς ἀρετῆς ἀλλ' ἐκ τῶν καθ' ἑκάστην τὴν ἡμέραν ἐπιτηδευμάτων τοὺς γὰρ πολλοὺς ὁμοίους τοῖς ἤθεσιν ἀποβαίνειν, ἐν οἷς ἂν ἕκαστοι παιδευθῶσιν. Ἐπεὶ τὰ γε πλήθη καὶ τὰς ἀκριβείας τῶν νόμων σημεῖον εἶναι τοῦ κακῶς οἰκεῖσθαι τὴν πόλιν ταύτην ἐμφράγματα γὰρ αὐτοὺς ποιουμένους τῶν ἀμαρτημάτων πολλοὺς τίθεσθαι τοὺς νόμους ἀναγκάζεσθαι.

Δεῖν δὲ τοὺς ὀρθῶς πολιτευομένους οὐ τὰς στοὰς ἐμπιπλάναι γραμμῶν ἀλλ' ἐν ταῖς ψυχαῖς ἔχειν τὸ δίκαιον οὐ γὰρ τοῖς ψηφίσμασιν ἀλλὰ τοῖς ἤθεσι καλῶς οἰκεῖσθαι τὰς πόλεις, καὶ τοὺς μὲν κακῶς τεθραμμένους καὶ τοὺς ἀκριβῶς τῶν νόμων ἀναγεγραμμένους τολμήσειν παραβαίνειν, τοὺς δ' ἀσφαλῶς παιδευομένους καὶ τοῖς ἀπλῶς κειμένοις ἐθελήσειν ἐμμένειν. Ταῦτα διανοηθέντες οὐ τοῦτο πρῶτον ἐσκόπουν, δι' ὧν κολάσουσι τοὺς ἀκοσμοῦντας, ἀλλ' ἐξ ὧν παρασκευάσουσι μηδὲν αὐτοὺς ἄξιον ζημίας ἐξαμαρτάνειν ἡγούντο γὰρ τοῦτο μὲν αὐτῶν ἔργον εἶναι, τὸ δὲ περὶ τὰς τιμωρίας σπουδάζειν τοῖς ἐχθροῖς προσήκειν.

Ἰσοκράτης, Ἀρεοπαγητικός, 16, 40-43. (Μετάφραση: Στ. Τζουμेलέας)

Ἀλλὰ βέβαια (νόμιζε ἡ βουλή) ὅτι ἡ προς τὴν αρετὴν ἐπίδοση τῶν πολιτῶν δὲν προέρχεται ἀπὸ τῶν νόμων, ἀλλὰ ἀπὸ τῶν καθημερινῶν ἀσχολιῶν τοὺς διότι νόμιζε (ἡ βουλή τοῦ Ἀρείου Πάγου) ὅτι οἱ πολλοὶ γίνονται ὅμοιοι κατὰ τὸν χαρακτήρα με ἐκεῖνους ἀνάμεσα στους οποίους εκπαιδεύονται. Ἐπειδὴ τὸ πλῆθος καὶ ἡ ἀκρίβεια τῶν νόμων εἶναι ἀπόδειξη ὅτι διοικεῖται ἀσχημα τὴ πόλις διότι (νόμιζε) ὅτι ἀναγκάζονται οἱ πολῖτες νὰ νομοθετοῦν πολλοὺς νόμους γιὰ νὰ θέσουν φραγμοὺς στα ἀδικήματα. Πρέπει δὲ ἐκεῖνοι ποὺ πολιτεύονται με ὀρθὸ τρόπο νὰ μὴ γεμίσουν τὶς στοᾶς με γραπτὸς νόμους ἀλλὰ νὰ ἔχουν τὸ δίκαιο στὶς ψυχῆς τοὺς διότι οἱ πόλεις διοικοῦνται καλὰ ὄχι με ψηφίσματα ἀλλὰ με τὰ ἔθιμα, καὶ ὅσοι πολῖτες ἔχουν ἀνατραφεῖ κακῶς θὰ τολμήσουν νὰ παραβαίνουν καὶ τοὺς καταγεγραμμένους με ἀκρίβεια νόμους, ὅσοι διαπαιδαγωγήθηκαν σωστὰ θὰ υπακούσουν καὶ στους ἀπλῶς κείμενους. Με τὸ νὰ σκέπτονται αὐτὰ (οἱ πρόγονοὶ μας) δὲν σκέφτονταν πὼς θὰ τιμωρήσουν ἐκεῖνους ποὺ θὰ ἐπεφταν σε σφάλματα, ἀλλὰ πὼς θὰ κάμουν τοὺς πολῖτες νὰ μὴν κάνουν κάτι ἀξιοτιμωρίας διότι νόμιζαν ὅτι ἔργο τοὺς ἦταν νὰ ἐμποδίζουν τοὺς πολῖτες νὰ κάνουν λάθη, ὅτι δὲ στους ἐχθροὺς ὅσων ἔκαναν σφάλματα ταιριάζει νὰ φροντίσουν γιὰ τὴν τιμωρία αὐτῶν.

Κείμενο 16ο: «Παρενέργειες» της δημοκρατίας

Φέρε δὴ, τίς τρόπος τυραννίδος, ὃ φίλε ἐταίρε, γίγνεται; ὅτι μὲν γὰρ ἐκ δημοκρατίας μεταβάλλει σχεδὸν δῆλον.

Δῆλον.

Ἄρ' οὖν τρόπον τινὰ τὸν αὐτὸν ἔκ τε ὀλιγαρχίας δημοκρατία γίγνεται καὶ ἐκ δημοκρατίας τυραννίς;

Πῶς;

Ὅ προύθεντο, ἦν δ' ἐγώ, ἀγαθόν, καὶ δι' ὃ ἡ ὀλιγαρχία καθίστατο - τοῦτο δ' ἦν [ὑπερ]πλοῦτος ἢ γάρ;

Ναί.

Ἡ πλούτου τοίνυν ἀπληστία καὶ ἡ τῶν ἄλλων ἀμέλεια διὰ χρηματισμὸν αὐτὴν ἀπώλλυ.

Ἀληθῆ, ἔφη.

Ἄρ' οὖν καὶ ὁ δημοκρατία ὀρίζεται ἀγαθόν, ἢ τούτου ἀπληστία καὶ ταύτην καταλύει; Λέγεις δ' αὐτὴν τί ὀρίζεσθαι;

Τὴν ἐλευθερίαν, εἶπον. τοῦτο γὰρ που ἐν δημοκρατούμενῃ πόλει ἀκούσῃς ἂν ὡς ἔχει τε κάλλιστον καὶ διὰ ταῦτα ἐν μόνῃ ταύτῃ ἄξιον οἰκεῖν ὅστις φύσει ἐλεύθερος.

Λέγεται γὰρ δὴ, ἔφη, καὶ πολὺ τοῦτο τὸ ῥῆμα.

Ἄρ' οὖν, ἦν δ' ἐγώ, ὅπερ ἦα νυνδὴ ἐρῶν, ἢ τοῦ τοιούτου ἀπληστία καὶ ἡ τῶν ἄλλων ἀμέλεια καὶ ταύτην τὴν πολιτείαν μεθίστησιν τε καὶ παρασκευάζει τυραννίδος δεηθῆναι;

Πῶς; ἔφη.

Ἄς δούμε, αγαπητέ φίλε, με ποιο τρόπο σχηματίζεται ἡ τυραννίδα· ὅτι προέρχεται ἀπὸ τῆ δημοκρατία εἶναι φανερό.

Φανερό.

Ἄραγε, με τον ἴδιο τρόπο που γίνεται ἀπὸ τὴν ὀλιγαρχία ἡ δημοκρατία, γίνεται καὶ ἀπὸ τῆ δημοκρατία ἡ τυραννίδα;

Πῶς;

Εκεῖνο που θεωρήθηκε στὴν ὀλιγαρχία ἀνώτατο ἀγαθὸ καὶ που ἐγένε αἰτία νὰ γεννηθεῖ αὐτὸ τὸ πολίτευμα, ἦταν εἶπαμε, ὁ πλούτος ἢ ὄχι;

Ναί.

Ἡ ἀπληστία λοιπὸν τοῦ πλούτου καὶ ἡ παραμέληση ὅλων τῶν ἄλλων με ἀποκλειστικὸ σκοπὸ τὴν ἀπόκτησή του, εἶναι ἐκεῖνο που ἔφερε τὴν καταστροφὴ τῆς ὀλιγαρχίας.

Ἀλήθεια.

Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ ἡ ἀπληστία ἐκεῖνου που θεωρεῖται στὴ δημοκρατία υπέρτατο ἀγαθὸ, δὲν ἐπιφέρει καὶ αὐτῆς τὴν καταστροφὴ;

Καὶ ποιο εἶναι αὐτὸ τὸ ἀγαθὸ;

Ἡ ἐλευθερία· γιατί αὐτὸ θα ἀκούσεις νὰ λένε σε μια δημοκρατούμενη πολιτεία, ὅτι εἶναι τὸ καλύτερο πράγμα που υπάρχει, καὶ γι' αὐτὸ μόνο τέτοια πολιτεία ἀξίζει νὰ ζεῖ ἓνας που εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τοῦ ἐλεύθερος.

Πραγματικὰ λέγεται καὶ πολὺ μάλιστα αὐτὸς ὁ λόγος.

Δὲν εἶναι λοιπὸν καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς ἐπρόκειτο νὰ πω τώρα, ἡ ἀπληστία τῆς ἐλευθερίας καὶ ἡ ἀδιαφορία γιὰ ὅλα τὰ ἄλλα που φέρνει τὴν κατὰπτωση καὶ αὐτοῦ τοῦ πολιτεύματος καὶ κάνει αἰ-

Ὅταν οἶμαι δημοκρατούμενη πόλις ἐλευθερίας διψήσασα κακῶν οἰνοχόων προστατούντων τύχη, καὶ πορρωτέρω τοῦ δέοντος ἀκράτου αὐτῆς μεθυσθῆ, τοὺς ἄρχοντας δὴ, ἂν μὴ πάνυ πρᾶσι ὧσι καὶ πολλὴν παρέχωσι τὴν ἐλευθερίαν, κολάζει αἰτιωμένη ὡς μισαροῦς τε καὶ ὀλιγαρχικούς.

Δρῶσιν γὰρ, ἔφη, τοῦτο.

Τοὺς δέ γε, εἶπον, τῶν ἀρχόντων κατηκόους προπηλακίζει ὡς ἐθελοδούλους τε καὶ οὐδὲν ὄντας, τοὺς δὲ ἄρχοντας μὲν ἀρχομένους, ἀρχομένους δὲ ἄρχουσιν ὁμοίους ἰδίᾳ τε καὶ δημοσίᾳ ἐπαινεῖ τε καὶ τιμᾶ. Ἄρ' οὐκ ἀνάγκη ἐν τοιαύτῃ πόλει ἐπὶ πᾶν τὸ τῆς ἐλευθερίας ἰέναι;

Πῶς γὰρ οὐ;

Καὶ καταδύεσθαί γε, ἦν δ' ἐγὼ, ὃ φίλε εἷς τε τὰς ἰδίας οἰκίας καὶ τελευτᾶν μέχρι τῶν θηρίων τὴν ἀναρχίαν ἐμφυομένην.

Πῶς, ἦ δ' ὅς, τὸ τοῦτον λέγομεν;

Οἶον, ἔφην, πατέρα μὲν ἐθίζεσθαι παιδί ὅμοιον γίνεσθαι καὶ φοβεῖσθαι τοὺς υἱεῖς, ὕδν δὲ πατρί, καὶ μήτε αἰσχύνεσθαι μήτε δεδιέναι τοὺς γονέας, ἵνα δὴ ἐλεύθερος ἦ μέτοικον δὲ ἀστῶ καὶ ἀστὸν μετοίκῳ ἐξισοῦσθαι, καὶ ξένον ὡσαύτως.

Γίγνεται γὰρ οὕτως, ἔφη.

Ταῦτά τε, ἦν δ' ἐγὼ, καὶ σμικρὰ τοιάδε ἄλλα γίγνεται διδάσκαλός τε ἐν τῷ τοιούτῳ φοιτητὰς φοβεῖται καὶ θωπεύει, φοιτηταί τε διδασκάλων

σθητή τὴν ἀνάγκη τῆς τυραννίδας; τέτοια πολιτεία ἀξίζει νὰ ζεῖ ἕνας που εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τοῦ ἐλεύθερος.

Πραγματικά λέγεται καὶ πολὺ μάλιστα αὐτὸς ὁ λόγος.

Δεν εἶναι λοιπὸν καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς ἐπρόκειτο νὰ πω τώρα, ἡ ἀπληστία τῆς ἐλευθερίας καὶ ἡ ἀδιαφορία γιὰ ὅλα τὰ ἄλλα που φέρνει τὴν κατὰπτωση καὶ αὐτοῦ τοῦ πολιτεύματος καὶ κάνει αἰσθητή τὴν ἀνάγκη τῆς τυραννίδας;

Πῶς δηλαδὴ;

Ὅταν, νομίζω, μιὰ δημοκρατούμενη πολιτεία, που ἔχει ἀσβεστὴ δίψα ἐλευθερίας, τύχη νὰ κυβερνιέται ἀπὸ κακοὺς κεραστές καὶ μεθύσει, γιὰ τῆς δίνουν παραπάνω ἀπ' ὅσο πρέπει ἀνέρωτο κρασί, τότε, ἀν δὲν εἶναι πάρα πολὺ καλόβολοι οἱ ἀρχόντες καὶ δὲν ἐξακολουθοῦν νὰ τῆς παρέχουν ἐλευθερία ὅση θέλει, τοὺς κατηγορεῖ καὶ τοὺς τιμωρεῖ με τὴν πρόφαση ὅτι εἶναι καταχθόνιοι καὶ ἀποβλέπουν στὴν ὀλιγαρχία.

Αὐτὸ κάνουν πραγματικά.

Καὶ ὅσους πολίτες ἐξακολουθοῦν νὰ υπακούουν στοὺς ἀρχόντες, τοὺς ἐξευτελίζει λέγοντας ὅτι εἶναι ἐθελόδουλοι καὶ δὲν ἀξίζουν τίποτε, τοὺς ἀρχόντες πάλι που εἶναι ὅμοιοι με τοὺς ἀρχόμενους καὶ τοὺς ἀρχόμενους που εἶναι ὅμοιοι με τοὺς ἀρχόντες, τοὺς ἐπαινεῖ καὶ τοὺς τιμᾶ καὶ ἰδιαίτερα καὶ δημοσίᾳ κατ' ἀνάγκη λοιπὸν δε θα ξαπλωθεῖ παντοῦ ἡ ἐλευθερία σε μιὰ τέτοια πόλη;

Πῶς ὄχι;

Θα εἰσχωρήσει μάλιστα φίλε μου, καὶ μέσα στοὺς κόλπους τῆς οἰκογένειας, καὶ στο τέλος τὸ μίαισμα τῆς ἀναρχίας θα μεταδοθεῖ καὶ σ' αὐτὰ ἀκόμη τὰ κα-

ὀλιγοροῦσιν, οὕτω καὶ παιδαγωγῶν
καὶ ἄλλως οἱ μὲν νέοι πρεσβυτέροις
ἀπεικάζονται καὶ διαμιλλῶνται καὶ
ἐν λόγοις καὶ ἐν ἔργοις, οἱ δὲ γέρο-
ντες συγκαθιέντες τοῖς νέοις εὐτρα-
πελίας τε καὶ χαριεντισμοῦ ἐμπί-
μπλονται, μιμούμενοι τοὺς νέους,
ἵνα δὴ μὴ δοκῶσιν ἀηδεῖς εἶναι μηδὲ
δεσποτικοί.

Πάνυ μὲν οὖν, ἔφη.

Τὸ δέ γε, ἦν δ' ἐγώ, ἔσχατον, ὦ φίλε,
τῆς ἐλευθερίας τοῦ πλήθους, ὅσον,
γίγνεται ἐν τῇ τοιαύτῃ πόλει, ὅταν
δὴ οἱ ἐωνημένοι καὶ αἱ ἐωνημένοι
μηδὲν ἤττον ἐλεύθεροι ὥσι τῶν πρι-
αμένων. ἐν γυναιξὶ δὲ πρὸς ἄνδρας
καὶ ἀνδράσι πρὸς γυναῖκας ὅση ἢ
ἰσονομία καὶ ἐλευθερία γίγνεται,
ὀλίγου ἐπελαθόμεθ' εἰπεῖν.

τοικίδια ζῶα.

Τι εννοεῖς με τούτο;

Θέλω να πω, ὅτι οἱ πατέρες θα συνηθί-
σουν να θεωροῦν τα παιδιά τους ἴσους
καὶ ομοίους τους καὶ να φοβούνται τους
γιούς τους, το ἴδιο πάλι οἱ γιοὶ τους πα-
τέρες, καὶ οὔτε θα σέβονται, οὔτε θα
φοβούνται τους γονεῖς τους, για να εἶ-
ναι βέβαια ἐλεύθερο· οἱ μέτοικοι θα ε-
ξισωθοῦν με τους πολίτες, οἱ πολίτες με
τους μετοίκους καὶ οἱ ξένοι ἐπίσης.

Αὐτὸ ἀκριβῶς καὶ συμβαίνει.

Αὐτὰ λοιπὸν γίνονται καὶ ἄλλα τέτοια
μέσα σ' αὐτὴ τὴν πολιτεία· οὗ δάσκαλος
φοβάται καὶ περιποιεῖται τους μαθητές
του, οἱ μαθητές καμιά σημασία δε δί-
νουν στους δασκάλους καὶ τους παιδα-
γωγούς τους· καὶ γενικά οἱ νέοι αγα-
ποῦν να ἐξομοιώνονται με τους γερο-
ντότερους καὶ να συνερίζονται μ' αυ-
τούς στα λόγια καὶ στα ἔργα, οἱ γέρο-
ντες πάλι κατεβαίνουν στο ἐπίπεδο των
νέων, μιμούνται τους τρόπους τους καὶ
κάνουν τον ευτράπελο καὶ το χαριτω-
μένο, για να μη θεωροῦνται τάχα φορ-
τικοὶ καὶ δεσποτικοί.

Αληθέστατα.

Αλλά ἡ πιο ἀνυπόφορη κατάχρηση τῆς
ἐλευθερίας, που συμβαίνει μέσα σε μια
τέτοια πολιτεία, εἶναι να βλέπεις τους
δούλους τους ἀγορασμένους καὶ τις
δούλες να ἀπολαμβάνουν ὄχι μικρότερη
ἐλευθερία ἀπὸ ἐκείνους που τους ἀγό-
ρασαν. Λησμόνησα ἀκόμα να πω πόση
ἰσονομία καὶ ἐλευθερία ἐπικρατεῖ στις
μεταξὺ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν σχέσεις.

Πλάτων, Πολιτεία, 562a - 563b. (Μετάφραση: Ι. Γρυπάρης)

Κείμενο 17ο: «Προς αποφυγήν εκτροπής...»

Δήμῳ δὲ μήτε πᾶν ἀναρτήσης
κράτος,
μήτ' αὖ κακώσης πλοῦτον ἔντιμον
τιθείς,
μηδ' ἄνδρα δήμῳ πιστὸν ἐκβάλης
ποτέ,
μηδ' αὖξε καιροῦ μείζον, οὐ γὰρ
ἀσφαλές,
μη σοι τύραννος λαμπρὸς ἐξ ἄστοῦ
φανῆ.
κόλουε δ' ἄνδρα παρὰ δίκην
τιμώμενον
πόλει γὰρ εὐτυχοῦντες οἱ κακοὶ
νόσος.

Στο λαό μήτε την εξουσία ὅλη να δώσεις,
μήτε να τον περιφρονήσεις, δίνοντας στον
πλούτο
τις τιμές· μήτε ἔμπιστον ἄνθρωπον του
λαοῦ
ποτέ να εξορίσεις, μα και να μην τον
οπλίσεις
με δύναμη υπέρμετρη, γιατί δεν εἶσαι
ασφαλής,
πως δεν θα σου φυτρώσει ἀπὸ ἀπλὸς
πολίτης
ἓνας μεγάλος τύραννος. Ταπεινώσέ τον
ἓναν που δεν αξίζει τις τιμές· γιατί
εἶναι στην πόλη ἀρρώστια οἱ κακοὶ να
ευτυχούν.

Πλεισθένης, (πρὶν το 415). (Μετάφραση: Χ. Θεοδωράτος)

Κείμενο 18ο: Πολιτεύματα

Πώς μπορεί να είναι νοικοκυρεμένο πράγμα η μοναρχία, όταν έχει το δικαίωμα ο ένας να κάνει ό,τι θέλει, ανευθύνως; Ασφαλώς και ο πιο ενάρετος του κόσμου, όταν ανεβή εις αυτό το αξίωμα αλλάζει, αλλάζει εντελώς την συνήθη του νοοτροπία. Από τα αγαθά δηλαδή που έχει εις την διάθεσίν του γεννάται μέσα του η αυθάδεια, ενώ το φθόνο τον βάνει η φύσις αμέσως εξαρχής μέσα στον άνθρωπο. Και όταν έχει αυτά τα δύο, έχει όλα τα κακά. Πολλάς δηλαδή και κακάς πράξεις του τις κάνει από αυθάδεια, επειδή όλα τα έχει άφθονα, και άλλες τις κάνει από φθόνον.

Εν τούτοις ο τύραννος τουλάχιστον δεν έπρεπε να είναι φθονερός, μια που έχει όλα βέβαια τα αγαθά· και όμως τουναντίον έχει εχθρικά αισθήματα προς τους πολίτας· φθονεί δηλαδή τους αρίστους, διότι υπάρχουν και είναι στη ζωή και του αρέσουν οι πιο πρόστυχοι πολίται και είναι μοναδικός να πιστεύη τας συκοφαντίας. Και το πιο ανοικονόμητο από όλα είναι τούτο· αν δηλαδή τον θαυμάζης μετρίως, δυσαρεστεύεται, διότι δεν τον περιποιείσαι πάρα πολύ· αν πάλι τον περιποιείσαι πάρα πολύ, δυσαρεστεύεται γιατί σε παίρνει για κόλακα. Εκείνα, όμως, που είναι ασφαλώς πιο σοβαρά, είναι αυτά που θα αναφέρω· μεταβάλλει τους πατροπαράδοτους νόμους, βιάζει γυναίκας και θανατώνει ανθρώπους, χωρίς να τους δικάση. Όταν όμως διευθύνη ο λαός, πρώτη η διοίκησις αυτή έχει το ωραιότατον όνομα από όλα, ισονομία· δεύτερον δεν κάνει τίποτε από όσα κάνει ο μονάρχης, διότι τα αξιώματα δίνονται με τον κλήρον· έπειτα οι άρχοντες δίδουν ευθύνας και όλοι έχουν το δικαίωμα να ειπούν την γνώμην τους. Δια τούτο λοιπόν προτείνω την γνώμην να αφήσωμεν κατά μέρος την μοναρχίαν και να δώσωμεν την εξουσίαν εις τον λαόν. Διότι το πάν απορρέει από τους πολλούς.

Ο Μεγάβυζος όμως συνεβούλευε να αναθέσουν την διοίκησιν εις τους λίγους με τούτα τα επιχειρήματα: «Όσα είπε ο Οτάνης δια την κατάργησιν της τυραννίας θεωρήσατε ότι τα έχω ειπέ και εγώ· όσα όμως συνέστησε προτείνων να δώσωμεν την αρχήν εις τον λαόν, δεν μου φαίνεται ότι είναι η καλύτερη συμβουλή διότι δεν υπάρχει πιο επιπόλαιο και πιο αδιάντροπο πράγμα από το άχρηστο πλήθος. Και όμως δεν υποφέρεται, άνθρωποι που ζητούν να γλυτώσουν από την αυθάδεια των τυράννων να πέσουν εις την αυθάδειαν ακολάστου όχλου. Διότι ο μεν τύραννος, ό,τι κάνει, το κάνει εν επιγνώσει, ενώ ο όχλος ούτε ξαίρει τι κάνει... πράγματι πώς μπορεί να ξαίρη, αφού ούτε έμαθε ούτε είδε στο σπίτι του κανένα καλόν ή πρόπον και ρίχεται μέσα εις τας κρατικές υποθέσεις και φέρνει φοβερή σύγχυση όμοιος με χείμαρρο που κατεβάζει. Ας έχουν λοιπόν δημοκρατίαν όσοι δεν θέλουν το καλό της Περσίας· ημείς όμως ας κάμωμε επιλογήν ενός όμιλου από τους αρίστους και εις αυτούς ας αναθέσωμεν την εξουσίαν· διότι ανάμεσα βέβαια εις αυτούς θα είμεθα και ημείς, είναι δε επόμενον αρίστων ανδρών άρισται να είναι και αι αποφάσεις».

Ο Μεγάβυζος λοιπόν αυτήν την γνώμην εξέφερε, τρίτος δε είπε την γνώμην του ο Δαρειός με τα εξής λόγια:

Εγώ νομίζω ότι όσα είπε ο Μεγάβυζος εν σχέσει με τον δήμον ορθώς τα είπε, δεν τα είπε όμως ορθά τα περί ολιγαρχίας. Υπάρχουν δηλαδή προ ημών τρία είδη πολιτευμάτων, και αν υποτεθή ότι όλα είναι άριστα, ήτοι δημοκρατία αρίστη και ολιγαρχία και μοναρχία αρίστη. Λέγω ότι η τελευταία είναι κατά πολύ ανωτέρα και τούτο διότι τίποτε δεν ημπορεί καλύτερον από την αρχήν ενός ανδρός αρίστου. Πρώτον διότι με την αρίστην του φρόνησιν ημπορεί να κυβερνά ωραία το πλήθος και κατ' αυτόν τον τρόπον κυρίως ημπορούν να μένουν μυστικά τα σχέδια κατά τινος εχθρού. Ενώ εις την ολιγαρχίαν, όταν πολλοί προσφέρουν τας υπηρεσίας των δια το κοινόν καλόν, συνήθως γεννώνται μίση προσωπικά. Ο καθένας δηλαδή θέλει να είναι κορυφαίος και να επικρατεί η γνώμη του και έτσι δημιουργούνται μεταξύ των μεγάλοι έχθραι και απ' αυτάς προέρχονται στάσεις, από τας στάσεις φόνοι, και από τους φόνους καταντούν εις την μοναρχίαν, και με τούτο αποδεικνύεται πόσον ανωτέρα είναι η μοναρχία. Όταν πάλι κυβερνά ο δήμος, αδύνατον να μη εισχωρήση η διαφθορά. Όταν λοιπόν εισχωρήση η διαφθορά εις τα κοινά, δεν γεννώνται μίση μεταξύ των κακών, τουναντίον στενοί φιλικοί δεσμοί· διότι εκείνοι που βλέπουν τα κοινά το κάνουν συνεννοημένοι, όλοι μαζί. Και εξακολουθούν τέτοια πράγματα έως ότου παρουσιαστή ένας προστάτης του δήμου και σταματήση αυτά τα αίσχη· αυτόν τον άνθρωπον προπαντός θαυμάζει ο δήμος και θαυμαζόμενος εκείνος παρουσιάζεται εις την πραγματικότητα ως μονάρχης· και από το παράδειγμα τούτου καταφαίνεται ότι το άριστον πολίτευμα είναι η μοναρχία. Και δια να τα συνοψίσω όλα με δύο λόγια, από πού μας ήρθε η ελευθερία; Ποιος μας την έδωσε; Ποιο από όλα, η δημοκρατία, η ολιγαρχία, ή η μοναρχία;

Έχω λοιπόν την γνώμην, μια που οφείλομεν την ελευθερίαν μας εις ένα άνθρωπον να διατηρήσωμεν το ίδιο το πολίτευμα και εκτός τούτου να μη καταργήσωμεν πατροπαράδοτους νόμους που είναι τόσο καλοί, γιατί αυτό δεν είναι καλό πράγμα».

Ἡρόδοτος 3, 80, 1 - 82, 26. (Μετάφραση: Ε. Πανέτσος)

Κείμενο 19ο: Περί πολιτευμάτων

Μέγιστον δὲ καὶ κυριώτατον ἀπάντων πρὸς τὸ δύνασθαι πείθειν καὶ καλῶς συμβουλευεῖν τὰς πολιτείας ἀπάσας λαβεῖν καὶ τὰ ἐκάστης ἔθη καὶ νόμιμα καὶ συμφέροντα διελεῖν. Πείθονται γὰρ ἅπαντες τῷ συμφέροντι, συμφέρει δὲ τὸ σφῆζον τὴν πολιτείαν. Ἔτι δὲ κυρία μὲν ἐστὶν ἡ τοῦ κυρίου ἀπόφασις, τὰ δε κύρια διήρηται κατὰ τὰς πολιτείας ὅσαι γὰρ αἱ πολιτεῖαι, τσαῦτα καὶ τὰ κύρια ἐστὶν.

Εἰσὶ δὲ πολιτεῖαι τέτταρες, δημοκρατία, ὀλιγαρχία, ἀριστοκρατία, μοναρχία, ὥστε τὸ μὲν κύριον καὶ τὸ κρῖνον τούτων τί ἂν εἴη μόριον ἢ ὄλον τούτων. Ἔστι δὲ δημοκρατία μὲν πολιτεία ἐν κλήρῳ διανέμονται τὰς ἀρχὰς, ὀλιγαρχία δὲ ἐν ἧ οἱ ἀπὸ τιμημάτων, ἀριστοκρατία δὲ ἐν ἧ κατὰ τὴν παιδείαν. Παιδείαν δὲ λέγω τὴν ὑπὸ τοῦ νόμου κειμένην οἱ γὰρ ἐμμεμενηκότες ἐν τοῖς νομίμοις ἐν τῇ ἀριστοκρατία ἄρχουσιν. Ἄναγκη δὲ τούτους φαίνεσθαι ἀρίστους, ὅθεν καὶ τοῦνομα εἴληφε τοῦτο. Μοναρχία δ' ἐστὶ κατὰ τοῦνομα ἐν ἧ εἷς ἀπάντων κύριός ἐστιν τούτων δὲ ἢ μὲν κατὰ τάξιν τινὰ βασιλεία, ἢ δ' ἀόριστος τυραννίς. Τὸ δὲ τέλος ἐκάστης πολιτείας οὐ δεῖ λανθάνειν αἰροῦνται γὰρ τὰ πρὸς τὸ τέλος. Ἔστι δὲ δημοκρατίας μὲν τέλος ἐλευθερία, ὀλιγαρχίας δὲ πλοῦτος,

Ο ρήτωρ, δια να εἶναι ικανός να πείθη και να δίδη καλὰς συμβουλὰς, ἀνάγκη κυρίως και προ παντός ἄλλου να γνωρίζη πάντα τα εἶδη των πολιτευμάτων και να εἶναι εις θέσιν να διακρίνη τα προσιδιάζοντα εις ἕκαστον ἐξ αυτών ἡθη και νόμιμα και συμφέροντα. Διότι πάντες πείθονται εις το συμφέρον. Συμφέρον δε εἶναι το σῶζον το καθεστῶς πολίτευμα. Πλην τούτου, εις ἕκαστον πολίτευμα την κυριαρχικὴν ἐξουσίαν ασκεῖ ο φορεὺς αυτής.

Ἀνάλογος δε προς την μορφήν του πολιτεύματος εἶναι και ο τρόπος της ασκήσεως της κυριαρχικῆς ἐξουσίας. Και επομένως ὅσα εἶδη πολιτευμάτων υπάρχουν, τόσοι εἶναι και οι φορεῖς της ἐξουσίας. Υπάρχουν τέσσερα εἶδη πολιτευμάτων. Η δημοκρατία, η ὀλιγαρχία, η ἀριστοκρατία και η μοναρχία. Κατὰ συνέπειαν εις ἕκαστον τούτων ο φορεὺς της κυριαρχικῆς ἐξουσίας, ο ἔχων την αποφασιστικὴν γνώμην ἀποτελεῖ μέρος τι ἢ το σύνολον των συγκροτούντων την πολιτείαν. Δημοκρατία εἶναι το πολίτευμα ἐκεῖνο εις το οποίο δια του κλήρου διανέμονται τα αξιώματα.

Ὀλιγαρχία το πολίτευμα εις το οποίον διανέμονται ἀναλόγως της προσόδου. Ἀριστοκρατία το πολίτευμα εις το οποίο τα αξιώματα διανέμονται κατὰ λόγον της παιδεύσεως. Ὡς παιδευσιν δε εννοῶ την καθωρισμένην ὑπὸ του νόμου. Διότι ὑπὸ το ἀριστοκρατικόν πολίτευμα ἔχουν την ἐξουσίαν εις χεῖρας των ὅσοι ἀπεδείχθησαν πιστοὶ τηρηταί των νόμων. Κατ' ἀνάγκην δε θεωροῦνται οὔτοι ως οι ἀριστοι και εντεῦθεν ἔλαβε το ὄνομα το πολίτευμα τούτο. Μοναρχία, ὅπως ἀποδεικνύει το ὄνομα, εἶναι το πολίτευμα, ὑπὸ το οποίον εις και μόνος ἔχει ὅλην την ἐξουσίαν εις χεῖρας του. Και ὅταν μεν η μοναρχία ασκῆται κατὰ τάξιν τινὰ, καλεῖται βασιλεία, ὅταν δε εἶναι ἀπεριόριστος τυραννίς. Ο ρήτωρ πρέπει επίσης να γνωρίζει τον σκοπὸν ε-

ἀριστοκρατίας δὲ τὰ περὶ παιδείαν καὶ τὰ νόμιμα < ... >, τυραννίδος δὲ φυλακῆ. Δῆλον οὖν ὅτι τὰ πρὸς τὸ τέλος ἐκάστης ἔθη καὶ νόμιμα καὶ συμφέροντα διαιρετέον, εἴπερ αἰροῦνται πρὸς τοῦτο ἐπαναφέροντες. Ἐπεὶ δὲ οὐ μόνον αἱ πίστεις γίνονται δι' ἀποδεικτικῶν λόγων, ἀλλὰ καὶ δι' ἠθικοῦ (τῷ γὰρ ποιόν τινα φαίνεται τὸν λέγοντα πιστεύομεν, τοῦτο δ' ἐστὶν ἂν ἀγαθὸς φαίνεται ἢ εὖνους ἢ ἄμφω) δεοὶ ἂν τὰ ἦθη τῶν πολιτειῶν ἐκάστης ἔχειν ἡμᾶς· τὸ μὲν γὰρ ἐκάστης ἦθος πιθανώτατον ἀνάγκη πρὸς ἐκάστην εἶναι. Ταῦτα δὲ ληφθήσεται διὰ τῶν αὐτῶν· τὰ μὲν γὰρ ἦθη φανερὰ κατὰ τὴν προαίρεσιν, ἢ δὲ προαίρεσις ἀναφέρεται πρὸς τὸ τέλος. Ὡς μὲν οὖν δεῖ ὀρέγεσθαι προτρέποντας ὡς ἐσομένων ἢ ὄντων, καὶ ἐκ τίνων δεῖ τὰς περὶ τοῦ συμφέροντος πίστεις λαμβάνειν, ἔτι δὲ περὶ τῶν περὶ τὰς πολιτείας ἠθῶν καὶ νομίμων διὰ τίνων τε καὶ πῶς εὐπορήσωμεν, ἐφ' ὅσον ἦν τῷ παρόντι καιρῷ σύμμετρον, εἴρηται· διηκριβῶται γὰρ ἐν τοῖς πολιτικοῖς περὶ τούτων.

κάστου πολιτεύματος. Διότι ὅσα συντελοῦν εἰς τὸν σκοπὸν προτιμῶνται. Τῆς δημοκρατίας ὁ σκοπὸς εἶναι ἡ ελευθερία. Τῆς ολιγαρχίας ὁ πλοῦτος. Τῆς ἀριστοκρατίας τὰ αφορώντα τὴν παιδείαν καὶ ἡ τήρησις τῶν νόμων. Καὶ τῆς τυραννίδος ἡ φροῦρησις τοῦ τυράννου. Εἶναι επομένως φανερόν ὅτι πρέπει νὰ διακρίνωμε τὰ ἦθη καὶ τὰ νόμιμα καὶ τὰ συμφέροντα τὰ προσιδιάζοντα εἰς τὸν σκοπὸν ἐκάστου πολιτεύματος, ἀφ' οὗ βέβαια ἐν ὅψει τούτου λαμβάνονται οἱ αποφάσεις. Αἱ ἀποδείξεις δὲ παρέχονται μόνον διὰ πειστικῶν επιχειρημάτων, ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦ ἠθους τοῦ ῥήτορος (διότι πιστεύομεν εἰς τὸν λέγοντα καὶ ὅταν εμφανίζῃ ὠρισμένον χαρακτήρα, συμβαίνει δὲ τούτο ὅταν φαίνεται ἐνάρετος ἢ προικισμένος με καλὴν θέλησιν ἢ καὶ τα δύο). Ἐκ τούτου ἐπεὶ ὅτι πρέπει νὰ γνωρίζωμεν τὸν χαρακτήρα ἐκάστου πολιτεύματος. Διότι κατ' ἀνάγκην ἡ συμμόρφωσις με τὸν χαρακτήρα ἐκάστου πολιτεύματος προσδίδει στὸν ἀγορεύοντα ἐκεῖ ὅπου τούτο ἐφαρμόζεται μεγάλην πειστικὴν δύναμιν. Διαγιγνώσκεται δὲ ὁ χαρακτήρ ἐκάστου πολιτεύματος κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον. Διότι ὁ χαρακτήρ ἐκδηλοῦται σύμφωνος με τὴν υπάρχουσαν προαίρεσιν. Ἡ δὲ προαίρεσις ἀναφέρεται εἰς τὸν σκοπὸν. Ἐξηγήσαμεν ἀνωτέρω εἰς ποῖα μέλλοντα ἢ υπάρχοντα πρέπει ν' ἀποβλέπουν οἱ προτρέποντες καὶ ἐκ ποίων προτάσεων πρέπει νὰ καταρτίζονται αἱ ἀποδείξεις περὶ τοῦ συμφέροντος ἀκόμη δὲ καὶ διὰ ποίων επιχειρημάτων καὶ κατὰ ποῖον τρόπον θὰ ἠμπορούμεν νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ τοῦ χαρακτήρος καὶ τῶν νόμων ἐκάστου τῶν πολιτευμάτων· καθ' ὃ μῆτρον ἦτο τούτο δυνατόν εἰς τὸ προκειμένον σύγγραμμα. Ἄλλως τε δὲ τὰ θέματα αὐτὰ ἐξητάσθησαν με ἀκριβείαν εἰς τὰ Πολιτικά.

Ἀριστοτέλης, *Ρητορική* 1365 b 21- 1366 a 23. (Μετάφραση: Ἐπ. Μαλαίνος)

Κείμενο 20ο: Η ιδιότητα του πολίτη

Ὁ δὲ πολίτης οὐ τῷ οἰκεῖν που πολίτης ἐστίν (καὶ γὰρ μέτοικοι καὶ δοῦλοι κοινωνοῦσι τῆς οἰκίσεως), οὐδ' οἱ τῶν δικαίων μετέχοντες οὕτως ὥστε καὶ δίκην ὑπέχειν καὶ δικάζεσθαι (τοῦτο γὰρ ὑπάρχει καὶ τοῖς ἀπὸ συμβόλων κοινωνοῦσιν, καὶ γὰρ ταῦτα τούτοις ὑπάρχει - πολλαχοῦ μὲν οὖν οὐδὲ τούτων τελέως οἱ μέτοικοι μετέχουσι, ἀλλὰ νέμειν ἀνάγκη προστάτην, διὸ ἀτελῶς πῶς μετέχουσι τῆς τοιαύτης κοινωνίας), ἀλλὰ καθάπερ καὶ παῖδας τοὺς μήπω δι' ἡλικίαν ἐγγεγραμμένους καὶ τοὺς γέροντας τοὺς ἀφειμένους φατέον εἶναι μὲν πῶς πολίτας, οὐχ ἀπλῶς δὲ λίαν ἀλλὰ προστιθέντας τοὺς μὲν ἀτελεῖς τοὺς δὲ παρηκμακότας ἢ τι τοιοῦτον ἕτερον (οὐδὲν γὰρ διαφέρει, δηλον γὰρ τὸ λεγόμενον). Ζητούμεν γὰρ τὸν ἀπλῶς πολίτην καὶ μηδὲν ἔχοντα τοιοῦτον ἔγκλημα διορθώσεως δεόμενον, ἐπεὶ καὶ περὶ τῶν ἀτίμων καὶ φυγάδων ἔστι τὰ τοιαῦτα καὶ διαπορεῖν καὶ λύειν. Πολίτης δ' ἀπλῶς οὐδενὶ τῶν ἄλλων ὀρίζεται μᾶλλον ἢ τῷ μετέχειν κρίσεως καὶ ἀρχῆς.

Ο δε πολίτης δεν είναι πολίτης εκ του λόγου ότι είναι κάτοικος ωρισμένου τόπου - (διότι και οι μέτοικοι και οι δούλοι μετέχουν της οικήσεως των πολιτών, χωρίς να είναι πολίται) -, ούτε ο υπαγόμενος εις τάξιν ρυθμιζόντων τας βιοτικές αυτού σχέσεις, ούτως ὥστε να δύναται να κατηγορηθῆ και να εισαχθῆ εις δίκην - (διότι τούτο υπάρχει και δια τους εκ των εμπορικών των πόλεων συμβάσεων υποχρεωμένους, καθ' ὅσον δύναται οὔτοι να εισάξουν και να εισαχθούν εις δίκην - ενώ πολλαχού οι μέτοικοι δεν μετέχουν τελείως των δικαίων τούτων, ἀλλ' ἀνάγκη να εκλέξουν εκ των πολιτών προστάτην, διο και ατελῶς πῶς μετέχουν της τοιαύτης των δικαίων κοινωνίας) -.Αφ' ετέρου, ως και τους παῖδας τους μη ἐγγεγραμμένους ἀκόμη, οὔτω και τους γέροντας τους ἀηλαγμένους των υποχρεώσεων του πολίτου δύναται να ονομάση πολίτας¹, ουχὶ ὅμως και ὅλως ἀπολύτως, ἀλλὰ προσθέτων δια τους μεν το «ἀτελεῖς» δια τους δε το «παρηκμακότες» ἢ ἄλλον τινα των τοιούτων χαρακτηρισμῶν (καθ' ὅσον κατ' οὐδέν διαφέρουν, διότι φανερόν εἶναι το λεγόμενον). Ημεῖς ζητούμεν να γνωρίσωμεν τις ο ἀπολύτως πολίτης, ο ουδεμίαν ἔχων τοιαύτην ἐλλειψιν δεομένην διορθώσεως, διότι δύναται να ἐγερθούν τοιαῦτα ζητήματα και περὶ των ἐστερημένων δια δικαστικῆς αποφάσεως των δικαιωμάτων του πολίτου και περὶ των ἐξορίστων και ἀντιρρήσεις και λύσεις διάφοροι να προσάγονται. Ο ἀπολύτως δε και ἀπλῶς πολίτης δι' οὐδενός ἄλλου χαρακτηριστικού στοιχείου ὀρίζεται ἐπὶ το βέλτιστον, ἢ δια του ὅτι μετέχει της δικαστικῆς κρίσεως και της ἀρχῆς.

Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1275a - 1275 b 21. (Μετάφραση: Π. Λεκατσάς)

¹ Εἶναι χρήσιμο να μάθουν οι μαθητές ότι εκτός από τις κοινωνικές ομάδες που αναφέρονται στο απόσπασμα του σχολικού βιβλίου ἦταν τα παιδιά και οι νέοι, οι γέροντες ἀλλὰ και άτομα με την ιδιότητα του πολίτη που την ἔχαναν κάθε φορά που ἕνα πολίτευμα εἶχε συμφέρον να τους ἀπομακρύνει ἀπὸ την ενεργό συμμετοχή. Σχετικὰ με τους νέους, για παράδειγμα, ἴσχυαν τα ἐξῆς: Στην Αθήνα οι ἐφηβοὶ κατὰ το δέκατο ὄγδοο ἔτος της ηλικίας τους ἐγγράφονταν στους καταλόγους των δημοτῶν και λάμβαναν την πανοπλία, την λεγόμενη «ὄπλα ἱερά» μετὰ ἀπὸ διετὴ ἀσκησι (μορφὴ ζωῆς που ἀντιστοιχεῖ στη σημερινὴ στρατιωτικὴ θητεία) ἐγγράφονταν πολίται.

ΚΕΙΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Πολιτική και ηθική

Η προτεραιότητα της πολιτικής θεμελιώνεται και στην πρόταση ότι η πολιτική αναφέρεται στην πόλη. Εφ' όσον η πόλη είναι «μειζων» των πολιτών που την αποτελούν, όπως το όλον είναι μεγαλύτερο του μέρους (*Πολιτ.*, Θ1), έπεται ότι η σχέση πολιτικής και ηθικής είναι σχέση όλου και μέρους. Τα μεταγενέστερα *Ἠθικά Μεγάλα* απλουστεύοντας τις αριστοτελικές αναλύσεις αναφέρουν ότι η «περί τα ἦθη πραγματεία» θα έπρεπε να ονομάζεται «πολιτική» (1131 b 25). Η άποψη ότι η πολιτική αποτελεί «αρχιτεκτονική επιστήμη» επιβεβαιώνεται και από τα *Πολιτικά* (Α, 1252 a 1 κ.ε.). Κατά το βαθμό που η πολιτική αναφέρεται στην πόλη, αναφέρεται και σε όλες τις μορφές «κοινωνίας», δηλαδή «επικοινωνίας», ελευθέρων πολιτών που αναπτύσσονται σ' αυτήν. Μόνον η πόλη, σε αντιδιαστολή προς άλλες μορφές συλλογικής ζωής και οργάνωσης, αποτελεί «πολιτική κοινωνία». (...)

Από μεθοδολογική άποψη δεν φαίνεται λοιπόν να υπάρχει σαφής διάκριση ηθικής και πολιτικής στα αριστοτελικά κείμενα. Το συμπέρασμα αυτό επιβεβαιώνεται και από ορισμένες χρήσεις του όρου «πολιτική», όπως π.χ. ότι η σπουδή της «πολιτικής» είναι ανώφελη για τους νέους. Στο χωρίο αυτό, που σχολιάστηκε πιο πάνω, ο όρος «πολιτική» φαίνεται να είναι ταυτόσημος με τον όρο «ηθική». Το μόνο συμπέρασμα που θα μπορούσε να προκύψει από την μεθοδολογική προσέγγιση της σχέσης ηθικής και πολιτικής είναι ότι η ηθική την οποία ονομάζει ο Αριστοτέλης «πολιτική» είναι μια ηθική που αναπτύσσεται στο πλαίσιο της πόλης, ό,τι δηλαδή θα ονομαζόταν σήμερα «κοινωνική ηθική». Η «πολιτική» αποτελεί μια ηθική γραμμένη με μεγάλα γράμματα, για να θυμηθούμε τη μεταφορά του Πλάτωνα για τη δικαιοσύνη της πόλης σε σχέση με τη δικαιοσύνη της ψυχής (*Πολιτεία*, 369 a - b).

Α. Μπαγιόνας (1999), σσ. 275, 279

2. Ο «σχετικισμός»

Οι «ἀγαθοὶ πολῖτες» προφανώς δεν ταυτίζονται με τους αγαθούς άνδρες, γιατί η αρετή του πολίτη είναι σχετική προς το ἦθος της πολιτείας (*Πολιτικά*, 1276 b 30-35, 1337 a 10). Επειδή υπάρχουν διαφορετικά πολιτεύματα είναι αναπόφευκτο να ποικίλλει η αντίληψη για τον αγαθό πολίτη και τον επιβεβλημένο τρόπο ζωής ανάλογα με το πολίτευμα που επικρατεί. Ο ηθικός σχετικισμός, όμως, που χαρακτηρίζει τους σκοπούς των νομοθετών και την έννοια του αγαθού πολίτη περιορίζεται

ζεται από την αρχή «ἀεὶ δὲ τὸ βέλτιον ἦθος βελτίονος αἴτιον πολιτείας». Τα πολιτεύματα κατατάσσονται αξιολογικά ανάλογα με την ποιότητα του ἠθους που προϋποθέτει η κανονική λειτουργία τους. Η κατάταξη αυτή συνεπάγεται λογικά και την ποιοτική διαφοροποίηση της έννοιας του αγαθού πολίτη. Το αξιολογικό αυτό στοιχείο ενισχύεται από την παρατήρηση των *Ἠθικῶν Εὐδημείων* (1273 a 1-3) ότι το ἔργο του πολιτικού είναι να καταστήσει δυνατή τη σύμπτωση ανάμεσα στο «ἀγαθόν τινα» και το «ἀπλῶς ἀγαθόν».

A. Μπαγιόνας (1999), σ. 285

3. Η υπακοή στους νόμους

Τέλος τίθεται το εξής ερώτημα: με ποια έννοια σκοπός των νομοθετών είναι να καταστήσουν τους πολίτες «τῶν νόμων ὑπηκόους»; Στα *Πολιτικά* (1294 a 3 κ.εξ.) ο Αριστοτέλης γράφει «μίαν εὐνομίαν ὑποληπτέον εἶναι τὸ πείθεσθαι τοῖς κειμένους νόμοις, ἑτέραν δὲ τὸ καλῶς κείσθαι τοὺς νόμους οἷς ἐμμένουσιν (ἔστι γὰρ πείθεσθαι καὶ καλῶς κειμένοις)». Από το κείμενο αυτό δεν προκύπτει σαφώς αν η υπακοή στους νόμους είναι αρετή, όποιοι και αν είναι οι νόμοι, ή αν αρετή είναι η υπακοή στους «καλούς» νόμους. Στη συνέχεια όμως ο Αριστοτέλης ορίζει κάτω από ποιους όρους μια νομοθεσία μπορεί να θεωρηθεί αρίστη «ἀπλῶς», είτε κάτω από τις υπάρχουσες δυνατότητες («τῶν ἐνδεχομένων αὐτοῖς»): το πιθανότερο είναι ότι κατά την άποψη του η υπακοή στους νόμους, στην οποία αποβλέπουν οι νομοθέτες, είναι αρετή εφ' όσον οι «νόμοι κείνται καλῶς».

A. Μπαγιόνας (1999), σ. 285

4. Αρετή και εθισμός

Αλλά, κατά τον Αριστοτέλη, και αυτό δεν αρκεί. Γι' αυτόν η πράξη δεν εξαντλείται στη σφαίρα του λόγου και γι' αυτό και η αρετή δεν είναι ολοκληρωτικά διδακτική, καθώς πάλι ο Σωκράτης νόμιζε. Στο κέντρο όπου γεννιέται η πράξη, στο βουλευτικό, συνυπάρχει με το λόγο και το άλογο στοιχείο της όρεξης, της επιθυμίας. Και για να καμφθῆ αυτό, σε τρόπο που η διδαχή να είναι γόνιμη, πρέπει να δουλευθῆ σαν τη γη που θα θρέψη το σπόρο. Το δούλεμα αυτό γίνεται με τον *εθισμό* στην ενάρετη πράξη. Για να τελεσφορήσει η επιταγή του λόγου, πρέπει να βρη μια ψυχή προδιατεθειμένη: πρέπει να ἔχη με την άσκηση, την τυχαία ή την αναγκαστική, δημιουργηθῆ ένα ἠθος πρόσφορο για να δεχθῆ την επιταγή του λόγου. «Ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ ἐξ ἔθους περιγίγνεται» (*Ἠθ. Νικ.* 1103 a 17).

Το ἠθος και το ἔθος, αυτά κυριώτατα, θα δημιουργηθούν από την πολιτεία, με τους νόμους της. Αυτή είναι ο σημαντικώτερος παιδαγωγός, που βραβεύοντας και

τιμωρώντας, σταθεροποιεί το άτομο στο δρόμο της αρετής, αναπτύσσοντάς του την ηδονή για τις ηθικές πράξεις και τη λύπη για τις ανήθικες. (*Ηθ.Νικ.* 1104 b 3). Από τα σπουδαιότερα προβλήματα της πολιτείας είναι αυτό, το παιδευτικό, για τον Αριστοτέλη, όπως και για τον Πλάτωνα. «Οἱ γὰρ νομοθέται τοὺς πολίτας ἐθίζοντες ποιοῦσιν ἀγαθοὺς, καὶ τὸ μὲν βούλημα παντὸς νομοθέτου τοῦτ' ἐστίν, ὅσοι δὲ μὴ εὖ αὐτὸ ποιοῦσιν ἀμαρτάνουσιν καὶ διαφέρει τούτῳ πολιτεία πολιτείας ἀγαθὴ φαύλης». (*Ηθ. Νικ.* 1179 b 34, 1180 b 2, 1103 b 3).

Κ. Τσάτσος, σσ. 234-235

5. Αρετή, φυσική κλίση και ορθός λόγος

Αλλά βέβαια και η άσκηση προς την αρετή και την ηδονή της, αν μείνη μόνη, χωρίς το λόγο, αν έχουμε δηλαδή μόνον εθισμό στην ενάρετη πράξη, αρετή δεν έχουμε. Το ίδιο και αν από φυσική κλίση ασυνείδητα κάνουμε το καλό, καλοί δεν είμαστε. «Δυνατοὶ μὲν ἐσμὲν φύσει, ἀγαθοὶ δὲ ἢ κακοὶ οὐ γινόμεθα φύσει». (*Ηθ. Νικ.* 1103 a 18, 1106 a 9). Γιατί ενάρετη πράξη υπάρχει μόνον όπου αποφασίζεται συνειδητά κατά την υπαγόρευση του λόγου. Η φυσική κλίση πρώτα θα κυριαρχηθή από μια δύναμη που έρχεται να εκμεταλλευθῆ αλλά και να αντιστρατευθῆ τη φύση, και αυτή είναι η έξις που γεννάει η άσκηση. Αλλά ύστερα και η έξις αυτή θα υποταχῆ και θα συνειδητοποιηθῆ από το λόγο. «Ἡ μετὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἔξις ἀρετῆ ἐστίν» (*Ηθ. Νικ.* 1144 b 27). Μόνο με τα δυο τούτα μαζί φθάνουμε να είμαστε αληθινοὶ κύριοι του εαυτοῦ μας και των πράξεών μας.

Κ. Τσάτσος, σ. 235

6. Η εντελέχεια

Η κατάσταση της τελειότητας, όπου το ον θα είχε ολοκληρωτικά πραγματώσει τη μορφή του, όπου θα είχε συντελεσθῆ ὅλη η τροχιά της κίνησής του προς τη μορφή του, ονομάζεται **ἐντελέχεια**, γιατί τότε το ον πια έχει το ίδιο το τέλος εντός του, συμπίπτει με τη μορφή του. Κάθε ον συγκεκριμένο έχει έτσι μια συγκεκριμένη εντελέχεια. Στην έννοια της εντελέχειας ολοκληρώνεται η έννοια της γένεσης που εκεί σταματά, γιατί εκεί γίνεται ὅ,τι είναι να γίνῃ. «Τὸ δὲ δυνάμει εἰς ἐντελέχειαν βαδίζει» (*Φυσ.* 257 b 7) και το ον εκεί φυσικά σταματά την κίνησή του. Με την έννοια της εντελέχειας ολοκληρώνεται έτσι τόσον η έννοια του ὄντος ὅσο και η έννοια της γένεσής του.

Κ. Τσάτσος, σ. 197

7. Τελεολογία

Ο Αριστοτέλης καταπιάνεται με το ζήτημα *in media res* δηλώνοντας ότι, εφόσον κάθε κοινωνία αποσκοπεί σε κάποιο αγαθό, το κράτος, που είναι η υπέρτατη και καθολικότερη μορφή κοινωνίας, πρέπει να αποσκοπεί στο υπέρτατο αγαθό. Η τελεολογική αυτή άποψη χαρακτηρίζει ολόκληρο το σύστημα σκέψης του. Το νόημα και ο χαρακτήρας κάθε πράγματος στον κόσμο - είτε έμβιο είναι είτε εργαλείο είτε κοινωνία - πρέπει να αναζητηθεί στο σκοπό της ύπαρξής του.

Στην περίπτωση ενός εργαλείου πρόκειται για το σκοπό που επιθυμεί ο χρήστης του και, σύμφωνα με αυτόν το σκοπό, η μορφή του εργαλείου επιβάλλεται στην ύλη του έξωθεν. Στην περίπτωση ενός έμβιου όντος ή μιας κοινωνίας ο σκοπός είναι ενυπάρχων: για το φυτό είναι η αύξηση και η αναπαραγωγή, για το ζώο η αίσθηση και η όρεξη που επικαλύπτει την ηθική ζωή, για τον άνθρωπο και για την ανθρώπινη κοινωνία ο λόγος και η ηθική δράση που επικαλύπτουν τόσο τη φυτική ζωή όσο και τη ζωική. Η ερμηνεία των όντων δεν πρέπει να αναζητείται στην αρχή της ανάπτυξής τους, αλλά στην τελική μορφή προς την οποία κατατείνει] η φύση τους προκύπτει από τον προορισμό και όχι από την προέλευσή τους.

W. D. Ross, σσ. 335-336

8. Αρετή, γνώση και φρόνηση

Ένας ανάλογος χωρισμός πρέπει να γίνη ανάμεσα σε αρετή και σε γνώση. Κατά τον Αριστοτέλη, αντίθετα με τη διδασκαλία του Σωκράτη, που νόμιζε πως οι αρετές είναι λόγοι και επιστήμες (*Ηθ.Νικ.* 1144 β 28) η αρετή δεν είναι γνώση.

Μπορεί να ξέρη κανείς ποιοι είναι οι σωστοί σκοποί της ζωής και οι σωστοί δρόμοι, αλλά οι γνώσεις αυτές να αδρανούν στην ώρα της πράξης. Και αυτό εξηγείται, γιατί γνώση έχουμε μόνον «τῶν καθόλου». Έννοιες ξέρομε μονάχα, γενικούς, ατομικά απροσδιόριστους σκοπούς. Ενώ για την ενέργεια της αρετής χρειάζεται η εξειδίκευση, η εξατομίκευση ως την συγκεκριμένη περίπτωση της πράξης. Τέτοιο είναι το έργο της φρόνησης μιας άλλης μορφής γνώσης, διάφορης από την κυρίως γνώση, τη θεωρητική, εκείνη που φαίνεται να ταυτίζει με την αρετή ο Σωκράτης. «...Οὐθὲν κωλύει πράττειν παρὰ τὴν ἐπιστήμην, χρώμενον μέντοι τῇ καθόλου ἄλλὰ μὴ τῇ κατὰ μέρος πρακτὰ γὰρ τὰ καθ' ἕκαστα διαφέρει δὲ καὶ τὸ καθόλου· τὸ μὲν γὰρ ἐφ' ἑαυτοῦ, τὸ δ' ἐπὶ τοῦ πράγματος ἐστίν». (*Ηθ. Νικ.*, 1146 b 31, 1147 a 5). Η γνώση που στρέφεται προς το πράγμα, προς το συγκεκριμένο είναι η πρακτική, όχι η καθαυτού γνώση, και αυτήν έχει ως περιεχόμενο η φρόνηση.

Αν βέβαια η γνώση περιλάμβανε και τη γνώση του επιμέρους, ώστε να αγκαλιάζει ολοκληρωτικά το συγκεκριμένο γεγονός, δηλαδή τη φρόνηση, τότε θα φθά-

ναμε πολύ κοντά στην πράξη. Από αυτήν έχουμε όλα όσα ο λόγος μπορεί να προσφέρει στην πράξη. Γιατί βέβαια χωρίς φρόνηση δεν υπάρχει αρετή. Η κατ' αρετήν ενέργεια είναι ενέργεια κατά λόγον· είναι φυσικό λοιπόν να είναι η γνώση, σαν γνώση του πρακτέου, δηλαδή η φρόνηση, η απαραίτητη προϋπόθεση της ηθικής πράξης.

Κ. Τσάτσος, σσ. 233 - 234

9. Η αρετή ως έξις

Από όσα είπαμε φαίνεται πως η αρετή δεν είναι κανένα καλό πάθος, γιατί κανένα πάθος δεν είναι από τη φύση του καλό ή κακό. Τα πάθη είναι ηθικώς ουδέτερες καταστάσεις, που θα κριθούν μονάχα από την κατεύθυνση που θα τους δώσει η συνείδηση. Ούτε φυσικά και η ικανότητά μας να έχουμε πάθη έχει καμμιά ηθική σημασία. Η αρετή δεν είναι παρά μια στάση της ψυχής απέναντι σε όλες αυτές τις κινούμενες ψυχικές δυνάμεις. Και η στάση αυτή υπάρχει ως έξις, ως έξις διακατεχόμενη από τον πρακτικό λόγο. (*Ηθ. Νικ.*, 1105 b 19 - 1106 a12).

Η έξις αυτή είναι πηγή της πράξης. Σε αυτήν την πηγή πρέπει να εδρεύει η ηθικότητα. Δεν αρκεί να είναι ηθική η πράξη· πρέπει και η στάση της συνείδησης, η έξις που την κινεί να είναι ηθική. Και αν ακόμη δεν μπορεί να πούμε εδώ, πως «τίποτε άλλο δεν μπορεί να είναι ηθικό από την ηθική βούληση», βέβαιο είναι πως το κριτήριο της ηθικότητας είναι η ηθική βούληση, το εσωτερικό στοιχείο της έξις. Γιατί δεν ενδιαφέρει μόνον τι πράττει κάποιος, αλλά και «πώς ἔχων» πράττει. «Τὰ δὲ κατὰ τὰς ἀρετὰς γινόμενα οὐκ ἔαν αὐτὰ πως ἔχη, δικαίως ἢ σωφρόνως πράττεται, ἀλλὰ καὶ ἔαν ὁ πράττων πῶς ἔχων πράττη». (*Ηθ. Νικ.* 1120 b 7).

Κ. Τσάτσος, σ. 235

10. Οι δύο μεσότητες

Υπάρχουν λοιπόν για τον Αριστοτέλη δύο είδη μεσότητας: η μεσότητα σε σχέση με το αντικείμενο και η μεσότητα σε σχέση με μας. Η πρώτη είναι σε ίση απόσταση από τα άκρα και είναι η αριθμητική μεσότητα. Η δεύτερη είναι η μεσότητα σε σχέση με μας, ποικίλλει ανάλογα με τα άτομα, σύμφωνα με την ανθρώπινη φύση, δε συνεπάγεται έλλειψη ή υπερβολή και δεν είναι η ίδια για όλους. Είναι η μεσότητα που έχει επιλεγεί από το λόγο και είναι ανάλογη με το σκοπό που επιδιώκουμε και ο οποίος είναι πάντα το αγαθό, η ευτυχία, η ευδαιμονία. Είναι η μεσότητα η διανοητική που έχει σχέση με την αναλογία και το μέτρο.

Τα συμπεράσματα από το γνωστό παράδειγμα του Μίλωνα είναι ότι η δόση της τροφής για τον αθλητή, από το γυμναστή, ρυθμίζεται ανάλογα με το σκοπό

της πράξης του φαγητού, που είναι η υγεία και η ακμή η σωματική. Δηλαδή είναι σχετική και ανάλογη με το άτομο και την ιδιοσυστασία του.

Εκτός από το σκοπό, αυτό που θα επιτρέπει στον άνθρωπο να πάρει την απόφασή του, είναι και η *λογική εκτίμηση των μέσων* (η φυσική κατάσταση, οι τροφές, οι περιστάσεις, όπως η εποχή, η ώρα κ.ά.). Έχουμε λοιπόν μεταβλητές μεσότητες ανάλογα με τα υποκειμένα και το σκοπό που επιδιώκουμε, μεσότητες που ορίζονται από το λογικό και που υπάρχουν σε κάθε τεχνική και τέχνη. *Μεσότητα λογική που συνδέεται, όπως είπαμε πιο πάνω, με την αναλογία και το μέτρο. Ο άνθρωπος που στοχεύει στη λογική μεσότητα εγκαθιστά μια αναλογία μεταξύ της δραστηριότητάς του, των μέσων του και του σκοπού που πρέπει να επιτύχει : Η συνείδησή του αγρυπνεί για να μην πέσει ούτε στην υπερβολή ούτε στην έλλειψη, αλλά να καταλήξει στη μεσότητα που είναι ίδια με την αρετή, δηλαδή με την εξαίρετη πράξη, με την κορυφή, με την ακρότητα, αν λάβουμε υπόψη το άριστο και το αγαθό. Αυτή άρα η μεσότητα σε σχέση με μας που είναι ανάλογη με το σκοπό - και το αγαθό - είναι η αρετή κάθε ανθρώπινης δραστηριότητας. Το αποτέλεσμα μιας τέτοιας στάσης είναι μια πράξη, ένα έργο, μια αναλογία φορτισμένη με νοημοσύνη, με λόγο, με ηθική κρίση.*

Η διαφορά λοιπόν μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης μεσότητας είναι λογική και αναφέρεται στην πρόθεση, στην ελεύθερη απόφαση, στην προαίρεση. Έτσι ενώ ο άνθρωπος που στοχεύει στη λογική μεσότητα, ρυθμίζοντας τη δραστηριότητά του στα μέσα, στο σκοπό που πρέπει να επιτύχει, δέχεται τις θυσίες ως προσπάθειες με τη συνείδηση να μην πέσει ούτε στην υπερβολή ούτε στην έλλειψη, αλλά να επιτύχει τη σωστή μεσότητα, που είναι στην ουσία *ακρότητα*, ο άνθρωπος που αρκείται στην εμπειρική μεσότητα σε σχέση με το αντικείμενο αρνείται τις προσπάθειες και τις θυσίες και αρκείται σε μια ψευδή μεσότητα *επιδιώκοντας τη μετριότητα*. Η ανάλυση του παραδείγματος του Μίλωνα μας επιτρέπει να δώσουμε την ουσία της έννοιας της μεσότητας: *ένα μέτρο στα μέσα* (φαγητό), *ένα μέτρο ανάλογο με το σκοπό* (υγεία, ομορφιά), δηλαδή μια ύψιστη αρετή, μια μεσότητα σε σχέση με μας που είναι καθορισμένη από το λόγο και όπως θα το καθόριζε ένας άνθρωπος με φρόνηση.

Γ. Α. Παπακωστούλα-Γιανναρά , σσ. 77-78

11. Η ηθική μεσότητα

Ως προς την ηθική μεσότητα, που μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα, αυτή αναφέρεται στις πράξεις μας και στα πάθη μας. Δεν πρέπει να συγχέουμε την ηθική αρετή και τη φρόνηση. Η ηθική αρετή, δηλαδή η αρετή του χαρακτήρα, όχι αρετή κάθε πρά-

ξης, είναι η ηθική αυτού του μέρους της ψυχής, που ενώ είναι άψογο, μπορεί και πρέπει να υποταχθεί στο λογικό μέρος της ψυχής. Πρόκειται για το βαθμό της ευτυχίας που δεν μπορεί να παρακάμψει τελείως τα κατώτερα αγαθά, όπως και η ηθική αρετή δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί ανεξάρτητα από τις εξωτερικές συνθήκες, το χαρακτήρα του ανθρώπου και τις διαθέσεις του, στοιχεία τα οποία δεν ενεργοποιούνται παρά από τις ανθρώπινες πράξεις. Όπως τονίζει ο Αριστοτέλης η καλή πράξη, η τέλεια πράξη δεν πραγματοποιείται παρά μόνο από τη σύζευξη των παραπάνω παραγόντων (μεσότητα στα πάθη, μεσότητα στην επιλογή-απόφαση των συνθηκών, μεσότητα των μέσων). Εξάλλου η ορθή απόφαση όταν πρέπει, όπου, όπως, προς ποιο, γιατί και ό,τι πρέπει, συνεπάγεται το μέσον που είναι το άριστον, ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της αρετής.

Γ. Α. Παπακωστούλα-Γιανναρά , σσ. 79

12. Φρόνησις

«Η φρόνηση είναι έννοια βαθιά και με παράξενη τύχη. Γνήσια ελληνική λειτουργεί ως θεμέλιο κάθε φιλοσοφικού στοχασμού στον αρχαίο ελληνικό χώρο· την συναντούμε στους προσωκρατικούς, στον Πλάτωνα, στον Αριστοτέλη (...) πότε διευρύνεται σε βαθμό που να ταυτίζεται με το Νου, την καταπληκτική τούτη σύλληψη των Ελλήνων φιλοσόφων, πότε με το θεωρητικό βίο και πότε με τη βαθύτερη σημασία της ηθικής, δηλαδή της αρετής. (...) Στον Αριστοτέλη η φρόνηση αποτελεί θεμελιώδη έννοια της ηθικής και της πολιτικής φιλοσοφίας του. Παραμένει όμως, γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, μια έννοια δυσερμήνευτη (...) εναρμονίζει μέσα της στοιχεία αντίθετα. Και όπως η έννοια του δυνάμει όντος γεφυρώνει το είναι και το γίνεσθαι, έτσι και η φρόνηση συνδυάζει το νοητό (...) μα και το αισθητό στοιχείο. Η φρόνηση ενέχει τον ορθό λόγο, είναι όμως ταυτόχρονα και αίσθηση. Είναι βέβαια μία έξη, μια κάποια δηλαδή προδιάθεση της ψυχής, αλλά ακολουθεί τον ορθό λόγο (...) επιτρέπει να διακρίνουμε το καλό από το κακό και η έκφραση «να διακρίνουμε» -δηλαδή να ιδούμε - νοείται στην κυριολεξία.

Η φρόνηση δεν είναι σοφία, δεν είναι επιστήμη ούτε τέχνη «είναι μία έξη που ενέχει τον ορθό λόγο και που οδηγεί στην αλήθεια σε ό,τι αφορά το καλό και το κακό για τον άνθρωπο», (έξιν ἀληθῆ μετὰ λόγου πρακτικὴν περὶ τὰ ἀνθρώπων ἀγαθὰ καὶ κακά, HN 1140 b 5-6)

Βαλαλά-Πεντζοπούλου Τερέζα (1992), σσ. 105 -107

13. «Μεσότητα» παθών και πράξεων προς ἡμᾶς

Δυσδιάκριτη, αλλά σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις όχι χωρίς σημασία είναι, τέλος, η επίδραση που άσκησαν οι ιδιαίτερες συνθήκες της αθηναϊκής δημοκρατίας του 5ου αι. π.Χ. Την Αθήνα αυτή την χαρακτήρισαν κάποτε «κράτος δικηγόρων». Σωστό εν προκειμένω είναι ότι τα δικαστήρια και η απονομή της δικαιοσύνης έπαιξαν ένα εντελώς ξεχωριστό ρόλο (δεν ξεετάζουμε εδώ αν είχαν προηγηθεί σ' αυτό οι μεγάλες πόλεις της Σικελίας). Όχι μόνο η αντιδικία στο δικαστήριο, αλλά και η θεωρητική συζήτηση σημαντικών, περίπλοκων και περιέργων υποθέσεων είχε γίνει πάθος, η συγγραφή αγορεύσεων για τέτοιες περιπτώσεις αναγνωριζόταν ως τέχνη. Αναπόφευκτο ήταν να επιδράσουν αυτά τα πράγματα στην ηθική. Αρχισαν να πληθαίνουν οι περιπτώσεις όπου δεν ήταν πια δυνατό να τα βγάλει κανείς πέρα στηριγμένος μόνο στους παραδεδομένους και φαινομενικά πρόδηλους ηθικούς κανόνες. Αναφέρω μόνο δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα από μια σειρά περιπτώσεων που επανέρχονται διαρκώς.

Το ένα : Ένας πατέρας θέλει να δώσει στον ετοιμοθάνατο γιο του ένα φάρμακο που θα τον σώσει· ξέρει όμως ότι ο γιός του θα αρνηθεί να πάρει το φάρμακο, αν μάθει τη σύστασή του. Επιτρέπεται να πει ψέμμα στο παιδί του; Το δεύτερο: Ένας φίλος μου έχει αφήσει προς φύλαξη ένα όπλο. Επάνω σε μια κρίση παράνοιας μου ζητάει να του το επιστρέψω, ενδεχομένως για να το χρησιμοποιήσει ενάντια σε κάποιον άλλο. Επιτρέπεται να αρνηθώ την επιστροφή του πράγματος που μου είχε εμπιστευτεί;

Το γενικό συμπέρασμα είναι ότι οι φαινομενικώς καθολικά έγκυρες επιταγές της ειλικρίνειας, της τήρησης των συμφωνιών, στην πραγματικότητα πρέπει να ερμηνεύονται ανάλογα με την περίπτωση, διαφορετικά κάθε φορά, και ότι καμιά φορά είναι δυνατόν ακόμα και να τις παραμερίζουμε. Η ηθική διαλύεται σε μια περιπτωσιολογία δίχως άκρη (Kasuitik) όπου κανένας πια δεν μπορεί να στηριχτεί πουθενά.

Όλοφ Ζιγκόν, σσ. 43-44

14. Αρετή-φύση και τέχνη

Ο Αριστοτέλης στο συλλογισμό του που κάνει για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η αρετή έχει στόχο τη μεσότητα, συγκρίνει την αρετή και τη φύση με την τέχνη και βρίσκει ότι η αρετή είναι ακριβέστερη και ανώτερη από κάθε τέχνη, όπως και η φύση. Ο Ασπάσιος, ο πιο αξιόλογος σχολιαστής του Αριστοτέλη, σχολιάζοντας το χωρίο αυτό λέει (...). Η φύση είναι ανώτερη από την τέχνη, γιατί η τέχνη μιμείται τη φύση. Ακόμη θα προσθέταμε ότι ο Αριστοτέλης θεωρεί τα όντα

της φύσης τελειότερα από κάθε έργο τέχνης (εδώ ο Αριστοτέλης αναφέρεται και στις βάνουσες και στις καλές τέχνες φαντάζομαι, σ' ό,τι δηλ. δημιουργεί γενικά ο άνθρωπος). Και τούτο γιατί κάθε φυσικό ον από τη στιγμή που γεννιέται και αυξάνεται, «κινείται» και οδηγείται ανεξάρτητα από τη θέλησή του στο «τέλος», στην τελειότητα, στην τελειότερη μορφή του, ενώ ένα έργο τέχνης είναι δημιούργημα του ανθρώπου ύστερα από σκέψη «ἔξις μετὰ λόγου ἀληθοῦς ποιητική» (1140 a 20) και μένει αμετάβλητο, δεν τείνει πουθενά. Και η αρετή είναι ανώτερη και ακριβέστερη από την τέχνη, γιατί η αρετή είναι «τελειότης φύσεως καὶ κατωρθωμένη φύσις», δηλ. μια φύση, φυσική ιδιότητα με επιτυχία οδηγημένη στο σκοπό της, στο στόχο της. Ακόμη κατά τον Αριστοτέλη, όπως κάθε φυσικό ον οδηγείται στο «τέλος», στην τελειώσή του, έτσι και η ανθρώπινη ψυχή φτάνει στην αποκορύφωσή της, στο «τέλος» της με την αρετή, η αρετή δηλ. είναι η τελειότητα της ψυχής. Επίσης ο Αριστοτέλης δέχεται ότι από τη φύση οι άνθρωποι έχουν την ικανότητα να δεχτούν τις αρετές και ότι «τελειούνται» στην αρετή, φτάνουν στην τελειώση «διὰ τοῦ ἔθους» (1103 a 23).

Γ. Μ. Ιγνατιάδης, σσ. 33-34

15. Μορφές δημοκρατίας

Ο Αριστοτέλης αναγνωρίζει πέντε διαφορετικούς τύπους δημοκρατίας που διακρίνονται μεταξύ τους κατά το χαρακτήρα των θεσμών και του λαού στον οποίο εμφανίζονται συγκεκριμένα. Έτσι υπάρχει (1) η δημοκρατία που στηρίζεται αυστηρά στην ισότητα, όπου ο πλούσιος πολίτης έχει τα ίδια ακριβώς δικαιώματα με το φτωχό, (2) η δημοκρατία, όπου οι άρχοντες εκλέγονται με βάση το μικρό εισόδημα. Ταιριάζει σε κτηνοτρόφους ή γεωργούς που αποτελούν το καλύτερο υλικό για τη δημοκρατία, γιατί καθώς είναι πολυάσχολοι και απομακρυσμένοι μεταξύ τους, περιορίζονται σε περιστασιακές συνεδριάσεις της συνέλευσης του λαού για να εκλέγουν άρχοντες, να τους αναθέτουν την διακυβέρνηση και να τους καλούν σε απολογία. Περιγραφή δύο ενδιάμεσων τύπων δημοκρατίας και φθάνουμε (5) στη δημοκρατία εκείνη όπου η συμμετοχή στη λαϊκή συνέλευση αμείβεται και τα διατάγματα τείνουν να εκτοπίζουν τους νόμους. Ο λαός παρασύρεται από δημαγωγούς, οι πλούσιοι κατατρέχονται, το κύρος των δικαστών υπονομεύεται και κυριαρχούν οι τεχνίτες και οι χειρώνακτες. Αυτή η μορφή πολιτεύματος προσομοιάζει στην τυραννία και όπως και εκείνη δεν αποτελεί για τον Αριστοτέλη πολίτευμα με την ουσιαστική έννοια του όρου. Ο Αριστοτέλης δέχεται όχι μόνο την τάση των πολιτευμάτων να οδηγούνται ιστορικά από τη μοναρχία στη δημοκρατία, περνώντας ενδιάμεσα

από την αριστοκρατία, την ολιγαρχία και την τυραννία, αλλά και την τάση της δημοκρατίας να οδηγείται από την πιο μετριοπαθή στην πιο απόλυτη μορφή της. Διακρίνει τέσσερις τύπους ολιγαρχίας και τρεις τυραννίας.
W. D. Ross, σ. 368

16. Παραλλαγές δημοκρατίας

Οι πλούσιοι και οι φτωχοί (...) Η δημοκρατία χαρακτηρίζεται από το ότι πλούσιοι και φτωχοί έχουν καταρχήν τα ίδια πολιτικά δικαιώματα, και από το ότι ούτε οι μὲν ούτε οι δε είναι οι κυρίαρχοι. Αυτή είναι η άριστη μορφή. Υπάρχουν όμως παραλλαγές : (1) Για τη συμμετοχή στις υπηρεσίες απαιτείται ορισμένη κάλυψη με έξοδα αλλά μόνο ελάχιστη. (2) Όλοι οι πολίτες που γεννήθηκαν από νόμιμο γάμο έχουν μερίδιο στις υπηρεσίες, αλλά ο νόμος είναι κυρίαρχος. (3) Δεν λαμβάνεται υπόψη η καταγωγή, αλλά όποιος έχει πολιτογραφηθεί ως πολίτης έχει μερίδιο στις υπηρεσίες, ενώ ο νόμος είναι κυρίαρχος. (4) Όπως η προηγούμενη μορφή, αλλά κυρίαρχος είναι ο λαός όχι ο νόμος. Η τέταρτη μορφή ήταν από την εποχή του Περικλή το πολίτευμα της Αθήνας. Οι αποφάσεις λαμβάνονταν κατά περίπτωση με βούλευμα του λαού. «Σε τέτοια κράτη εμφανίζονται δημαγωγοί. Ο λαός γίνεται ταυτόχρονα πολυκέφαλος μονάρχης. Οι κόλακες του λαού κάνουν χρυσές δουλειές. Πετυχαίνουν πάντοτε να προβάλλουν τα πάντα στο λαό. Οι δημαγωγοί οφείλουν τη δύναμή τους στο λαό και μόνοι τους εξουσιάζουν τη γνώμη του πλήθους, γιατί αυτούς ακολουθεί το πλήθος. Επίσης παρασύρουν το πλήθος σε επιθέσεις εναντίον των αξιωματούχων `αυτό με τη σειρά του υπονομεύει το σεβασμό για τα αξιώματα. Μια τόσο εκφυλισμένη δημοκρατία δεν είναι στην πραγματικότητα πολίτευμα, γιατί λείπουν η τάξη και η σταθερότητα και με απλή ψηφοφορία ο λαός μπορεί οποτεδήποτε να αγνοήσει το νόμο». Αυστηρή αλλά δικαιολογημένη καταδίκη των Αθηναίων δημαγωγών. Ο Αριστοτέλης προσθέτει ότι υπάρχουν περιπτώσεις κατά τις οποίες το πολίτευμα δεν είναι δημοκρατικό κατ' όνομα, αλλά παρ'όλα αυτά το κράτος, συνεπεία των ισχυόντων ηθών και της αγωγής, είναι δημοκρατικό, και το αντίστροφο.

In. Düring, τ. Β', σσ. 297- 298

17. Πολιτεία και παιδεία

Ο Αριστοτέλης δεν απομονώνει την πολιτειακή τάξη από τον τρόπο ζωής και την παιδεία που προϋποθέτει η διατηρήσή της ... Για να ακολουθηθεί ο τρόπος ζωής που ταιριάζει στο κάθε πολίτευμα πρέπει να υπάρχει η αντίστοιχη μορφή

παιδείας, που ποικίλλει ανάλογα με τους σκοπούς της κάθε πολιτείας. Το γεγονός ότι η πολιτεία προϋποθέτει και ταυτόχρονα καθορίζει τον τρόπο ζωής και την παιδεία, η οποία εξασφαλίζει τη σταθερότητά της, επιβεβαιώνει την άποψη του Αριστοτέλη για την αλληλοεξάρτηση ηθικής και πολιτικής.

A. Μπαγιόνας (1980), σ. 103

18. Δημοκρατία, ισότητα και ελευθερία

Επειδή η δημοκρατία είναι εξελισσόμενη πραγματικότητα, υπάρχουν πολλές μορφές δημοκρατίας, που ο Αριστοτέλης, ο οποίος θεωρεί τη δημοκρατία ως «ήμαρτημένο» πολίτευμα γιατί αποβλέπει προς το συμφέρον των απόρων και όχι προς «τὸ τῷ κοινῷ λυσιτελοῦν» κατατάσσει σε λιγότερο και περισσότερο ατελείς. Όλες οι μορφές δημοκρατίας έχουν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά, ότι το «πλήθος» ή ο «δῆμος» ασκεί την εξουσία και υπάρχει συνέχεια στη μετάβαση από τη μια στην άλλη. Σε όλες τις μορφές δημοκρατίας ο «δῆμος» ασκεί την εξουσία. Οι διαφορές μεταξύ τους προκύπτουν από την καθοριστική ή μη θέση των φτωχών στα πλαίσια του «δήμου».

(...) Επειδή η δημοκρατία είναι «ήμαρτημένο» πολίτευμα, γιατί τείνει να εξυπηρετεί το συμφέρον των απόρων, πραγματοποιεί το σκοπό της και μπορεί να εξηγηθεί τελεολογικά όταν τείνει προς τη λεγόμενη πολιτεία, όπου την εξουσία την ασκεί το πλήθος αλλά προς το «κοινὸν συμφέρον», όπου επικρατούν οι γνώμες των «μέσων» από οικονομική άποψη, που είναι και οι πιο φρόνιμοι, δηλαδή οι πιο ικανοί να αποφεύγουν την «υπερβολή» (π.χ. την θρασύτητα) αλλά και την «έλλειψη» (π.χ. τη δειλία ή την ατολμία) από ηθική άποψη (...)

(...) Το ιδιαίτερο γνώρισμα του δημοκρατικού πολιτεύματος ή όπως λέει ο Αριστοτέλης ο «όρος» ή το κριτήριό του είναι η ελευθερία και η ισότητα, ενώ για το ολιγαρχικό πολίτευμα είναι ο πλούτος, για το αριστοκρατικό η ευγένεια, η παιδεία και η αρετή (...). Ως ελευθερία εννοεί την ιδιότητα του ελευθέρου πολίτη να συμμετέχει εξίσου στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας (...) ανάγεται τελικά στο να ζει ο ελεύθερος πολίτης όπως θέλει («τὸ ζῆν ὡς βούλεταί τις» Ζ, 1, 1317 β 10-15). Προφανώς δεν πρόκειται για την ελευθερία να κάνει κανείς οτιδήποτε, που κατά τον Αριστοτέλη ταιριάζει μάλλον στους δούλους, αλλά για την ελευθερία να πράττει κανείς σύμφωνα με τις αποφάσεις που εκφράζουν τη βούλησή του ως πολίτη.

Η ελευθερία ως χαρακτηριστικό γνώρισμα ή όρος της δημοκρατικής πολιτείας, είναι συνυφασμένη με την ισότητα. Αυτό συμβαίνει γιατί όλοι οι ελεύθεροι πολίτες συμμετέχουν στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας εξίσου. (...) Το

δικαίωμα συμμετοχής τους προκύπτει από την ιδιότητά τους ως ελευθέρων πολιτών. Από το χαρακτηριστικό αυτό της δημοκρατίας προκύπτει ότι καθένας από τους ελεύθερους πολίτες θεωρεί τον εαυτό του ίσο προς τους άλλους και ότι η δημοκρατία είναι ασυμβίβαστη με την ύπαρξη κάποιας «χαρισματικής προσωπικότητας» ή με την υπερβολική δύναμη κάποιου ηγέτη - γι' αυτό και ο οστρακισμός έχει σύμφωνα με τον Αριστοτέλη «δίκαιον πολιτικόν» και είναι αναγκαίο για κάθε πολιτεία όπου η εξουσία ασκείται με τρόπο συλλογικό.

Η ανάλυση αυτή σύμφωνα με την οποία η ελευθερία και η ισότητα είναι τα διακριτικά γνωρίσματα και η «υπόθεσις» δηλαδή ο αναγκαίος όρος για την ύπαρξη της δημοκρατίας προϋποθέτει ότι δημοκρατική είναι η πολιτεία στην οποία το «κύριον τῆς πόλεως» δηλαδή ο «δῆμος» ταυτίζεται με το σύνολο των ελευθέρων πολιτών και ότι όλοι συμμετέχουν εξίσου στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας.

A. Μπαγιόνας (1986), σσ. 28-31

19. Προαίρεσις, μέσον και φρόνιμος

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη η ηθική αρετή είναι «ἔξις» ή ικανότητα της «προαιρέσεως», που προέκυψε από την κατάλληλη πρακτική, πείρα και παιδεία, να διαλέγει ο «προαιρούμενος» το «μέσον», «τὸ πρὸς ἡμᾶς». Κριτήριο της ορθῆς εκλογῆς είναι η γνώμη του «φρονίμου». Γι' αυτό και η ηθική αρετή, κατά το μέτρο που συνδέεται με την «προαίρεσιν», ορίζεται ως ικανότης του «τὸ μέσον καὶ εὐρίσκειν καὶ αἰρεῖσθαι». Το «μέσον» καθορίζεται από τον τρόπο, από τον χρόνο και τον «καιρό», και αποτελεί τον σκοπό της ηθικά αξιέπαινης πράξης. Το «μέσον» θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι είναι το αγαθό ως προς την κατηγορία του χρόνου, ειδικότερα του «καιροῦ», και ως προς την κατηγορία του «πρός τι». ...

Κατά το μέτρο που ο φρόνιμος έχει την ικανότητα να βουλεύεται ορθά και να διακρίνει το αγαθό ανάλογα με τη χρονική στιγμή και τις περιστάσεις, είναι δυνατόν να λεχθεί ότι ο φρόνιμος έχει την ικανότητα να ορίζει το μέσον και να το διακρίνει από την «υπερβολήν» και την «ἔλλειψιν». Η γνώμη του φρονίμου αποτελεί «ἄρρον» για τον προσδιορισμό του «μέσου». Εφ' όσον γνωρίζει όχι μόνον το «καθόλου» αλλά και το καθέκαστον στο οποίο αναφέρεται η «πρᾶξις»...

A. Μπαγιόνας, (1994), σσ.307 - 308

20. Σχετικισμός και «προαίρεση»

Δεν θα έπρεπε η διαπίστωση της σχέσης διαλεκτικού συλλογισμού αφ' ενός, «βουλεύσεως», «προαιρέσεως», «ἀγαθοῦ» και «μέσου» αφ' ετέρου, να οδηγήσει

στο συμπέρασμα ότι ο Αριστοτέλης αναπτύσσει μια καθαρά σχετικιστική ηθική. Η σχέση ηθικής και διαλεκτικού συλλογισμού αποβλέπει μάλλον στο να αποσαφηνισθεί η επίδραση της συλλογικής σοφίας και πείρας στη γένεση των κρίσεων και προτάσεων με τις οποίες επαινούνται ή ψέγονται ορισμένες πράξεις. Το γεγονός ότι οι κρίσεις ή οι προτάσεις αυτές δεν προκύπτουν από αποδεικτικό συλλογισμό και το γεγονός ότι οι ηθικές αποφάσεις και πράξεις εντάσσονται στην περιοχή του «ένδεχόμενου ἄλλως ἔχειν» κατοχυρώνει την ανθρώπινη ελευθερία και ευθύνη. Επίσης κατοχυρώνει την δυνατότητα «ἐπιδόσεως», δηλαδή προόδου και τελειοποιήσεως των προτάσεων της ηθικής κατά τη διάρκεια της ατομικής ζωής και της ανθρώπινης ιστορίας.

A. Μπαγιόνας, (1994), σ. 311

21. Παιδεία και ηδονή

Σκοπός της ηθικής παιδείας είναι ο αγαθός να ευχαριστιέται με τις κατάλληλες ηδονές όταν πρέπει, με αυτούς που πρέπει και με τα μέσα και τον τρόπο που πρέπει (*Ἠθ. Νικ. Β'*, κεφ. 3). Η ηδονή που συνοδεύει μια πράξη είναι μια ένδειξη ότι η πράξη αυτή εκφράζει την ανάλογη ἔξη, και ότι η ἔξη αυτή έχει σταθεροποιηθεί. Π.χ., εάν η ανδρεία πράξη μας ευχαριστεί, αυτό είναι δείγμα ότι έχει σχηματιστεί και σταθεροποιηθεί μέσα μας η ἔξη να πράττουμε κατά τρόπο ανδρείο. Αντίθετα εάν μια πράξη μάς είναι λυπηρή, η λύπη αυτή είναι ένδειξη ότι η πράξη μας δεν εξωτερικεύει την ἔξη μας αλλά ἔρχεται σε αντίθεση με αυτήν και την «φθείρει», παρεμποδίζει δηλαδή την ανάπτυξη και ολοκλήρωσή της στην αρετή. Έργο λοιπόν του πολιτικού και του νομοθέτη είναι να διαμορφώσει τους χαρακτήρες των πολιτών έτσι που να ευχαριστιούνται και να λυπούνται κατά τον τρόπο που να προάγει το «εὖ ζῆν» του κοινωνικού συνόλου, την κοινωνική αρμονία. Η θεωρία της ηδονής και της λύπης είναι από μια άποψη αντικείμενο της πολιτικής επιστήμης.

A. Μπαγιόνας, *Μαθήματα ηθικής ...*, σσ. 81-82

22. Ένα «παράδοξο»

Ο ισχυρισμός του Αριστοτέλη ότι γινόμαστε αγαθοί, πράττοντας αγαθά έργα, εμπεριέχει ένα παράδοξο· πώς μπορούμε να πράττουμε αγαθά έργα, αν δεν είμαστε οι ίδιοι αγαθοί; Γι' αυτό αναλαμβάνει κατόπιν να εξηγήσει τη διαφορά ανάμεσα στις πράξεις που προσδίδουν αρετή και σε αυτές που απορρῶνουν από την αγαθή φύση. Ακόμη και στις τέχνες υπάρχει ένα παράλληλο εν μέρει φαινόμενο· λ.χ. είναι δυνατό να συζητά κανείς για σωστή γραμματική χωρίς να γνωρίζει

τους κανόνες της γραμματικής. Αλλά στις τέχνες εκείνο που έχει σημασία είναι η ορθή πρακτική, ενώ δεν θα πούμε ποτέ ότι ένας άνθρωπος είναι ενάρητος ή ενεργεί ενάρητα παρά μόνο αν ενεργεί (1) γνωρίζοντας τι πράττει, (2) επιλέγοντας την πράξη χάριν της ίδιας της πράξης και (3) ακολουθώντας μια σταθερή ψυχική διάθεση. Επομένως το παράδοξο αναιρείται: οι πράξεις που προσδίδουν αρετή, εξωτερικά μόνο μοιάζουν με τις πράξεις που γεννά η αρετή, και όχι στον εσωτερικό τους χαρακτήρα. Ο Αριστοτέλης τονίζει εδώ με ακρίβεια τη διάκριση ανάμεσα στα δύο στοιχεία που προϋποθέτει μια απόλυτα αγαθή πράξη: (α) ότι η δεδομένη πράξη είναι η ορθότερη δυνατή στις συγκεκριμένες συνθήκες, και (β) ότι τα κίνητρά της είναι αγαθά.

W. D. Ross, σσ. 274-275

23. Ηδονή και λύπη

Η καλύτερη ένδειξη για την εσωτερική φύση ενός ανθρώπου (σημείον τῶν ἔξεων) είναι η ηδονή ή η λύπη που αισθάνεται όταν πράττει ενάρητα ή ακόλαστα έργα. Η ηδονή και η λύπη μπορούν πράγματι να ονομαστούν αντικείμενο της ηθικής αρετής. Η επιδίωξη της ηδονής και η αποφυγή της λύπης είναι οι κύριες πηγές των φαύλων έργων. Η αρετή αφορά πράξεις και συναισθήματα (πάθη) που συνοδεύονται πάντοτε από ηδονή ή λύπη. (...) Πρέπει να μάθουμε να αισθανόμαστε ηδονή με το σωστό τρόπο και στον σωστό χρόνο.

W. D. Ross, σ. 274

24. Το Εκπαιδευτικό σύστημα κατά τον Αριστοτέλη

Η αναφορά του Αριστοτέλη στο εκπαιδευτικό σύστημα απέχει πολύ από του να είναι τυπολογική. Είναι κατά μείζονα λόγο τελολογική και συνδέεται με τις αντιλήψεις που υποστηρίζει σχετικά με τους στόχους των ευρύτερων πολιτικών μορφωμάτων. Ο φιλόσοφος έχει στη σκέψη του την εικόνα μιας πόλης, της οποίας το κάθε μέλος θα γνωρίζει ακριβώς την αποστολή και τη λειτουργία που έχει αναλάβει, ή την απασχόληση που του έχουν αναθέσει, καθώς θα περιορίζεται αποκλειστικά και μόνο στην ανταπόκριση απέναντί τους. Με τις ανωτέρω προϋποθέσεις θα εξασφαλιστούν στην πόλη οι αναγκαίες συνθήκες, ώστε οι πολίτες ως συλλογικό μόρφωμα και ως μονάδες να οδηγηθούν στο «εὖ ζῆν». Όμως αναγκαίος όρος για να πραγματοποιηθούν αυτές οι προοπτικές είναι να διαπαιδαγωγηθούν οι πολίτες ηθικά και να καλλιεργηθούν πνευματικά. Ο φιλόσοφος επιθυμεί επίσης την ενότητα της πόλης, κάτι που βασίζεται στην παιδεία του κάθε πολίτη ως του ατόμου εκείνου το οποίο θα έχει κατανοήσει την οργανική σχέση του με το ευρύ-

τερο πολιτικό πλαίσιο εντός του οποίου δραστηριοποιείται. Η παιδεία είναι έργο του νομοθέτη - αφού η νομοθετική δραστηριότητα είναι τμήμα της πολιτικής επιστήμης -, ο οποίος έχει φροντίσει να διδάξει στον νέο ότι η ηθική που ισχύει στην πόλη-κράτος ως σύνολο είναι ίδια με αυτή του ατόμου. Η πόλη ως έλλογο μόρφωμα διακρίνεται για την ηθικότητα, την ελευθερία και την αυτάρκειά της. Το «τέλος» της είναι το «εὖ ζῆν» των πολιτών, το να φθάσουν δηλαδή όλοι στον απώτερο σκοπό, που δεν είναι άλλος παρά η κατάκτηση της ευδαιμονίας.

Χρ. Τερζής, σ. 206

25. Η άσκηση της πολιτικής εξουσίας από το πλήθος

Αρχικά ο Αριστοτέλης τείνει να υπερασπιστεί τη διακυβέρνηση από τους πολλούς.

Τέσσερα είναι τα επιχειρήματα που στηρίζουν την απαίτηση των πολλών να κυβερνούν: (1) Ο Αριστοτέλης φαίνεται να πιστεύει ότι η φρόνηση και η αρετή είναι αθροίσμα μεγέθη, και σπεύδει να συμπεράνει ότι σε άλλους τομείς, λ.χ στις κρίσεις για τη μουσική και την ποίηση, η γνώμη των πολλών είναι προτιμότερη από τη γνώμη των ολίγων. Πράγματι στα πρακτικά ζητήματα, ο ισχυρισμός του είναι κατά βάθος σωστός. Ένα σχέδιο διατυπωμένο από έναν ή λίγους ευφυείς ανθρώπους, όταν εξεταστεί με βάση τον κοινό νου περισσότερων ανθρώπων μέσης ευφυΐας, συμβαίνει συχνά να παρουσιάζει ελαττώματα τα οποία οι εμπνευστές του δεν είχαν καν υποψιαστεί. Πολλές φορές έχει παρατηρηθεί ότι μια επιτροπή είναι σοφότερη από το σοφότερο μέλος της. Άλλωστε ο Αριστοτέλης δεν υποστηρίζει την καθολική εφαρμογή αυτής της λογικής. Τονίζει σαφώς ότι πρόκειται μόνο για ένα επιχείρημα υπέρ της ανάθεσης ορισμένων συλλογικών καθηκόντων στους πολλούς, και όχι υπέρ της άσκησης της εκτελεστικής εξουσίας από άτομα των λιγότερων μορφωμένων τάξεων. (2) Ο μόνιμος αποκλεισμός των πολλών από κάθε συμμετοχή στα κρατικά αξιώματα είναι επικίνδυνος, γιατί προκαλεί μεγάλης έκτασης δυσανεμία. (3) Ειδικότερα, η ανάθεση της εκλογής, επανεκλογής και παύσης των κυβερνώντων στο λαό γενικά, αποτελεί τεράστιο θέμα. Όσον αφορά την επανεκλογή και την παύση, πιθανότατα ο νοήμων πολίτης είναι γενικά εξίσου ικανός με τον ειδήμονα να κρίνει σωστά. Όσον αφορά πάλι την εκλογή, η ποιότητα μιας οικίας κρίνεται καλύτερα από το χρήστη της παρά από τον κατασκευαστή της, και η επιτυχία ενός συμποσίου κρίνεται καλύτερα από τον καλεσμένο παρά από το μάγειρα. Κανένας άνθρωπος δεν είναι ικανός να κρίνει σωστά την ικανότητά του να κυβερνήσει ή την ποιότητα της διακυβέρνησης που ασκεί. Οι κυβερνώντες πρέπει να τοποθετούνται στα κρατικά αξιώματα και

παύονται από εκείνους που ωφελούνται ή βλάπτονται από τον τρόπο διακυβέρνησης, από εκείνους που φορούν τα υποδήματα και άρα γνωρίζουν σε ποιο σημείο τους κτυπούν (III, 11). (4) Το άτομο είναι πιθανό να καταληφθεί από πάθος, ενώ σ' ένα πλήθος ατόμων είναι μάλλον απίθανο να καταληφθούν όλοι από πάθος. Στο σημείο αυτό ο Αριστοτέλης αντιμετωπίζει βέβαια το πλήθος ως απλό άθροισμα ατόμων και εφαρμόζει σε αυτή την υπόθεση τους νόμους των πιθανοτήτων. Αγνοεί το γεγονός ότι το πλήθος μπορεί να παρασυρθεί από τα πάθη των πιο θερμόαιμων μελών του. Ο ίδιος όμως δέχεται τελικά μόνο το συμπέρασμα ότι μια ομάδα εξίσου ενάρετων ανθρώπων είναι λιγότερο πιθανό να σφάλει απ' ότι ένας άνθρωπος εξίσου ενάρετος με τους υπόλοιπους. Υπάρχει πάντως μια περίπτωση στην οποία οι απαιτήσεις των πολλών πρέπει σαφώς να παραμερίζονται. Πρόκειται για την αρκετά σπάνια περίπτωση κατά την οποία ένα άτομο υπερέχει σε αρετή, όχι μόνο σε σχέση με όλους τους άλλους πολίτες ατομικά αλλά και σε σχέση με το σύνολό τους. Θα ήταν όμως παράλογο να θεσπίζονται νόμοι για έναν τέτοιο άνθρωπο. Σε παρόμοιες περιπτώσεις τα δημοκρατικά κράτη, γνωρίζοντας ότι δεν μπορούν να απορροφήσουν αυτούς τους ανθρώπους, συνήθως τους εξοστρακίζουν, ενώ η μόνη σωστή αντιμετώπιση θα ήταν να τους υπακούσουν ασμένως. Αυτό το σχήμα- η μοναρχία του τέλειου άνδρα- αποτελεί για τον Αριστοτέλη το ιδεώδες πολίτευμα. *Ωστόσο δεν αγνοεί ότι τέτοιοι άνδρες εμφανίζονται - αν εμφανιστούν - μόνο πολύ σπάνια.*

W. D. Ross, σσ. 361-362

26. Δημοκρατία και μεσότητα

Αλλά και η πολιτεία, δηλαδή αυτό που ονομάζουμε ορθή δημοκρατία, είναι ένα μίγμα δημοκρατικών και ολιγαρχικών στοιχείων. Και η μόνη διαφορά θα ήταν ότι σε αυτήν πλεονάζουν τα στοιχεία, που δίνουν εξουσία στους απόρους που είναι κατά κανόνα και οι περισσότεροι, και μένουν λιγότερα τα στοιχεία εξουσίας των ευπόρων, που είναι και λιγότεροι κατά κανόνα και εξέχουν και κατά το γένος. Ίσως αυτή να είναι η πιο σαφής διαφορά αριστοκρατίας και πολιτείας ότι η πολιτεία είναι το πολίτευμα όχι των ευγενών, ούτε κυρίως των ευπόρων, αλλά της μέσης τάξης. Διότι όπου έχουμε μια κυριαρχία απόλυτη, είτε των πολλών απόρων μόνον, είτε των λίγων ευπόρων και ευγενών μόνον εκεί δεν έχουμε ορθές πολιτείες, αλλά παρεκβάσεις.

Στον προσδιορισμό της πολιτείας, δηλαδή της ορθής δημοκρατίας, ο Αριστοτέλης ξεκινάει από την ίδια αρχή της μεσότητας με την οποία προσδιόρισε την αρετή. Αν η μεσότητα είναι αρετή για τα άτομα, πρέπει να είναι και για τα πολι-

τεύματα. Σε κάθε πόλη έχουμε τους σφόδρα ευπόρους και τους σφόδρα απόρους και έχουμε τρίτους τους μέσους τούτων (1295 b 2). Υγιής δημοκρατία υπάρχει εκεί όπου οι μέσοι αυτοί υπερέχουν, γιατί αντιστέκονται και στου πλήθους των απόρων και στων δυνατών ευπόρων τα ιδιαίτερα συμφέροντα και δημιουργούν μια ισορροπία μέσα στο κοινωνικό σύνολο. Ο μέσος ευκολότερα υποτάσσεται στις επιταγές του λόγου: «*ὑπέρκαλον δὲ ἢ ὑπερίσχυρον, ἢ ὑπερευγενῆ, ἢ ὑπερπλούσιον, ἢ τάναντία τούτοις, ὑπέρπτωχον ἢ ὑπερασθενῆ καὶ σφόδρα ἄτιμον, χαλεπὸν τῷ λόγῳ ἀκολουθεῖν, γίνονται γὰρ οἱ μὲν ὕβρισται καὶ μεγαλοπόνηροι μᾶλλον, οἱ δὲ κακοῦργοι καὶ μικροπόνηροι λίαν*» (1295 b 6). Σε αυτούς τους μέσους λοιπόν είναι ανάγκη να στηριχθεί η υγιής δημοκρατία. Ενώ όμως μια τέτοια πολιτεία είναι ιστορικά δυνατή, συμβαίνει να είναι πολύ σπάνια. Στην πραγματικότητα οι πολιτείες είτε κλίνουν προς την υπεροχή των πολλών είτε προς την υπεροχή των ολίγων ευπόρων. Έτσι η «πολιτεία», όπως ο Αριστοτέλης την προσδιορίζει, είναι μια πολιτεία πραγματοποιήσιμη, διάφορη προς την ιδεατή πολιτεία, αλλά πολύ κοντά σε αυτήν, που όμως πολύ σπάνια, σχεδόν ποτέ δεν πραγματοποιείται.

Κ. Τσάτσος, σσ. 250- 251

27. «...μας απασχολούν ακόμη τα ίδια φιλοσοφικά προβλήματα ...»

Ακούς κάθε τόσο την παρατήρηση πως η φιλοσοφία δεν κάνει στην πραγματικότητα καμία πρόοδο, και πως μας απασχολούν ακόμη τα ίδια φιλοσοφικά προβλήματα που είχαν απασχολήσει τους Έλληνες. Μα όσοι τα λένε αυτά δεν καταλαβαίνουν γιατί πρέπει να είναι έτσι τα πράγματα. Ο λόγος είναι πως η γλώσσα μας παρέμεινε η ίδια και ολοένα μας οδηγεί στα ίδια παραπλανητικά ερωτήματα. Όσο θα υπάρχει ένα ρήμα σαν το «είμαι», που θα μοιάζει να λειτουργεί όπως το «τρώγω» και το «πίνω», όσο θα υπάρχουν τα επίθετα «ταυτός», «αληθής», «ψευδής», «δυνατός», όσο θα γίνεται λόγος για το ποτάμι του χρόνου και για την έκταση του χώρου κλπ., τόσο οι άνθρωποι θα σκοντάφτουν πάνω στις ίδιες αινιγματικές δυσχέρειες, και θα κυττούν κατάματα κάτι που κανενός είδους εξήγηση δε φαίνεται ικανή να ξεδιαλύνει.

Εξ άλλου, αυτό ικανοποιεί κάποιον πόθο για το υπερβατικό, γιατί όσο οι άνθρωποι πιστεύουν πως βλέπουν τα «όρια της ανθρώπινης νόησης», θα πιστεύουν φυσικά πως μπορούν να δουν και πέρα απ' αυτά.

L. Wittgenstein, σ. 35

28. Οι αριστοτελικές κατηγορίες

Το έργο *Κατηγορίαι* αρχίζει, όπως πρέπει ίσως να αρχίζει κάθε λογική πραγματεία, με την εξέταση ορισμένων γλωσσικών δεδομένων] διακρίνει «αυτά που λέγονται χωρίς σύνδεση μεταξύ τους» (*τὰ ἄνευ συμπλοκῆς λεγόμενα*) από «αυτά που λέγονται σε σύνδεση μεταξύ τους» (*τὰ κατὰ συμπλοκὴν λεγόμενα*), δηλαδή διακρίνει λέξεις και φράσεις όπως «άνθρωπος», «τρέχει», «στο Λύκειο», από προτάσεις όπως «άνθρωπος τρέχει». Οι ασύνδετες λέξεις μπορεί να δηλώνουν ένα από τα ακόλουθα:

Ουσία (π.χ. «άνθρωπος»)

Ποσότητα (*ποσόν*, π.χ. «δίπηχυ»)

Ποιότητα (*ποιόν*, π.χ. «κίτρινο»)

Σχέση (*πρός τι*, π.χ. «τριπλάσιο»)

Τόπο (*πού*, π.χ. «στην Ακαδημία»)

Χρόνο (*ποτέ*, π.χ. «αύριο»)

Τοποθέτηση (*κεῖσθαι*, π.χ. «κάθεται»)

Κατάσταση (*ἔχειν*, π.χ. «φοράει καπέλο»)

Ενέργεια (*ποιεῖν*, π.χ. «γράφει»)

Πάθος (*πάσχειν*, π.χ. «άγεται»)

Αυτές οι κατηγορίες απαντούν - μερικές ή και όλες - σε όλα σχεδόν τα αριστοτελικά έργα, και παντού η θεωρία των κατηγοριών αναφέρεται ως κάτι που έχει ήδη αποδειχθεί.

W. D. Ross, σ. 39

29. Πόλη και πολίτης

Το να 'πη κανείς ότι είναι οι άνθρωποι και όχι τα πλοία (308) και τα σπίτια που αποτελούν την πόλι ήταν από καιρό μια κοινοτυπία· ἀλλ' υπάρχει καθαρά κάτι περισσότερο μέσα στο ερώτημα : τι είναι μία πόλις; Οι πολίτες είναι η πόλις-κράτος. Αλλά ποιοι είναι οι πολίτες; Τι είναι ένας πολίτης; Αυτό το ζήτημα της συμμετοχής στην πολιτική κοινωνία είναι εξ ίσου σημαντικό τόσο για τον θεωρητικό ενός ιδεατού κράτους όσο και για εκείνον που βάζει τις βάσεις του πραγματικού Συντάγματος. Η γέννησις, ο τόπος γεννήσεως, η καταγωγή, η διαμονή, η ηλικία - αυτές οι ενδείξεις προσφέρουν τα αναγκαία υλικά για την διατύπωση κανόνων, ἀλλ' όχι για την διατύπωση ενός ορισμού. Ο Πλάτων είχε 'πη ότι «μία πόλις χωρίς τακτικά δικαστήρια δεν είναι πόλις» (*Νόμοι* 6, 766 Δ). Και ο Αριστοτέλης, ακολουθώντας εδώ σιωπηρώς τους *Νόμους*, όπως αυτό του

συμβαίνει συχνά, προτείνει έναν εμπειρικό ορισμό: «Πολίτης είναι εκείνος ο οποίος συμμετέχει στην δικαιοσύνη και στις δημόσιες λειτουργίες» (...).

Sinclair T. A., σσ. 307-308

30. Το ύφος του Αριστοτέλη

«Στόχος του (στα έργα του) είναι να πείσει τους ακροατές τους για την ορθότητα των απόψεών του. Είναι επόμενο λοιπόν ότι στα έργα (του) κυριαρχεί η λιτή, αντικειμενική επιχειρηματολογία και ότι η έκθεση έχει έναν προσανατολισμό ολωσδιόλου παιδαγωγικό, μέ ένα πλήθος από αναδρομές και προοιδεάσεις. Αναπτύσσοντας τα θέματά του ο Αριστοτέλης περιορίζεται κατά κανόνα με τόση αυστηρότητα στον κύριο σκοπό του, που είναι η γνώση, ώστε ο λόγος του γίνεται ξερός· ωστόσο είναι εντελώς λάθος να υποστηρίζουμε - ακολουθώντας ορισμένους αρχαίους κριτικούς του ύφους - ότι από τον Αριστοτέλη έλειπε κάθε επιθυμία να φροντίσει το ύφος του (...)

(...) Στα καλύτερα έργα του ο Αριστοτέλης γράφει έναν σαφή επιστημονικό πεζό λόγο που, παρ' όλη τη λιτή αντικειμενικότητά του, διατηρεί, σχεδόν σε κάθε φράση έναν τόνο καθαρά προσωπικό. Θαυμάζουμε τη σφιχτοδεμένη συντομία και τη συχνά αμετάφραστη ακριβολογία της έκφρασής του, τη μεγάλη ποικιλία των λεκτικών μέσων με τα οποία ντύνει τις προτάσεις και τους ισχυρισμούς του δίνοντάς τους μια μορφή αντίστοιχη προς το περιεχόμενό τους, και καταλαβαίνουμε τότε γιατί επαίνεσαν τη δύναμη που είχε ο λόγος του να πείθει. Δεν είναι υπερβολή να υποστηρίξουμε ότι ο Αριστοτέλης είναι ο δημιουργός του επιστημονικού πεζού λόγου και του επιστημονικού τρόπου έκθεσης. (...) Η ξηρότητα του ύφους του, για την οποία τόσος λόγος έγινε, ήταν ασφαλώς συνειδητή επιλογή. Ο Αριστοτέλης είχε τη γνώμη ότι μια γλώσσα γεμάτη από στολίδια δεν ταιριάζει στην επιστημονική επιχειρηματολογία· για τον ερευνητή που ψάχνει να βρει την αλήθεια η ψυχρή αντικειμενικότητα είναι πιο ταιριαστή. Αυτός είναι ο λόγος που αποφεύγει τις ασυνήθιστες και ποιητικές λέξεις. Την ορολογία του, στο πιο μεγάλη μέρος της, την παίρνει από τον καθημερινό λόγο: «Όταν μας λείπουν οι όροι, πρέπει να προσπαθούμε να την πλάθουμε οι ίδιοι, ώστε να γινόμαστε σαφείς και ο ακροατής να μπορεί εύκολα να μας παρακολουθεί» (HN B, 7, 1108 α 17).

Ο Πλάτων μας ανεβάζει στους «λειμώνες της αληθείας» με στόχο τη θέση των ιδεών και για να φέρουμε από εκεί την αλήθεια εδώ κάτω. Εντελώς αντίθετα ο Αριστοτέλης πίστευε πως τους ανθρώπους που θέλουμε να τους πείσουμε για κάτι έχουμε υποχρέωση να τους πείσουμε για κάτι έχουμε υποχρέωση να τους

συναντήσουμε στο πεδίο των αναγνωρίσιμων από όλους αληθειών: «Η επιχειρηματολογία σύμφωνα με τους κανόνες της λογικής. Και παράλληλα επικαλεῖσαι γνωστά σε όλους δεδομένα της εμπειρίας, πείθεις ευκολότερα τους ανθρώπους· γιατί ο καθένας έχει να συνεισφέρει κάτι δικό του στην αλήθεια (Ηθικά Εὐδήμεια I 6, 1216 116. N)

In. Düring, τ. Α΄, σσ. 67-68

31. «Τέλος» και «αυτάρκεια»

Η φύση λοιπόν των όντων καθορίζεται από το τέλος κατ' Αριστοτέλη (..) Το τέλος, το *οὐ ἔνεκα* είναι εκείνο που δίδει σε κάθε ον τη μορφή του, το είδος, την πληρότητά του. Για τούτο το τέλος είναι το βέλτιστον. Αυτό σημαίνει ότι, όταν ένα ον φθάση στην πληρότητά του, τότε πραγματώνει τη φύση του, δεν έχει καμμία στέρηση, είναι δηλαδή *αὐταρκές*. «*Ἡ δ' αὐτάρκεια καὶ τέλος καὶ βέλτιστον*» (Πολιτικά 1253a). Επομένως η φύση των όντων (φυτών, ζώων και ανθρώπου) είναι δυνατόν να κατανοηθῆ, όταν προσέξουμε όχι μόνον το τι είναι το κάθε ον (απ' αυτά που αναφέραμε) κατά τη γέννησή του, αλλά, αν θεωρήσουμε αυτό κάτω από την προοπτική των δυνατοτήτων του, οι οποίες, όπως είναι φανερό, είναι δυνατόν να πραγματοποιηθῶν μόνον στο μέλλον.

Κ. Βουδούρης, σ. 33

32. «Αυτάρκεια» και ενότητα

Ο ίδιος (ο Αριστοτέλης) ορίζει το *αὐταρκές* ως εκείνο το οποίον, όταν απομονωθεί, κατορθώνει να καταστήσει τη διαβίωση του ανθρώπου αξίαν να προτιμάται και να μη έχει ανάγκη από τίποτε. (...) Το *αὐταρκές*, το «*τέλειον ἀγαθόν*», βεβαίως, «*τὸ εὖ ζῆν κατὰ τὴν πολιτικὴν κοινωνίαν*», δεν περιορίζεται στις βασικές ανάγκες της πόλεως, αλλά υπηρετεῖ και άλλες τελεολογικές και τελειολογικές λειτουργίες, όπως ακριβώς συμβαίνει με την ψυχή του ζώου, η οποία είναι σπουδαιότερη από το σώμα». (...)

Με τον όρο της αυτάρκειας συνδέεται και το πρόβλημα της εδαφικής περιοχής που πρέπει να καταλαμβάνει η πόλις. Η περιοχή πρέπει να έχει τόση έκταση ώστε να είναι ανάλογος προς το πλήθος των ανθρώπων (.....). Με άλλους λόγους, να παράγει τά πάντα. (...)

Περαιτέρω το *αὐταρκές* δεν αναφέρεται στο ζώντα βίο μοναχικό, «*τὸν μονώτην*», αλλά στους γονεῖς, τα παιδιά, τη σύζυγο, και, γενικώς στους φίλους και συμπολίτες, αφού ο άνθρωπος είναι «*φύσει πολιτικὸν ζῶον*».

Λ. Κ. Μπαρτζελιώτης, σσ. 78-80

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ* ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

ΗΘΙΚΑ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΑ - ΠΟΛΙΤΙΚΑ

- Adler Mortimer J., *Ο Αριστοτέλης για όλους*, μετάφραση Π. Κοτζιά - Παντελή, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1996.
- Αλαμανής Θ. Π., *Οι φιλοσοφικές και ρητορικές σχολές στην αρχαιότητα*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1993.
- Ανδριόπουλος Δ. Ζ., (επιμ.), *Αριστοτέλης, Αφιέρωμα στον J. P. Anton*, Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», Αθήνα, 1994.
- Ασμούς Β. Φ., *Αριστοτέλης*, μετάφραση Α. Χαραλαμπίδου, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1978.
- Αριστοτελική Πολιτική Φιλοσοφία*, (επιμ.) Κ. Βουδούρης, Αθήνα, 1995.
- Αφιέρωμα στον Αριστοτέλη, Διαβάζω*, τεύχ. 135, 15 Ιανουαρίου 1986, σσ. 4 - 59.
- Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Δεσποτόπουλο*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1991.
- Βαλαλά - Πεντζοπούλου Τερέζα, «Ο πολιτικός άνδρας στον Αριστοτέλη», *Φιλολογος*, καλοκαίρι 1992, σσ. 96-115.
- Βαλαλά - Πεντζοπούλου Τερέζα, *Προβολές στον Αριστοτέλη*, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, 1998.
- Βουδούρης, Κ. «Η ανθρώπινη φύση και η γένεση της κοινωνίας», στο *Αριστοτέλης*, έκδ. επιμ. Δ. Ζ. Ανδριόπουλος, σσ. 30-42.
- Brun J., *Ο Αριστοτέλης και το Λύκειο*, μετάφραση Η. Π. Νικολούδης, Αθήνα, γ.χ. Châtelet Fr., (επιμ.), *Η Φιλοσοφία τ. Α΄. Από τον Πλάτωνα ως τον Θωμά Ακινάτη*, μετάφραση Κωστής Παπαγιώργης, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1984.
- Γεωργούλης Κ. Δ., *Αριστοτέλης ο Σταγυρίτης*, Θεσσαλονίκη, 1962.
- Γεωργούλης Κ. Δ., *Ιστορία Ελληνικής Φιλοσοφίας*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, ²1994.
- Δεσποτόπουλος Κ. Ι., *Μελετήματα ηθικής*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1976.
- Δεσποτόπουλος Κ. Ι., *Μελετήματα πολιτικής φιλοσοφίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, ⁴1983.
- Düring Ingemar, *Ο Αριστοτέλης. Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, τ. Α΄ μετ. Π. Κοτζιά - Παντελή, Αθήνα, 1991, τ. Β΄ μετ. Α. Γεωργίου - Κατσιβέλα, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1994.

* Η βιβλιογραφία περιλαμβάνει μόνο τα έργα που χρησιμοποίησαν τα μέλη της συντακτικής ομάδας.

- Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, *Φιλοσοφία και Πολιτική*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1982.
- Ζιγκόν Όλοφ, *Βασικά προβλήματα της αρχαίας φιλοσοφίας*, μετάφραση Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1991.
- Guthrie W. K. C., *Οι Έλληνες φιλόσοφοι*, μετάφραση Αντ. Η. Σακελλαρίου, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, ³1993.
- Ιγνατιάδης Γ. Μ., «Αριστοτέλη, *Ηθικά Νικομάχεια*», *Φιλολόγος* τεύχ. 19 - 20, Μάρτιος 1980, σσ. 23- 51.
- Joachim H. H., *Aristotles. The Nicomachean Ethics*, Oxford 1951.
- Κακριδής, Ι. Θ., *Ερμηνευτικά σχόλια στον Επιτάφιο του Θουκυδίδη*, γ' έκδοση, Αθήνα 1981.
- Καλογεράκος, Ι. Γ., «Όστρακίζειν τούς υπερέχοντας: υπεροχή πολιτών και η πόλις κατά τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη», στο *Πολιτική φιλοσοφία...*, έκδ. Δ. Ν. Κούτρας, σσ. 150-170.
- Kullmann Wolfgang, *Η πολιτική σκέψη του Αριστοτέλη*, μετάφραση Α. Ρεγκάκος, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1996.
- Κούτρας Δ.Ν., (έκδ.), *Η αριστοτελική ηθική και οι επιδράσεις της*, Α' Διεθνές Συνέδριο Αριστοτελικής Φιλοσοφίας, (24 - 26 Μα—ου, 1995), Αθήνα, 1996.
- Κούτρας Δ. Ν., (έκδ.), *Η πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη και οι επιδράσεις της*, Β' Διεθνές Συνέδριο Αριστοτελικής Φιλοσοφίας (29 - 31 Μαΐου 1997), Αθήνα 1999.
- Lesky Albin, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μετάφραση Α. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη, 1975.
- Λυπουρλής Δημ., «Τα *Ηθικά Νικομάχεια* και η διδασκαλία τους από το σχολικό εγχειρίδιο», *Φιλολόγος*, τεύχ. 19 - 20, Μάρτιος 1980, σσ. 4-22.
- Λυπουρλής Δημ., *Αριστοτελικά Μελετήματα. Αναζητώντας τον προφορικό λόγο του Αριστοτέλη*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1986.
- Λυπουρλής Δημ., «Εισαγωγή στην ηθική φιλοσοφία του Αριστοτέλη. Ο Αριστοτέλης μιλάει για την αρετή», *Φιλολόγος*, τεύχ. 84, καλοκαίρι 1999, σσ. 107-127.
- Λυπουρλής Δημ., *Ο Δημήτρης Λυπουρλής διάβασε, μετέφρασε και σχολίασε αρχαία ελληνικά κείμενα στο Βαφοπούλειο*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1998.
- Λυπουρλής Δημ., «Ο Αριστοτέλης στο Λύκειο», *Νέα Παιδεία*, τεύχ. 91, καλοκαίρι 1999, σσ. 28-33.
- Μαλτέζου Αγ., «Το ιδανικό πολίτευμα και η παιδεία κατά τον Αριστοτέλη», *Φιλολογική*, αρ. 53, 1995, σσ. 40-43.

- Μητροπέτρος Π. Κ. (επιμ.), *Προσεγγίσεις στον Αριστοτέλη*, έκδ. 1ου Λυκείου Κερατσινίου, 1999.
- Μπαγιόνας Αύγ., *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής ηθικής από τους προσωκρατικούς ως την αρχαία Ακαδημία*, Θεσσαλονίκη, 1974.
- Μπαγιόνας Αύγ., *Μαθήματα ηθικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλη*, Μέρος Α', Ιωάννινα, χχ.
- Μπαγιόνας Αύγ., «Η εξέλιξη των πολιτευμάτων στα πολιτικά του Αριστοτέλη» σε *Αριστοτελικά*, Θεσσαλονίκη, 1980, σσ. 89-110.
- Μπαγιόνας Αύγ., *Η ελευθερία στα Πολιτικά του Αριστοτέλη*, ανάπτυπο από την Επιστημονική Επετηρίδα της ΠΑΣΠΕ, Αθήνα, 1981.
- Μπαγιόνας Αύγ., «Πολιτική φιλοσοφία και θεωρία της δημοκρατίας στα Πολιτικά του Αριστοτέλη», σε Αφιέρωμα στον Αριστοτέλη, περ. *Διαβάζω*, 1986, σσ. 26-35.
- Μπαγιόνας Αύγ., «Διαλεκτικός συλλογισμός και αριστοτελική ηθική», στο Αφιέρωμα στο Ανδριόπουλος Δ. Ζ. (1994), σσ. 301-313.
- Μπαγιόνας Αύγ., «Αιτιότητα και θεωρία της Δημοκρατίας κατά τον Αριστοτέλη», *Αριστοτελική Πολιτική Φιλοσοφία*, Αθήνα 1995, σσ. 110-118.
- Μπαγιόνας Αύγ., «Η θεμελίωση της πολιτικής στην ηθική κατά τον Αριστοτέλη», στο Κούτρας Δ. Ν. (1999), σσ. 273 - 292.
- Μπαρτζελιώτης Λεωνίδας Κ., *Πόλις και πολιτική επιστήμη*, εκδ. Τυπωθήτω - Γ. Δαρδανός, Αθήνα, 1997.
- Μωραΐτου Δέσποινα, «Το νέο βιβλίο των Αρχαίων Ελληνικών της Γ' τάξης Ενιαίου Λυκείου», *Νέα Παιδεία*, τεύχ. 91, καλοκαίρι 1999, σσ. 34 - 41.
- Παπανούτσος Ε. Π., *Ηθική*, Αθήνα, 1970.
- Ρέλλος Μ. Δ., «Η ηδονή κατά τον Αριστοτέλη», στον τόμο *Η Αριστοτελική ηθική και οι επιδράσεις της*, έκδ. Ν. Κούτρας, Αθήνα 1996, σσ. 285 - 291.
- Ross W. D., *Αριστοτέλης*, μετάφραση Μαριλίζα Μητσού, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1993.
- Σεμινάριο* τεύχ. 6, Φιλοσοφία, ΠΕΦ, Αθήνα, 1986.
- Σεμινάριο* τεύχ. 12, Η διδασκαλία των Φιλοσοφικών και Ρητορικών κειμένων στη Δ/βάθμια εκπαίδευση, ΠΕΦ, Αθήνα, 1989.
- Sinclair T. A, *Ιστορία της ελληνικής πολιτικής σκέψης*, μετάφρ., πρόλογος Γ. Κ. Βλάχου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, χ.χ.
- Σκαλτσάς Θεόδωρος, *Ο χρυσός αιών της αρετής. Αριστοτελική ηθική*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1993.
- Snell B., *Η ανακάλυψη του πνεύματος. Ελληνικές ρίζες της ευρωπαϊκής σκέψης*, μετάφραση Δ. Ι. Ιακώβ, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1997.

- Τερζέζης Χρήστος, *Θέματα Αριστοτελικής Φιλοσοφίας*, εκδ. Τυπωθήτω - Γ. Δαρδανός, Αθήνα, 1998.
- Τσάτσος Κων/νος, *Η κοινωνική φιλοσοφία των αρχαίων Ελλήνων*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα, 1996.
- Τσέλερ - Νέστλε, *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, μετάφραση Χ. Θεοδωρίδης, Αθήνα, 1980.
- Φαραντάκις Πέτρος, «Οι έννοιες του ήθους και του δικαίου στον αριστοτελικό τρόπο ζωής και στις σύγχρονες θεωρίες περί δημοκρατίας», *Νεοελληνική Παιδεία*, τεύχ. 11, φθινόπωρο 1987, σσ. 9-16.
- Ψυχοπαίδης Κοσμάς, *Ο φιλόσοφος, ο πολιτικός και ο τύραννος. Για την πολιτική σκέψη του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 1999.
- Ludwig Wittgenstein, *Πολιτισμός και αξίες*, μετάφραση Μ. Δραγώνα - Μονάχου Κ. Κωβαίος, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1986.
- Wolff Fransis, *Ο Αριστοτέλης και η πολιτική*, μετάφραση Κ. Ν. Πετρόπουλος, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1995.

Εκδόσεις Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων

- Αριστοτέλης, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, κείμενο, μετάφραση, σχόλια Α. Δαλέζιος, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 1975.
- Αριστοτέλης, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, απόδοση Β. Μοσκόβης, 2 τόμ., Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1993.
- Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, εισαγ., μετάφραση, σχόλια Π. Λεκατσάς, 2 τόμ., εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, χ.χ.
- Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Ν. Παρίτσης, τ. 1, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 1975.
- Αριστοτέλης, *Ρητορική*, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Επ. Μαλαίνος, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1975.
- Αίσχίνης, *Κατά Τιμάρχου*, μετάφραση, σχόλια Ηλία Ηλιού, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, χ.χ.
- Ἡρόδοτος, *Ἱστορίαι*, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Ευαγ. Πανέτσος, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, χ.χ.
- Ἴπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Β. Μανδηλαράς, εκδ. Κάκτος, Αθήνα, 1992.
- Ἴσοκράτης, *Ἄρεοπαγητικός*, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Στ. Τζουμελέα, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 1975.

- Λυσίας, *Δήμου καταλύσεως ἀπολογία*, μετάφραση, σχόλια Στ. Τζουμελέα, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, χ.χ.
- Ξενοφών, *Άγησίλαος*, μετάφραση Κ. Καιροφύλας, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, χ.χ.
- Ξενοφών, *Άπομνημονεύματα*, μετάφραση Κ. Βάροναλης, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, χ.χ.
- Πλάτων, *Λάχης*, μετάφραση, σχόλια Β. Τατάκης, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, χ.χ.
- Πλάτων, *Νόμοι*, μετάφραση, σημειώσεις Κ. Φίλιππας, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 1975
- Πλάτων, *Πολιτεία*, εισαγωγή, μετάφραση Ι. Ν. Γρυπάρης, (2 τόμ.) εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, χ.χ.
- Πλάτων, *Πρωταγόρας*, εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση, ερμηνευτικά σχόλια Η. Ν. Σπυρόπουλος, Ιδρ. Μ. Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη, 1981.
- Πλουτάρχος, *Ήθικά*, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Φιλολογική ομάδα Κάκτου, εκδ. Κάκτος, Αθήνα, 1995.
- Σοφοκλής: Ι. Ν. Γρυπάρης, *Οι τραγωδίες του Σοφοκλέους*, 2 τόμοι, εκδ. Εστίας, Αθήνα, χ.χ.
- Στοβαίος Ίωάννης, *Άνθολόγιον*, Γεωργιάδης, *Βιβλιοθήκη των Ελλήνων*, 14 τόμοι.